

Jog

történeti szemle

2010
2. szám

BUDAPEST · GYŐR · MISKOLC

A RENDSZERVÁLTÁS HÚSZ ÉVE: ÁLLAM, JOG, TÁRSADALOM

Antal Attila
Darák Péter
Fleck Zoltán
Földesi Tamás
Gosztonyi Gergely
Hack Péter
Kerezsi Klára
Lattmann Tamás
Mátyás Ferenc
Mezey Barna
Mirwais Janan
Nagypál Szabolcs
Navratil Szonja
Párkányi Eszter
Steiger Judit
Szeróvay Krisztina
Veress Szilvia
Völgyesi Levente
Völler Viktória
Zsidai Ágnes

TARTALOM

ELŐSZÓ

NAGYPÁL Szabolcs – GOSZTONYI Gergely: A rendszerváltás húsz éve – Állam, jog, társadalom1

I. ÁLLAM

DARÁK Péter: Lelkiismeretlen állam5

STEIGER Judit: Mit hozott a piacgazdaság?9

LATTMANN Tamás: Húsz évvel a rendszerváltás után: érdekes kérdések a nemzetközi jogász számára13

HACK Péter: Az átmenet igazságszolgáltatása20

ZSIDAI Ágnes: Vergangenheitsbewältigung Magyarországon: gondolatok a magyarországi múlt feldolgozásához27

VÖLLER Viktória: Mültfeldolgozás és megismerés – ZSIDAI Ágnes, HACK Péter és ZINNER Tibor kerekasztal-beszélgetése 32

VERESS Szilvia: Az alkotmányos büntetőjog – BÁRÁNDY Péter, HALMAI Gábor, LÉVAY Miklós és LIGETI Miklós kerekasztal-beszélgetése34

II. JOG

MEZEY Barna: Jogászképzés a rendszerváltás óta37

NAVRATIL Szonja: Honnan indult és merre tart a jogász szakma?41

FÖLDESI Tamás: Az ELTE Állam és Jogtudományi Kara és a rendszerváltás45

MÁTYÁS Ferenc: Jogszabályok megismerhetősége: hatályon innen és túl46

VÖLGYESI Levente: Az önálló építésügyi igazgatás végnapjai53

KEREZSI Klára: Kriminálpolitikai törekvések és reformok57

VERESS Szilvia: Börtönpolitika a rendszerváltás után és fiatalok a büntetés-végrehajtásban: LÓRÁND Gergely, LŐRINCZ József, TILL Vera és VIG Dávid kerekasztal-beszélgetése60

III. TÁRSADALOM

ANTAL Attila: Egyház és vallás a rendszerváltó programokban65

NAGYPÁL Szabolcs: A rendszerváltás néhány vallási kulcskérdése: vallásszabadság, átcsábítás és közös tanúságtétel72

GOSZTONYI Gergely: Gondolatok az alternatív nyilvánosság rendszerváltás utáni gyakorlatához80

SZERÓVAY Krisztina: Az információs társadalom Magyarországon: egyes jogi és szociológiai vonatkozások áttekintése83

FLECK Zoltán: Normakövetés és társadalmi zavarok91

Mirwais JANAN: A rendszerváltás vesztesei és társadalmi kirekesztődés Magyarországon – GÖNCZÖL Katalin, DARVAS

Ágnes és KÖLES Sándor kerekasztal-beszélgetése94

PÁRKÁNYI Eszter: Valami ismeretlen – KARÁDI Éva és KARÁCSONY András kerekasztal-beszélgetése 1989-ről95

Magyar Tudományos Akadémia – Eötvös Loránd Tudományegyetem Jogtörténeti Kutatócsoport

A címlapon:

Vedres Dániel Kút című fotója

Jog

történeti szemle

Nemzetközi szerkesztőbizottság:

Dr. Wilhelm Brauner (Bécs), Dr. Izsák Lajos (a szerkesztőbizottság elnöke), Dr. Peeter Järvelaid (Tallinn), Dr. Günter Jerouschek (Jéna),
Dr. Srđan Šarkić (Újvidék), Dr. Kurt Seelmann (Bázel), Dr. Erik Štenpien (Kassa)

Szerkesztőség: Dr. Máthé Gábor, Dr. Mezey Barna, Dr. Révész T. Mihály, Dr. Stipta István

Szerkesztő: Élesztős László (e-mail: elesztosl@ajk.elte.hu)

A szerkesztőség címe: 1053 Budapest, Egyetem tér 1-3., II. em. 211. Tel./Fax.: 411-6518

E számunk szerkesztői: Dr. Gosztonyi Gergely és Dr. Nagypál Szabolcs

ISSN 0237-7284

Kiadja az Eötvös Loránd Tudományegyetem Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszéke, a Károli Gáspár Református Egyetem Jogtörténeti-
Jogelméleti Intézete, a Széchenyi István Egyetem Jogtörténeti Tanszéke és a Miskolci Egyetem Jogtörténeti Tanszéke

Felelős kiadó: Dr. Mezey Barna

Nyomda: GB Kft. 2000, Szentendre, Pátriárka u. 7.

A rendszerváltást megelőző időszakban, 1989-ben, illetve a Harmadik Magyar Köztársaság októberi kikiáltásakor is fontos és kiemelkedő szerepet játszottak az ELTE Állam- és Jogtudományi Karának (ELTE ÁJK) oktatói, munkatársai és diákjai. Húsz évvel később, 2009. november 19-én a Kar a Filozófia Tanszék, a Jogsociológiai Tanszék, a Közgazdaságtan és Statisztika Tanszék, a Kriminológiai Tanszék, a Magyar Állam- és Jогtörténeti Tanszék, valamint a Politikatudományi Intézet és e tanszékek mellett működő diákkörök együttműködésével tudományos konferenciát szervezett.

A rendezvény kérdéskörei a rendszerváltás óta eltelt húsz esztendő különböző társadalmi, közéleti és jogi változásai voltak. E folyamatot rövid, mintegy húsz perces, tudományos ismeretterjesztő jellegű előadásokon keresztül mutatták be az előadók, amelyeket minden esetben nyolc-tíz perces szabad vita követett a hallgatóság cselekvő részvételével. Az összejevetelen előadóként a kar oktatói mutathatták be kutatásaikat az érdeklődők számára, de a tanszékek természetesen nem csak belső, hanem – amennyiben szükségesnek tartották – külső, meghívott előadókkal is képviseltethették magukat.

Az eseménysor az Egyetem téri főépületben, négy külön panelban (Jog, Politika, Szabadság és Társadalom) egymás mellett, párhuzamosan zajlott. Mind szakmailag, mind pedig a látogatottságot tekintve (az előadásokon több mint kétszázan vettek részt) sikeresnek minősíthetjük a rendezvényt, ugyanis a karról tizenegy tanszék harmincöt oktatója, illetve szép számú meghívott vendég képviseltette magát.

Az előadásokkal egy időben a folyosókon két kiállítás is színesítette a konferencia programját: Argejő Éva (Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára) az állambiztonsági megfigyelések módszereiről készített összeállítást, míg Solt Ágnes (Országos Kriminológiai Intézet) a szegregált telepeken, mélyszegénységben élő romákról készített szociofotó-sorozatot.

A kötetben szereplő előadásokon kívül az alábbiakról hallhattak még a résztvevők:

Mráz Ágoston Sámuel (Politikatudományi Intézet) arról beszélt, hogy a Nézőpont Intézet kutatása szerint a magyarok 79 százaléka megváltoztatná az Alkotmányt. Az irányokról újra és újra vita folyik, de sokszor megfeledezünk arról, hogy nemcsak a „mit”, hanem a „hogyan” kérdése is fontos. Az előadás vázolta az alkotmánymódosítás fogalmát, a kilencvenes évek magyar alkotmányozási kudarcának okait, valamint az elmúlt évek német és francia alkotmányreformjainak sikerét, eljárási oldalról megközelítve.

Kukorelli István (Alkotmányjogi Tanszék) nagy érdeklődést kiváltó előadásában bemutatta a békés rendszerváltás és az „alkotmányos forradalom” történetét, illetve ismertette az alkotmányos intézményrendszer kiépülését és működését, a folyamatos alkotmányozás jellemzőit és jelentőségét.

Tóth Zoltán (Politikatudományi Intézet) a rendszerváltás utáni közigazgatási reformtörekvésekről beszélt.

A rendszerváltás húsz éve – Állam, jog társadalom

Hangsúlyozta, hogy bár a rendszerváltás után a kormányok általában keresték az egyetértés folytatásának és kiterjesztésének a lehetőségét, eredményre egyelőre még nem jutottak.

Bodnár Zoltán (Pénzügyi Jogi Tanszék) a Magyar Nemzeti Bankról (MNB) mint az állam és a bankok bankjáról beszélt a hallgatóságnak. Az előadó bemutatta a jegybanki önállóság jelentését és alakulását a rendszerváltás utáni Magyarországon. Szót ejtett arról is, hogy az elmúlt húsz évben milyen jellemzőit figyelhetjük meg a Magyar Nemzeti Bankkal kapcsolatos szabályozásnak.

A résztvevők egy sodró lendületű beszélgetésen is részt vehettek Pesty Lászlóval (Pesty Fekete Doboz), aki az 1980-as évek végén a kari Filozófia Tudományos Diákkör titkára volt. Ő volt továbbá a hazai politikai változások „nem hivatalos” rögzítésének, a Fekete Doboznak az alapítója, ahol korabeli tüntetéseket, illetve az Ellenzéki Kerekasztal egyes üléseit rögzíteték filmszalagra.

Finszter Géza (Büntető Eljárásjogi és Büntetés-végrehajtási Jogi Tanszék), Fleck Zoltán, Hack Péter és Nagy Marianna (Közigazgatási Jogi Tanszék) a bizalmi válságról beszélgettek. Mindenki számára kiderülhetett, hogy a magyar lakosság társadalmi és intézményi bizalmi szintje európai összehasonlításban is elgondolkodtatón alacsony. A hallgatóság megtudhatta, hogy milyen folyamatok hozzák létre és tartják fenn az állam és polgára közötti bizalmatlanság spirálját, és hogy mindez milyen következményekkel jár.

Lőrincz József (Büntető Eljárásjogi és Büntetés-végrehajtási Jogi Tanszék) és Vig Dávid (Kriminológiai Tanszék) Monory-Mész András *Bebukottak* című, 1985-ös filmje kapcsán beszélgetett a fiatalkorúak büntetés-végrehajtásának rendszerváltás utáni helyzetéről, alakulásáról, a tököli börtönkörülményekről, a fiatalok közötti erőszakról és a Kriminológiai Tanszék Pártfogói Csoportjának tapasztalatairól.

Vannak helyzetek, vannak évfordulók, amikor meg kell állni, körbe kell nézni: hol is tartunk? Mit gondolunk a világ fontos dolgairól? Van-e ma érvényes, közös mondanivalónk például a rendszerváltásról? Sok egymás mellett dolgozó oktató vagyunk-e, vagy hosszú beszélgetések után a tudományköziség jegyében meg tudunk-e fogalmazni valami közös álláspontot? Köszönet illeti a szervezőbizottságot (Borbíró Andrea, Gosztónyi Gergely, Mátyás Ferenc, Nagypál Szabolcs és Vig Dávid), illetve minden résztvevőt: az előadókat ugyanúgy, mint a szervező tanszékeket és a Tudományos Diákköröket, hogy lehetővé tették e megfontolt körbenézést.

Lehetővé vált, hogy megmutassuk: ezek vagyunk, itt tartunk ma. Ezeket gondoljuk a húsz évvel ezelőtti eseményekről, illetve mindarról, ami azóta jellemzi országunkat. A visszajelzések alapján hisszük, hogy e kerek, a Magyar Köztársaság számára oly fontos évfordulóhoz kapcsolódó találkozó hozzájárult mind a Kar tudományos életéhez, mind pedig a Kar oktatói szakmai hírne-

vének növeléséhez. Reméljük, hogy a most kézbe vehető tanulmánygyűjtemény bemutatja az olvasónak az Állam- és Jogtudományi Kar számos oktatóját, és az eseményhez hasonlóan méltó módon képviseli a 375 éves ELTE hagyományait is.

Nagypál Szabolcs, Gosztonyi Gergely
(szerkesztők)

A rendszerváltás húsz éve

szabadság.politika.jog.társadalom

Alkotmányos büntetőjog
Jogászképzés és jogászi szakma
A Pesty Fekete Doboz
Alkotmánymódosítások története
Az átmenet igazságszolgáltatása
Állampolgári bizalom
A Magyar Nemzeti Bank húsz éve
Társadalmi kirekesztődés
Ügynökkérdés és múltfeldolgozás
Bűnözés és kriminálpolitika
Alternatív nyilvánosság
Lettre 74
A jogszabályok megismerhetősége
Fiatalok a büntetés-végrehajtásban
Információs társadalom
Piacgazdaság
Nemzetközi környezet

előadások kerekasztal-beszélgetések filmvetítések
kiállítások retrobüfé

Alkotmányjog
Filozófia
Jogszociológia
Kriminológia
Magyar Jogtörténet

T
D
K

ELTE ÁJK
2009. november 19.
14:00-20:00

<http://rendszervaltas20.blog.hu/>

Bárándy Péter
Bodnár Zoltán
Borbíró Andrea
Cs. Kiss Lajos
Darák Péter
Darvas Ágnes
Finszter Géza
Fleck Zoltán
Földesi Tamás
Gosztonyi Gergely
Gönczöl Katalin
Hack Péter
Halmai Gábor
Karácsony András
Karádi Éva
Kerecsi Klára
Köles Sándor
Kukorelli István
Lattmann Tamás
Lévay Miklós
Ligeti Miklós
Lőrincz József
Mátyás Ferenc
Mezey Barna
Mráz Ágoston Sámuel
Nagy Marianna
Nagypál Szabolcs
Navrátil Szonja
Pesty László
Steiger Judit
Szeróvay Krisztina
Tóth Zoltán
Vig Dávid
Völgyesi Levente
Zinner Tibor
Zsidai Ágnes

A lelkiismeret fogalmát a lélektan a *Big Five* személyiségvizsgáló eljárásban¹ a személyiséget alkotó egyik tényezőként tartja számon. A magas lelkiismereti tényezővel rendelkezők átgondoltan, előrelátóan, hatékonyan, felelősen és megbízhatóan, míg az alacsony lelkiismereti tényezővel rendelkezők gondatlanul, figyelmetlenül és pontatlanul cselekszenek. A hittudományi megközelítés a lelkiismeret mögött álló erkölcsiséget, értékrendet emeli ki, amely egy kényszerből mentes helyzetben belső irányítúként segít eldönteni, mi a helyes. Ha a lelkiismeret helyesül valamely cselekvést, nyugalom a jutalmunk; ha ellenzi, lelki furdalást, bűntudatot ébreszt.

Összefüggésbe hozható-e az állam a lelkiismeret fogalmával? A tudományos logika szerint talán nem, hiszen az államhatalomnak nincs személyisége. De minden hatalomnak van egy sajátos arculata, vannak jellemző megnyilvánulásai, amelyek alapján a közvélemény „megszemélyesíti”. Különösen megkönnyíti ezt az állam modernkori szerepváltása, hiszen a jogállam legfeljebb bürokratikus, igazságos vagy igazságtalan lehet, de egy jóléti, gondoskodó, társadalmi feladatokat magára vállaló állam „viselkedésén” számon kérhető a lelkiismeretesség, a társadalmi viszályok kezelésének elhanyagolása, a források nem hatékony felhasználása, a pazarlás. Mikor „lelkiismeretlen” az állam? Ha nincs értékrendje (hiszen ebben az esetben hiányzik a cselekvését kormányzó iránytű), vagy ha létező értékrendje ellen cselekszik.

Ha a magyar politikai rendszer megváltozásának elmúlt húsz évében vizsgáljuk az állam szerepének azt a vetületét, amely a polgárokkal leggyakrabban kerül kapcsolatba – a közigazgatást –, akkor meg kell állapítanunk, hogy a jogállami forradalom sokat ígért, ám ígéreteit és eredményeit az egész társadalomban eluralkodott csalódás kísérte. A hatalom 1989-es, békés átadásának irodalmi párhuzamát találhatjuk meg Shakespeare *Lear királyában*.²

Lear

Tudnotok kell,
Hogy országunkat három részre osztók
S erős szándékunk minden gondot és bajt
Lerázni agg korunkról, általadván
Ifjabb erőknél, míg magunk tehertől
Menten mászunk a sír felé. Fiunk,
Cornwall, és nem kevésbé szeretett
Fiunk, Alban, ez órában szilárd
Akaratunk lányaink jegydfjait
Külön kiszabni, hogy jövő viszálynak
Már most elejét vegyük. Két fejedelem,
Burgund- és Frankhon, nagy vetélkedők
Legifjabbik lányom szerelmeért,
Rég udvarolnak házunknál, s nekik most
Választ kell adnunk. Szóljatok, leányim,
Minthogy mi most le akarunk mondani
A trón és az ország gondjairól
S jövedelmiről. Mondjuk hát: melyitek
Szeret leginkább, hogy legfőbb kegyűnket

Darák Péter

Lelkiismeretlen állam

*Erdem szerint adhassuk. Goneril,
Elsőszülöttünk, szólj először. Jövő viszálynak
már most elejét vegyük, legfőbb kegyűnket
érdem szerint adhassuk.*

Goneril

Én, sir,
Jobban szeretlek, mint kimondható,
Drágább vagy előttem, mint szemem világa,
Tér és szabadság s minden, ami ritka,
Dús és becses. Szeretlek nem kevésbé
Egy épség-, kellem-, szépség- és becsület-
Áldotta életnél; mint valaha
Gyermek szeretett s imádvá volt apa;
Szeretettel, melyhez a szó üres,
A lélegzet szegény. Szeretlek úgy,
Hogy annak módja és határa nincs.

Cordelia (félre)

Cordelia mit tegyen? Hallgat s szeret.³

A hatalom átadása Magyarországon az Ellenzéki Kerekasztal keretében meghatározott módon ment végbe. Lear fiúörökös hiányában kényszerült a hatalom megosztására aszerint, hogy leányai milyen mértékű ragaszkodást (hűséget, szeretetet) mutattak.⁴ Goneril, Regan, Cordelia és a rendszerváltozás politikai csoportosulásai is ígéreteket fogalmaztak meg, amelyekhez felfokozott várakozás társult. Ahogy a Kerekasztalnak három oldala volt, úgy Learnak három leánya. Cordelia annak köszönhetett kegyvesztését, hogy nem tett – nővéreivel ellentétben – hangzatos ígéreteket. A magyar közigazgatás is a modernizáció ígéreteitől volt hangos az elmúlt időszakban. Az ígéretet mögött azonban sokszor nem rejtett kidolgozott elképzelés. A Kerekasztal egyetértett például abban, hogy a jogállamiság elsőrangú biztosítója az Alkotmánybíróság lesz. A jogvédelmi intézmények rendszeréről azonban nem volt készen kiforrott elképzelés. Jellemző példa a közigazgatási bíráskodás bevezetésének módja. Eltelt az 1990-es év anélkül, hogy bármi változott volna. Az év végén (december 22-én) az Alkotmánybíróság megelégedte, hogy a közigazgatás jelentős részei bírói ellenőrzés nélkül működnek, és megsemmisítette azt a kormányrendeletet, amely megszabta, hogy mely „államigazgatási” határozatok támadhatók meg bíróság előtt.⁵ A kormány átmeneti szabálynak dolgozott át egy nyolcvanas években készült tervezetet, amelyet 1991. június 26-án fogadott el az országgyűlés. Az „átmeneti” törvény ma is a közigazgatási bíráskodás alapja.

Érdekes a megsemmisített kormányrendelet ellenítés megítélése is. Az alkotmánybíróági határozatból kitűnően az „Alkotmány 50. §-ának (2) bekezdése általánossá teszi a bíróságnak a közigazgatási határozatok törvényességének ellenőrzésére vonatkozó jogát. A 63/1981. (XII. 5.) MT rendeletnek egyes – a bírósági felülvizsgálatot lehetővé tevő – rendelkezései tartalmukban nem alkotmányellenesek ugyan, de alkotmányellenes az, hogy a felülvizsgálatot csak e jogszabály által felsorolt államigazgatási határozatok esetében teszi lehetővé. Ezt az alkotmányellenességet az 1987. évi XI. törvény 3. §-ának g) pontjára tekintettel csak olyan új törvény megalkotásával lehet megszüntetni, amely a bírósági felülvizsgálat lehetőségét alkotmányossá teszi.” A kormányrendelet tehát a jogállami jogorvoslat akadályának bizonyult. Történetileg visszatekintve azonban megfogalmazódott olyan vélemény is, hogy a nyolcvanas években a felülvizsgálható határozatok körét azért volt helyesebb törvényi szint helyett kormányrendeletben szabályozni, mert így egyszerűbb jogalkotási eljárással volt bővíthető – azaz épp a rugalmasságot szolgálta. Mindenesetre a közigazgatási bíráskodás bevezetésével megkezdődött a közigazgatás jog alá rendelése. Semelyik politikai erő nem tűzte azonban programjára a jogvédelmi rendszerek átfogó áttekintését és megújítását. Újabb és újabb intézmények jöttek létre (országgyűlési biztosok, Egyenlő Bánásmód Hatóság), a régebbi hatáskörök és jogosítványok (felügyeleti intézkedés, ügyészi óvás, eljárás-kezdémenyezési jogok) mégis csaknem változatlanul továbbéltek.

Az Alkotmánybíróóság tette a dolgát: alkotmányellenes mulasztásnak ítélte a közigazgatás jogellenes hallgatása elleni hatékony jogvédelem hiányát, valamint a jogi kötelezettségek nélkül, szabad belátás alapján gyakorolható hatáskört. Kimondta továbbá, hogy állami közhatalmi szervek nem rendelkezhetnek hatalmi helyzetet magánjogi jogviszonyokban, s megfogalmazta azt a követelményt, hogy az átszervezések nem veszélyeztethetik a hatósági jogkörök folyamatos gyakorlását.

A „tér és szabadság” azonban nem eredményezett sikeres és gyors átalakulást. A bonyolult átmenetet gazdasági visszaesés, ellentmondásos magánosítás, korszerűtlen birtokméretet kialakító kárpótlás kísérte. A demokratikus átalakulással 3194 önkormányzati képviselőtestület alakult valós gazdasági alapok nélkül. Végig nem vitt változás következett be a középszintű közigazgatásban. Hatósági régiók (köztársasági megbízotti hivatalok) mellett ágazati alapon szerveződtek a dekoncentrált szervek. Párhuzamosságok alakultak ki. Ellentmondásos helyzetbe kerültek a megyei közgyűlések. Zavaros maradt a főváros és a kerületek jogi viszonya. Központi szinten a közigazgatási államtitkári tisztség megszüntetésével beteljesedő folyamatban esett vissza a szakmai jogalkotás színvonala. A társadalombiztosítási rendszer felemás átalakítása megőrizte elavult hatóságias jellegét.

Mindemellett a közsféra ellenőrzése gyengült. Nem kérhető számon a testületi felelősség. A megoldatlan igazgatási feladatokra ésszerű átszervezés helyett újabb

és újabb hivatalokat állítanak fel. A pazarló – mégis szegény – állam a közpénzt találékonyan elkölti, a magas mértékű adókat következetesen beszedi (akitől tudja).

A szétesettség és felelőtlenség rendszerét jól mutatja az a zűrzavar, amely a hatósági közlemények terén látszik. A jogalkotási törvény szerinti állami irányítás egyéb eszközt a hatóságok nem (vagy alig) használják, mert csak hosszadalmas eljárás keretében hozható meg. Helyette ötletszerű elnevezésekkel adnak ki közleményeket, állásfoglalásokat, „válaszokat”, anélkül, hogy tisztázott lenne, közjogilag ki, mikor tehet közzé ilyen útmutatásokat. A javasolt jogértelmezést a címzettnek ajánlott betartani, de a hatóság attól bármikor, következmények nélkül eltérhet. Ha később a bíróság egy adózási kérdést másképpen ítél meg, az a hatóságra – nagy valószínűséggel – semmilyen következménnyel nem jár. Az esetleges kárfelelősség meglehetősen távoli fenyegetésnek tűnik. Így az újabb ígérek büntetlenül elhangozhatnak.

Regan

*Egy ércből szerkesztve nénémmel én
Méltónak tartom hozzá magamat.
És úgy találok igaz szívem szerint,
Hogy ő saját érzelmimet nevezte meg,
Csakhogy nem egészen: minden más örömmek,
Mit az érzések legdúsabb tára nyújt,
Én ellenéül vallom magamat,
S csupán boldognak felséged iránti
Szeretetemben.*

Cordelia (félre)

*Szegény Cordelia!
És mégsem az, mert szívem gazdagabb,
Mint nyelvem: abban bizonyos vagyok.
Egy ércből szerkesztve
minden más örömmek ellenéül vallom magamat*

Érdemes szemügyre vennünk, hogy vajon a csatlakozás előkészítése az Európai Unióhoz, annak lebonyolítása, majd a közösségi létezés jelentett-e ellenpontot (más, követendő példát) a magyar állam és közigazgatás számára. Létezik egy vonulata a magyar közigazgatásnak, amely az utóbbi időszakban, akár valamely közösségi jogi területhez kapcsolódva épült ki. Ilyen például a Gazdasági Versenyhivatal, a Közbeszerzési Döntőbizottság, a Pénzügyi Szervezetek Állami Felügyelete, a Nemzeti Hírközlési Hatóság, a környezetvédelmi és fogyasztóvédelmi szervek, vagy a támogatásokat elosztó szervek rendszere. Összességében elmondható, hogy mintha a közigazgatásnak ez a része korszerűbb módon működne, mint a hagyományos igazgatási ágazatok. Talán mert az európai befolyás miatt erősebb az önkorrekciós kényszer, magasabb szintű a szakértelem? Vagy egyszerűen több a költségvetési forrás? Ahhoz hogy felmérjük, melyek a követendő közigazgatási szervezési módszerek, azokat elemezni kell(lene), és esélyt kell(lene) adni az őszinte beszédnek.

Lear

Mit szölsz te, hogy szerezz egy harmadot,
Dúsabbat, mint testvéridé? Beszélj!

Cordelia

Semmit, mylord.

Lear

Semmit?

Cordelia

Semmit.

Lear

Még egyszer szölj; a semmiből mi sem lesz.

Cordelia

Boldogtalan én! ki számhoz nem birom
Emelni szívemet. Szeretem fölségedet
Tisztem szerint, sem többé, sem kevésbé.

Lear

Hogyhogy, Cordelia? jobbítsd szavaidat,
Nehogy szerencsédet megrontsa.

Cordelia

Jó uram!

Nemzöm vagy, fölneveltél és szeretél.
A tartozást én úgy rovom le, mint
Illik s méltó: szeretlek, engedelmes
Vagyok, tisztellek mindenek fölött.
Mért mentek férjhez néném, ha mondják,
Hogy csak téged szeretnek? És ha egykor
Tán férjhez mennék, akkor az, kivel
Jegyet váltottam, bírni fogja fél
Szerelmem, gondom s tartozásomat.
Úgy, mint néném, hogy csupán atyámat
Szeressem, férjhez nem megyek.

Az őszinteség helyett az állandó újítási kényszer
szülte valódi változások helyett mutatott tevékeny-
séggel találkozhattunk az elmúlt időszakban; a közigaz-
gatási eljárásjogban ennek jele volt a *Gyorsaság soron*
kívül programja. Ez huszonkét napos ügyintézés
vezetett be műszaki feltételek nélkül, látszólagos látha-
tóságot valósított meg a világhálón, többnyire gyatra
keresési funkciókkal az adatbázisokban, miközben a
valódi hatékonyságot nem ellenőrzi senki.

Lear

De hát
Szived szerint szölsz?

Cordelia

Úgy én, jó uram!

Lear

Oly ifju s oly szívetlen.

Cordelia

Ifju s oly
Őszinte csak, mylord.

Lear

Legyen tehát:
Őszinteséged vedd jegypénzedül;
Az atyai gondot ím, megtagadom,
A vérrokonság minden jogait.
Légy szívemtől örökre idegen.
El innen! menj szemem elől! – Úgy legyen

Nyugalمام a sír, mint most leveszem
Az atyai gondot róla. – Ím, e harmadot,
Cornwall s Alban! vessétek két leányom
Jegybirtokához. Házasítsa ki
Emezt a döllyf, mit nyíltságnak nevez.
Most kettőtöknek adjuk a hatalmat,
Előjogot s mind a hasznót, mi a
Felsőséghez tartozik. Magunk havonkint,
Fenntartva száz legényt, kiket ti fogtok
Ellátni, nálatok veszünk lakást
Felváltva, sorban.
Jövedelmek, uralkodás s a végrehajtó
Hatalom legyen tietek, kedves fiaim!
Minek jeléül, ím, e koronán
Osztozzatok.

A demokratikus magyar átalakuláshoz feltehetően
sok valószínűtlen elvárás is kapcsolódott, ami részben
magyarázatul szolgálhat a nagyfokú csalódásra és kiáb-
rándulásra. Hiszen az átlagpolgár az állammal mint
közszolgáltatóval kapcsolatban nem élt meg az elmúlt
húsz évben kiegyensúlyozott fejlődésélményt. Hiá-
nyoznak a jól működő civil kapcsolatok. Az állam sok-
szor lassan, utólag cselekszik. Védekezik – expanzív
stratégia helyett. A polgárokból ezért sincs közösség-
vállalás az állami intézményekkel szemben. Az állami
célokkal senki nem azonosul.

Tény, hogy a közigazgatás időnként kiszámíthatat-
lannak tűnik. Nézzünk most néhány példát a közigazga-
tási joggyakorlatból. Miniszteri szintű döntéshozatal
történt az egészségügyi kapacitás elosztásáról annak az
elemi követelménynek a betartása nélkül, hogy a dön-
téseket egyedi módon kell indokolni. Közműfejlesztési
projektekhez járult hozzá az állam olyan jogszabályi
környezetben, amelyből a támogatás visszafizetésének
kötelezettje nem állapítható meg (Ökotám-ügyek). Az
Európai Emberi Jogi Bíróság elmarasztaló ítélete
ellenére évtizedeken keresztül jogszerűen használt
asszonynevek kerültek hivatalból (az érintettek akarata
ellenére) kiigazításra. Kampányszerűen vezettek be új
vizsgálati módszereket az adóigazgatásban, ami – ügy-
védi kamarai megnyilvánulás szerint – „jogbiztonsági
rizikót eredményezhet.” Médiahadjárat kísérelte meg
befolyásolni a közigazgatás törvényes működését a
„zéró tolerancia” jegyében.

Vajon elkésett a belátás pillanata? A negatívumok
elfedik a kitörési lehetőségeket. Pedig kiépült egy kor-
szerű okmányirodai rendszer, természetvédelmi parkok
hálózata, a *Natura 2000* hálózat. Hatékony az élelmi-
szerbiztonsági rendszerünk. Számos jelentős jogellenes
kartellt tárt fel a Versenyhivatal; a bankrendszerünk, a
felügyelet folyamatos tevékenysége mellett bankcső-
dök nélkül átvészelte a pénzügyi válságot.

Cordelia

Nem vagyunk
Az első, akik legjobb akarat
Mellét a legrosszabbat értük el.
Én még dacolnék a balsors dacával:

*Érted, megtört király, levert vagyok;
Megnézzük e nénéket, e lányokat?*

Lear

*Nem, nem, nem; menjünk a fogságba: ott
Fogunk mi, mint kalitban a madár,
Dalolni ketten. Áldásom ha kéred,
Letérdelek s kérem bocsánatot!*
(Lear jó, ölében a meghalt Cordelia)

Ha időnként lelkiismeretlenségnek tűnik is, az állami felelőtlenség mögött sokszor fejlődési aránytalanságok és „sebzettség” rejlik. Alban herceg azt tanácsolja nekünk, hogy nehéz időkben beszélni kell arról, „mi

fáj”, túllépve akár azon is, ami az elmúlt húsz év játékszabályai szerint „illik”.

Alban

*Jelenleg fő ügyünk
Az általános fájdalom.
(Kenthez és Edgarhoz)
Ti ketten,
Lelkem baráti, kormányozzatok,
S tartsátok fenn a sebzett államot.
Nehéz idő sújt: itt engedni kell,
És mondanunk, mi fáj, nem ami illik.*

Jegyzetek

¹ Allport G.–Odbert H.: *Trait-names: A Psycho-lexical Study* (Psychological Monographs 211. 1936); Goldberg L. R.: *The Structure of Phenotypic Personality Traits* (American Psychologist, 1993. 48., 26–34. p.)

² Learnek. Britannia királyának három lánya volt: Goneril, Alban herceg felesége; Regan, Cornwall herceg felesége és Cordelia, aki még lány volt, s Franciaország királya és Burgundia fejedelme vetélkedett a szerelméért, éppen ezért ez idő szerint mindketten Lear király udvarában tartózkodtak. Az öreg király elhatározta, hogy többé nem vesz részt az államügyekben, hanem minden gondot és bajt ifjabb erőknél ad át. E szándékkal hívatta magához három lányát, mert az ő ajkukról akarta megtudni, melyikük szereti őt legjobban, és királyságát olyan arányban akarta szétosztani közöttük, ahogyan a szeretetük megérdemli. Egyes értelmezések szerint Lear az apai érzéseknél forróbb érzelmeket táplált Cordelia iránt, akit arra akart kényszeríteni, hogy viszontértésként az udvar nyilvánossága előtt valljon. In: <http://vmek.oszk.hu/00400/00498/html/lear.htm>.

³ Vörösmarty Mihály fordítása.

⁴ Két ragyogó Lear király-feldolgozás, egy hamisítatlan angol színpadi változat és egy izgalmas orosz megfilmesítés: <http://www.youtube.com/watch?v=QNW-IFQg3uw>; <http://www.youtube.com/watch?v=Av98ZrWT2uQ&feature=related>.

⁵ „Az Alkotmánybíróság megállapítja, hogy az 1957. évi IV. törvény módosításáról és egységes szövegéről rendelkező 1981. évi I. törvény 72. §-ának (1) bekezdése és a 63/1981. (XII. 5.) MT rendelet a módosításokkal együtt alkotmányellenes, ezért azokat 1991. március 31-ei hatállyal megsemmisíti. Mulasztásban megnyilvánuló alkotmányellenesség a közigazgatási határozatok bírósági felülvizsgálatára vonatkozó törvényi szabályozás elmulasztása, ezért felhívja a Kormányt, hogy 1991. január 31-ig terjesszen az Országgyűlés elé olyan törvényjavaslatot, amely a közigazgatási határozatok törvényességének bírósági ellenőrzését az alkotmánynak megfelelően szabályozza. Megállapítja, hogy

Sándor Árpád indítványozó panaszolt ügyében a megsemmisítés visszamenőleges hatályú, ezért a megsemmisített jogszabályok nem képezik hatásköri akadályát a békéscsáki Községi Tanács V. B. szakigazgatási szerve által 469-6/1989. szám alatt hozott és Vas Megye Tanácsa V. B. igazgatási Osztálya által 7174-7/1989. szám alatt helybenhagyott államigazgatási határozat törvényessége bírósági felülvizsgálatának.”

⁶ 1991. évi XXVI. törvény a közigazgatási határozatok bírósági felülvizsgálatának kiterjesztéséről.

⁷ 72/1995. (XII. 15.) AB határozat.

⁸ 6/1999. (IV. 21.) AB határozat.

⁹ 10/2001. (IV. 12.) AB határozat.

¹⁰ 7/2004. (III. 24.) AB határozat.

¹¹ Lóránt Zoltán: *A helyi önkormányzatok gazdálkodásának jelene és jövője*; Kovács Róbert–Vígvári András: *Láttelet a községi önkormányzatok pénzügyi helyzetéről* (Új Magyar Közigazgatás, 2009. 5.)

¹² Gyurita Rita: *A közigazgatási hivatalok területi államigazgatási reformja keretében történő regionális átszervezés problémái*; Verebelyi Imre: *Válságban a magyar középszintű közigazgatás, quo vadis?* (Új Magyar Közigazgatás, 2008. 2. és 2009. 1.)

¹³ Teljes körképet nyújtott az MTA 2009. február 19-i. *A magyar közigazgatás korszerűsítése* címmel rendezett konferenciája. Darák Péter ismerteti: Új Magyar Közigazgatás, 2009. 3., 52–54. p.

¹⁴ Pulay Gyula: *Politikusi és köztisztviselői szerepek a központi közigazgatásban* (Új Magyar Közigazgatás, 2009. 3.)

¹⁵ *A közpénzügyek nagy kézikönyve* (Budapest, 2009. 1057., 1081. p.)

¹⁶ Erről lásd: Darák Péter–Dávid Péter–Házafi Zoltán–Sipos-Szabó Zsanett: *A vagyonnyilatkozat és a vagyongyarapodási vizsgálat jogi, módszertani kérdései* (Budapest, 2009. 75. p.)

¹⁷ Réthy László: *Vagyonosodási vizsgálatok ügyvédi szemmel* (Ügyvédek Lapja, 2008. 4.)

¹⁸ A zéró tolerancia maximális szigorú jelent, ami ellentétes az arányosság európai jogelvével.

A magyar rendszerváltás számtalan reménnyel, várakozással kapcsolódott össze a közgondolkodásban. Ezek egyike volt a piacgazdaság kiépítése – s amit ehhez sokan gondolatban hozzáfűztek: a tömegfogyasztás álmokké válása (is). S alig húsz év elteltével, a 2009-es pénzügyi válság a piacok mindenhatóságába vetett hitet egyszerre szertefoszlatta, s a túlfogyasztó társadalmakat recesszióval „büntette”.

I. A holnap tegnapja

A világgazdaság vezető országaiban ismét az állami beavatkozások élnek már reneszánszukat, miközben mi még alig hagytuk magunk mögött a mindenható állam koncepcióját. Privatizálunk, üzemeltetésbe adunk, ki- szervezünk, még éppen csak keressük a közszektor és a piaci szektor közötti erőforrás-allokáció optimális és méltányos formáit, s máris rövidtávúvá teszi az ezekről való gondolkodást a válság és az azzal együtt járó

Steiger Judit

Mit hozott a piacgazdaság?

kényszeres veszteségnyhító lépések. Még nem alakulhatott ki a közösségi beruházások hosszú távon is piacvezérelt gazdaságpolitikája, de már véget is ért egy újabb előképe/felvonása a politikai váltógazdálkodásban. Régióink jellegzetességét hordjuk ezzel magunkon, csak mi még kifejezettebben, még hullámzóbban, mint szomszédjaink. Térségünk nagy vesztesékként látjuk önmagunkat, ha csak a félmúltbeli helyzetünkre tekintünk is vissza, láthatóan romlott teljesítményünk. S ebben a veszteségérzésben még tovább erősítenek bennünket a költségvetési megszorítások – még akkor is, ha Európa-szerte napirenden vannak ma e kérdések. Az államadósság nagysága akkor is nyomasztóan nehe-

Az államháztartás bruttó adóssága a GDP százalékában¹

Ország	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Ausztia	66,5	67,1	66,5	65,5	64,8	63,9	62,2	59,5	62,6
Belgium	107,8	106,5	103,5	98,7	94,4	92,1	88,1	84,2	89,8
Csehország	18,5	25,1	28,5	30,1	30,4	29,7	29,4	29,0	30,0
Franciaország	57,3	56,9	58,8	62,9	64,9	66,4	63,7	63,8	67,4
Görögország	103,4	103,7	101,7	98,0	98,6	100,0	97,1	95,6	99,2
Hollandia	53,8	50,7	50,5	52,0	52,4	51,8	47,4	45,5	58,2
Lengyelország	36,8	37,6	42,2	47,1	45,7	47,1	47,7	45,0	47,2
Magyarország	54,2	52,1	55,8	58,1	59,4	61,8	65,6	65,9	72,9
Málta	55,9	62,1	60,1	69,3	72,1	70,2	63,6	62,0	63,8
Nagy-Britannia	41,0	37,7	37,5	38,7	40,6	42,2	43,2	44,2	52,0
Németország	59,7	58,8	60,3	63,8	65,6	68,0	67,6	65,0	65,9
Olaszország	109,2	108,8	105,7	104,4	103,8	105,8	106,5	103,5	105,8
Portugália	50,5	52,9	55,6	56,9	58,3	63,6	64,7	63,6	66,3
Románia	22,5	25,7	24,9	21,5	18,7	15,8	12,4	12,6	13,6
Szlovákia	50,3	48,9	43,4	42,4	41,4	34,2	30,5	29,3	27,7
Szlovénia	..	26,8	28,0	27,5	27,8	27,0	26,7	23,3	22,5
Európai Unió–27	61,9	61,0	60,3	61,8	62,2	62,7	61,3	58,7	61,5
Euró-zóna	68,7	68,4	68,2	69,3	69,7	70,4	68,6	66,2	69,6
Japán	142,1	151,7	160,9	167,2	178,1	191,6	191,3	187,7	173,1
Amerikai Egyesült Államok	55,0	54,9	57,2	60,5	61,5	61,7	61,2	62,2	70,7
Kanada	82,1	82,7	80,6	76,6	72,6	71,0	68,0	64,2	62,7

zedik ránk, ha az EU tagországok között nálunk eladódottabbak is vannak.

S mindeközben finanszírozhatatlan a nyugdíjrendszer, és kiürült az egészség-kassza. Generációs ellentétek feszülnek a jelen és a jövő teherviselői között, s bizalomhiány keletkezett a társadalmi pénzalapok mindenfajta újraelosztásával szemben. Hirtelen és negatív együttállását tapasztalhatjuk a külső piacok megrendüléséből adódó konjunkturális jelenségeknek és a hazai gazdaság elernyedti reakcióinak. A megoldatlanság áráként pedig mindezt a társadalomra az adók növelésével és az inflációs adónak is nevezett tartós árszínvonal-emelkedéssel együttesen terhelik rá.

És itt van a piactudással a tömegfogyasztás lehetősége is, – s ezzel együtt azok tömege is, akiket pénzük hiánya választ el az áhított fogyasztástól. S itt vannak már azok a kereskedelmi és pénzügyi csapdák is, melyek e pénzhiányt próbálják meg „enyhíteni” egyszerűnek mondott megoldásokkal és jól előkészített blanketta-szerződésekkel. S hiszik sokan, hogy csak az ismerethiány választotta el őket eddig is ezektől a könnyű megoldásoktól, s hogy van, mint ahogyan remélték, mindenre megoldás. Megrendítő mindezek után a be nem teljesített ígéretek következményeivel találkozni, megtanulni az önfinanszírozó piaci rendszerek logikájához szorosan hozzá tartozó vagyonszerzéseknek akár a szankcionálását is.

Egyre nagyobb a különbség a piactudás áhított képe és mai hétköznapi realitása között. Nemcsak azért, mert idealizáltan láttuk és akartuk feltétlenül, mint egyedül lehetségest látni, a piactudást. Azért is sikertelen volt jó néhány kísérlet, mert olyan eszközöket használtunk, melyeket még nem ismertünk igazán. Tapasztalatok nélkül, de elszántan sétáltunk bele néha a csapdába. Ezek a csapdák gyakran csak egyszerű, de már kiérlelt üzleti fogások az új piacok új vevőinek, s mi a régióinkban is élen járva tettük magunkévá mindazt, ami piaci és nyugati.

És jött a tőke az új piacokra, és hívtuk is a tőkét, mert hozta a pénzt és az üzleti tudást, amelyből mi szűkösen voltunk. A pénz, a tőke gyakran hitel volt, a piaci ismeret egy része pedig a vállalati páncélszekrények és titoktartási szerződések titka maradt továbbra is. Ami viszont biztos volt, ami dinamikus haladt előre, az a piactudás.

Hamar megláthattuk azt is, hogy nemcsak arra kellenek nagy számban a felvásárolt üzemek, cégek, hogy azokat korszerűsítve megújult legyen a hazai termékínálat, hanem főként arra, hogy a piacra való visszatérés lehetőségét is lokalizálják. Régóta alkalmazott technika az erőfölényes piacokon a potenciális versenytársak eszközeinek felvásárlása azért, hogy a jövőre nézve is kizárják a verseny lehetőségét, a piacra való újbóli visszajutást. Még új technológiáknál is alkalmazzák e módszert, nemhogy korszerűtlen, piactudatlan felszerelések esetén. Megtanultuk ezt is, ha kényszeres volt is a mosolyunk hozzá. (Az ismert fordulattal élve: más kárán tanul az okos, de mennyi élménytől fosztja meg magát!) S az újonnan elsajátított üzleti technikákat

gyakran mi magunk is alkalmaztuk azon frissiben a tőlünk fejletlenebbekkel szemben.

Megláthattuk, hogy a jó hírű nemzetközi cégek hazai vállalatainál a magasan kvalifikált, jól fizetett alkalmazottak szinte külföldiként éltek és élnek, belföld és külföld között megosztva magukat, de bárhol legyenek, mindenképpen egy másik világban vannak, mint ami-ben a honi átlagemberek. Fejvadász cégekkel kontrolláltatják juttatásaik napi piactudás szintjét, rafting túrákon „tartják karban” a céges csapatszellemet, és extrém sportok extra körülményei teszik harcedzetté, kőkeményre a vezetőket. Kell is a keménység a napon-ta megújuló ismeretekhez és technológiákhoz, nem beszélve a vállalati „karcsúsítások” véghezviteléről. Megtanultuk a vállalatbirodalmak „szívásos-nyomásos-mosásos” pénzáramait is, s a piactudás és a hálózati hatalomépítés kifinomultabb eszközeit is. Tanultuk és tanuljuk ma is a piactudás működését, s most már az európai nagy belső piac körülményei között.

II. Nyertesek...

Vannak igazi hazai nyertesek az átalakulásnak. Először talán az említendő, hogy *nyertesek vagyunk mindannyian* a véleménysszabadságnak, a vállalkozás szabadságának, a plurális politikai és választási rendszernek, s a generációsan is fenntartható magántulajdonosi vagyonszerzésnek. Megváltozott fogyasztási szerkezetünk is, s ebben is vannak élményt adó elemek is. Hétköznapijaink normál fogyasztási cikkévé lett az évtizedekig áhított, vezető státuszszimbólum, az autó. Kitárult a világ az utazni vágyók előtt. A hiánygazdaság puha költségvetési korlátos rendszerét² a tartós és rendszerjellegű hiányállapotokat a keresletkorlátos rendszer váltotta fel. Az „árcsapokkal” ma is szabályozható keresletünk, de jövedelmeink is változhatnak, s a személyek szabad európai áramlása révén is komoly jövedelemkülönbségek keletkezhetnek.

A rendszerváltást követő első évek a piacok megnyitának élményét hozták. Újabb technológiájú, jobb minőségű árukhoz jutottunk a piacokon, lassan elmúlt a Bécsből hazahozott hűtőládák vásárlásának vonzereje, és alábbhagyott a bevásárló turizmus is. Megjelent itt-hon is az árubőség. A növekvő beruházások és jövedelmek könnyen felszívták az új árukat, s amikor már nem volt fenntartható a korábbi értékesítési dinamika, az árubőséghez a keresletet a felelőtlenül kihitelezett pénzösszeg is megteremtette. Valóságosnak látszott a társadalom számára a gyarapodás, ha nagy különbségekkel valósult is meg. A jelen fogyasztását szívesen bővítették a jövő terhére azok, akiknek jelenbeli jövedelmük nem adott erre elég lehetőséget. Sokan nem számítottak a gazdaság hirtelen megtorpanására, jövedelmük csökkenésére, a pénzügyi megszorításokra. A világgazdaság pénzügyi válsága, a tőzsdei buborékok kidurranása, az árfolyamkockázat és a hitelek összefüggése sokak számára vált hirtelen tankönyvi tananyagból

napi valósággá 2008 után. Mondhatjuk, sokan túlnyerték magukat.

Valódi nyertesek a piacgazdaságnak azok is, akiket magántulajdonuk tőkésíthetősége, gazdasági vagy más társadalmi sikere a társadalom elitjébe emelt. Anyagi tehetőségük növelhette érdekérvényesítési lehetőségeiket is – a központi és a helyi hatalom szintjén akár egyszerre is. (S az első generációs „aranyemberek” gyermekei már nem biztosan/vagy nemcsak a honi egyetemeken sajátítják el a számukra szükséges tudást, hanem svájci, amerikai vagy legalább uniós tagállamok egyetemén. Áttelepülnek vagy folytonosan mozognak a fejlett világ számukra megfelelő részeiben, s hozzánk tartoznak, de már egyre kevésbé kötődnek hozzánk.)

Nyertesek szinte biztosan a többdiplomás, több nyelven beszélő, mobilinternetes netbookjukkal utazó menedzserek, euro-bürokráták. Ők jelentik az idealizált mintaképet, amelyet sok szülő, mint elérendőt állít gyermeke elé, hiszen ők a modern kor emberei a fejlett országokban. Kutatók, mérnökök, orvosok, informatikai szakemberek is tartoznak ebbe a körbe, ám a legjellemzőbb közöttük a Huntington³ által a nyugati civilizáción belül külön is említett, az úgynevezett *Davosi Kultúra* képviselője, modellje.

„...Minden évben több tucat országból mintegy ezer üzletember, bankár, kormányzati tisztviselő, értelmiségi és újságíró találkozik a svájci Davosban tartott Világgazdasági Fórumon. A résztvevők csaknem mindegyike műszaki, társadalomtudományi, üzleti vagy jogi diplomával rendelkezik, szavakkal és/vagy számokkal dolgozik, kitűnően beszél angolul, kiterjedt nemzetközi kapcsolatokkal rendelkező kormányhivatalok, vállalatok és tudományos intézetek alkalmazásában áll, és gyakran utazik külföldre. Csaknem valamennyien az individualizmus, a piacgazdaság és a demokrácia hívei, ami szintén közös a nyugati civilizáció képviselőiben.”⁴

Valóban, a piacgazdaság rendszerváltás utáni hazai alakítása összekapcsolódott a plurális politikai rendszer és a demokratikus társadalmi intézmények kiépítésével is. A magántulajdon általánossá válása, a gazdasági szerkezet versenyzővé tétele jelentette a gazdaság újrapolitizálását, a modern demokráciák versengő politikai szerkezetének megfelelően. Az individualizmus és az autonóm személyiségek kifejlődése mindezen gazdasági és politikai változásokkal lehetségessé vált. Tömegessé, dominánssá válásához azonban az individualis szabadságok társadalmi intézményeinek erősítésére és tartós fennmaradására van/lenne szükség. Kelet-Közép-Európában ez ritkán sikerül. Hiány, alapvető hiány, amelynek romboló erejét naponta tapasztaljuk, véleményem szerint ennek a folytonosságnak, a stabilitásnak a hiányából van igazán. Nemhogy egy személyiség kialakulásához való idő, de egy generáció társadalmi alapértékének biztos megtartásához való idő sem volt biztosított az elmúlt száz évben egyetlen generáció számára sem. Ez pedig a tartós értékrend kialakulása ellen hat, s a szélsőségeket erősíti régióinkban és országunkban egyaránt.

III. Vesztesek...

Vesztesei vagyunk mindannyian az általános bizalom szint csökkenésének, sokak számára még az alapvető biztonságérzet elvesztésének is. A társadalmi elszigetelődés erősödése különösen feltűnik, ha azt a rendszerváltást megelőző, hangsúlyozottan közösségi értékeket hirdető társadalommal vetjük össze. A korábbi alacsony életszínvonalat biztosító, ugyanakkor relatív létbiztonságot nyújtó társadalmi gazdálkodást a piacgazdaság hatékonysági kényszere és bősége váltotta fel. Az újonnan piacvezérelt gazdaságban először az anyagiakban való differenciálódás, majd a generációnként megmutatkozó társadalmi egyenlőtlenség növekedése egyre jobban növelte a társadalmi elszigetelődést. Ennek az irányába hatott, ezt erősítette a piac logikája, mechanizmusa is. Az eredményesen teljesítők önmagukat is a tűrőképesség határáig „dolgoztatták” saját új vállalkozásukban, s ebben alig különböztek azoktól a jól fizetett alkalmazottaktól, akik csak most ismerkedtek meg a jólfizetettség miatt önként teljesített 12–14 órás munkaidővel és a hétvégén is kötelező csapattépitésekkel.

A társadalmi értékértékváltás ugyanakkor sokakat ért készenlétlenül, s nem mindenki tudott azonnal megfelelő egyéni életstratégiákat kialakítani. Különösen a középkorú és az idős generációból kerültek ki olyanok, akik nem kívántak személyiségcserével alkalmazkodni az új idők új értékeihez. Sokan, akik életük nagy részét még a korábbi rendszerben éltek le, ha el is bizonytalánosultak korábbi értékeikben, átalakítani már nem tudták, vagy nem is akarták azokat. Kisodródtak a társadalom fő áramából, s ha a megszűnő gazdasági ágazatok üzemében dolgoztak, sokan váltak munkanélkülivé, tartósan és eredménytelenül munkát keresővé. Nem lett mindenkiből kényszervállalkozó, nem tudta mindenki saját önfoglalkoztatását ilyen formán megteremteni. A vállalkozás indítása, az átképzéseken való részvétel, a fiatalabbakat és a vállalkozó szelleműket jellemezte, de a társadalom tömegeinek az a része, akik segédmunkát vagy betanított munkát végeztek, vártak alkalmazásukra. Ők nem egyszerűen a társadalmak nagyobbik részét jellemző kockázatkerülő magatartásúak, hanem a kockázatot teljesen nélkülöző, a foglalkoztatás biztonságát hosszú távon is megadó elhelyezkedésben reménykedtek. Késérő volt a csalódás. A kilencvenes évek első felében az évi félmillió munkanélküliből évente több százazres nagyságrendű munkavállalói tömeg hagyta el úgy a munkapiacot, hogy oda már sohasem tért vissza. A bezárt vagy eladott nagyüzemek, a visszaszűkített termelés jóval kevesebb munkavállalót igényelt. A „felszabadult” munkaerő a szürke- és feketegazdaság tartós vagy alkalmi, illegális munkaerőjé vált, vagy a mezőgazdasági magángazdálkodás vagy a háztartásban maradás lehetőségét választotta. Sokuk mentális egészsége is megromolhatott, ha reményük sem maradt a munkapiaci visszatérítéssel. Ha megszűntek vagy megromlottak korábbi emberi kapcsolataik, talajt veszítették is válhattak.

Közülük is kerülhetett ki a ma mintegy 60 000 főre becsült hajléktalanok egy része.

2009-ben ismét csúcspontot ért el a munkanélküliség – tizenöt éve nem látott magasságban, 10,3%-on áll.⁵ Ez 2009 harmadik negyedévében pontosan 436 ezer főt jelent. Ha összevetjük a rendszerváltást követő első évekkel, feltűnhet, hogy a munkanélküliségi ráta hasonló alakulása mellett ma számszerűen kevesebb a munkanélküli. Ez azzal magyarázható, hogy jelentősen megváltozott a 15 és 74 év közötti korosztálynál a gazdaságilag aktívak száma; az itt látható mértékekről 2009 harmadik negyedévére már csupán 3 millió 784 ezerre csökkent.⁶ Vagyis 1 millió ember nincs már a munkaerőpiacon. Igaz, a bőven rendelkezésre álló munka nem jelent feltétlenül hatékonyan foglalkoztatható munkát is. Ezt is megtanultuk a piacgazdaság munkapiaci összefüggéseiből. Mégis, közgazdaságilag elpazarolt erőforrásokat, létre nem jött GDP-t jelent ennek egy része. S ezen túlmenően is: a gondolkodás időben és térben nem lehet olyan szűklátókörű, hogy ne tekintsen 1 millió ember, s az általuk érintett családok sorsára.

szere. Egyszerű arányosítással láthatjuk a jövőt: csökkenő befizetések mellett növekvő egyedszámú kifizetést úgy tarthatunk csak fenn, ha egyre kisebb értékű lesz a kifizetés. (Vagyis nominálisan nem kell szükségszerűen csökkennie az összegnek, a reálérték-változást az infláció folytonossága úgyis létrehozza). Fokozatos elszegényedés vár tehát azokra, akik alacsony években egyéb forrásokkal nem számolhatnak. S jellemzően a foglalkoztatottak nagy része nem tart pénzügyi szakértőt, nem kap adó- és járulékoptimalizáló tanácsokat. Évtizedeken át teljesít fizetésével arányos terheket, s nem feltétlenül minimálbérrel töltött évek után hagyja maga után az aktív éveket. Pedig több százezren tanulták már meg a piac logikáját: kötelezettségekből a minimumot, „optimalizációból” a maximumot kell választani mindaddig, amíg csak lehet.

Így a rendszerben finanszírozási vákuum van, folyamatos pozitív újraelosztást megvalósítva az optimalizálók javára. A reálgazdaság teljesítményétől és értékviszonyaitól teljesen elszakadt finanszírozási rendszer összeroppanása esetén ennek az árát a nyugdíjrendszer minden szereplője megfizeti majd – függetlenül attól, hogy

	1990	1992	1994	1996	1998	2000	2001
Regisztrált munkanélküli⁷	79 521	663 027	519 592	477 459	404 094	372 409	343 012
Munkanélküliségi ráta (%)	1,4	12,3	10,4	10,5	9,1	8,9	8

Gazdaságilag aktív 15–74 éves népesség (ezer fő)⁷	..	4 776,7	4 443,2	4 344,8	4 010,7	4 111,6	4 092,4
---	----	---------	---------	---------	---------	---------	---------

IV. S végül...

Privatizáltunk és privatizálunk ma is, kivonjuk az erőforrásokat a közösségi rendszerből, miközben finanszírozhatatlan szerkezetébe lassan beleroppanó társadalombiztosítási rendszert tartunk fent. Bevezettük a magán nyugdíjpénztárakat és az önkéntes nyugdíjpénztárakat, s azoknak a hozamait, sőt befizetett tagdíjaik egy részét is elveszítették, akik saját öregségükről felelősen gondolkodva bíztak a piaci nyugdíjrendszerekben. A bizalom összeomlása tovább rontja az alternatív nyugdíjrendszerek lehetséges kialakítását, így tovább fokozódik a felosztó-kirovó rendszer fenntartásának kény-

addig a naposabb, vagy az árnyékosabb oldalon tartózkodott.

Nyertesei és vesztesei egyaránt vannak országunkban a piacgazdaság kiépítésének. Az átalakítást vezető és az átalakítás terheit elviselő bizonyosan nincsenek egy véleményen, s néha már azt is gondolhatnánk, mintha nem is egy országban élnének. A tényekkel azonban mindannyiuknak egyet kell érteniük: „*húsz év után az államháztartás pozíciói – abszolút (önmagához mért) mutatóit tekintve és relatív értelemben (a környező, hasonló helyzetből induló államok többségéhez illetve az EU régebbi tagállamaihoz viszonyítva) is – rosszabbak, mint a rendszerváltáskor voltak.*”⁹

Jegyzetek

¹ Forrás: <http://portal.ksh.hu>

² Kornai János: *A hiány* (Budapest, 1980)

³ Huntington, Samuel P.: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása* (Budapest, 1998)

⁴ Huntington: i. m., 79. p.

⁵ Brückner Gergely–Dózsa György–Lambert Gábor: *Tűzoltók,*

reformerek (Figyelő: Üzlet, gazdaság, társadalom, 2009. 46., 19. p.)

⁶ Brückner–Dózsa–Lambert: i. m., 19. p.

⁷ Forrás: <http://portal.ksh.hu>

⁸ Forrás: <http://portal.ksh.hu>

⁹ Kovács Árpád: *Jegyzet a közpénzügyekről* (Budapest, 2009. 64. p.; megjelenés alatt az Eötvös Kiadónál)

Egy, a nemzetközi jog és nemzetközi kapcsolatok tudományával hivatásszerűen foglalkozó jogász számára a húsz évvel ezelőtti rendszerváltás számos érdekes vizsgálándó és elemzendő kérdést nyitott meg, különösen igaz ez abban az esetben, ha jogászsunk a rendszerváltás időszakában még éppen csak a középiskolába nyert bebocsáttatást, így világnézetének alakulása, jogásszá válása folyamatában már az új idők befolyásolták. Ennek eredményeképpen, úgy vélem, könnyebb az elmúlt húsz év nemzetközi joggal kapcsolatos egyes magyar jogi kérdéseit kritikai szemlélettel vizsgálat alá venni; a jelen tanulmány célja éppen ez. Egyébként, ha a rendszerváltás nemzetközi, illetve nemzetközi jogi környezetét akarjuk elemezni, az átfogó kép érdekében alapvetően két irányban lenne érdemes vizsgálódnunk, ám terjedelmi okok miatt erre jelenleg nem lesz lehetőségünk.

Az első téma, amely érdemes lenne figyelmünkre, hogy a rendszerváltás időszakában, valamint annak következtében a Magyar Köztársaság közvetlen geopolitikai környezete milyen mértékben és hogyan változott meg. Mivel a rendszerváltás-folyamat a teljes közép- és kelet-európai térséget érintette, természetesen ilyen hatása is jelentős, a nemzetközi jog szempontjából pedig azért fontos, mert az válhat az egyik legfontosabb eszközzé, melynek alkalmazásával a Magyar Köztársaság az érdekeit képviselni tudja. Ráadásul, ennek a környezetnek a változása gyakran a bennünket körülvevő államok, illetve hazánk közötti, elfeledettnek tűnt regionális-kétoldalú államközi feszültségeknek bizonyos mértékű „újraszületését” is elhozta. Ezek nagy részét korábban, a kommunista rendszerű időszakban a „testvéri” államok közötti kényszerszövetség okán az érintett államok nem kezelték a nagypolitika szintjén, hiszen annak idején a Magyar Népköztársaság és az őt körülvevő szocialista államok, a Szovjetunió és a kommunista együttműködés által diktált bizonyos fajta mesterséges testvériség jegyében nagyon sok olyan – korábban az államok között meglévő – konfliktust „elmaszatoltak”, amelyek eredete korábbi, a „bűnös korszakból” való volt. Ezek, a korábban gyakran konfliktusokhoz vezető feszültségek abban az időszakban „elfelejtődtek”, ám a rendszerváltás után, változatos okok miatt, nem egyszerre és nem meglepő hirtelenséggel, de folyamatosan éledtek újra, kezdtek feszíteni régióinkat, amire a példák nap mint nap jelentkeznek. Talán Szlovénia és Ausztria kivételével majdnem mindegyik szomszédos állammal kapcsolatban azonosíthatunk olyan viszályforrásokat, amelyek valamiféle feszültséget eredményezhettek, és amelyeket valamilyen módon rendezni kellett.

A másik, általam figyelemre méltónak tartott, és a jelen tanulmány tárgyává tett, a rendszerváltással kapcsolatosan említhető vizsgálati terület, hogy a Magyar Köztársaság mai belső jogi rendszerében vajon milyen nyitott kérdések maradtak – vagy akár kerültek elő újra –, amelyek gyökerei a korábban vállalt nemzetközi jogi előírásokból, illetve a Magyar Népköztársaság azok teljesítésére vállalt nemzetközi jogi kötelezettségeiből

Lattmann Tamás

Húsz évvel a rendszerváltás után: érdekes kérdések a nemzetközi jogász számára

ered. Véleményem szerint több olyan, a múltból megörökölt kötelezettségvállalás is található, amely nem biztos, hogy teljes mértékben összeegyeztethető a jelenlegi alkotmányos rendszerünkkel, illetve amelynek beillesztése, magyar jogba átültetése valamilyen oknál fogva nem sikerült. Hasonlóképpen, több értelmezési zavar is tapasztalható, nem csupán a közbeszéd, hanem a politikai és a szakmai párbeszéd szintjén is, amelyeket a jogállami rendszer keretei között már eddig is lehetett és kellett volna rendezni. Ehhez hozzátehetjük, hogy miközben ezeket a Magyar Népköztársaság nem rendezte vagy nem is észlelte, azt a Magyar Köztársaság sem tette meg – tekintettel arra, hogy az államforma megváltozása a korábban vállalt nemzetközi jogi kötelezettségeket nem változtatja meg, ezekkel ma is számolni kell. Emellett még a rendszerváltás utáni időszakban is jelentek meg olyan új kérdések, amelyek alapvetően ezzel álltak összefüggésben. Ezekből mutat be a tanulmány három, a szerző saját, szigorúan szubjektív érdeklődése alapján fontosnak tekintett példát.

1. A gyűlöletkeltés szabadsága?

Első példaként említésre méltó a gyűlöletbeszéd büntetőségével kapcsolatos vitasorozat, amely bár egy, a magyar jogrendszeren belül eldöntendő kérdés körül szerveződik, ám vannak nemzetközi jogi vonatkozásai is.¹ Itt problémásnak érzem ugyanis, hogy a Magyar Népköztársaság által, az 1965-ös faji megkülönböztetés elleni egyezmény alapján vállalt kötelezettségek már nem egyértelműen jelennek meg megfelelően a rendszerváltás utáni belső jogi struktúrában, ám felvethető az a kérdés is, hogy vajon korábban jobb volt-e a helyzet.

Úgy tűnik, mintha e területen régebben sem a Magyar Népköztársaság, sem pedig a rendszerváltás után a Magyar Köztársaság nem figyelt volna oda a nemzetközi jogi szinten létező kötelezettségeire. A fentebb hivatkozott nemzetközi szerződést a Magyar Népköztársaság szinte az elfogadás után azonnal ratifikálta, ám annak – a korabeli régiós politikai folyamatoknak megfelelően – inkább politikai tartalmát tekintette hangsúlyosnak (a nemzetiszocialista és fasiszta rezsimek

elítélésének lehetősége), és nem tulajdonított túl nagy jelentőséget az egyéb, abból fakadó kötelezettségeknek. A rendszerváltás után létrejött Alkotmánybíróság (AB) immár egy új, jogi alapokra helyezett hozzáállással, logikus lépésként felszámolta az ennek megvalósítása végett megalkotott jogszabályok nagy részét, és a véleménynyilvánítás szabadságával kapcsolatban új, a jogállami elvárásoknak jobban megfelelő gyakorlatot fejlesztett ki a tartalom-semleges védelem elve alapján. Ugyanakkor, a gyűlöletbeszéd önálló büntethetőségének hiánya többek szerint ellentétben áll az egyezmény 4. cikkében foglalt, az államokat terhelő büntető jogalkotási kötelezettséggel, márpedig, mivel a Magyar Népköztársaság annak idején – az egyezményt szintén megerősítő nyugat-európai államokkal szemben – nem fűzött a véleménynyilvánítás állami jogszabályok biztosította szabadságát védeni kívánó fenntartást az egyezményhez, a rendszerváltás utáni időszakban, az Alkotmánybíróságnak a büntető jogszabályokat érintő törlései miatt jogsértő állapotba került.

Az Európa Tanács tagállamai közül többen is fűztek ilyen fenntartásokat az egyezményhez, amelyek lehetővé tették számukra, hogy fenntartsák a cselekmény büntetőjogi üldözésének szabadelvűbb megközelítését, ám a Magyar Népköztársaság illet annak idején nem tett, évtizedekkel a megerősítés után érvényesen pedig már nem is tehet – így ma a kérdés annak függvénye, hogy az egyezmény konkrétan milyen jogalkotási kötelezettséget ró a részes államokra. A 4. cikk tartalmát ugyanakkor bizonytalannak látom, különös tekintettel a részes államok sokféle, valamint az egyezményre felügyelő bizottság szintűgy nem egységes gyakorlatára. Ugyanakkor az semmiképpen nem jelenthető ki egészen egyértelműen, hogy a jelen hazai jogszabályi környezet mennyiben egyeztethető össze az egyezménnyel, hiszen az alapok, a jogalkotó mozgásterét meghatározó korlátok még egy olyan korszakban születtek meg, amikor az adott kérdés magyar jogi értelmezése messze nem a mai viszonyrendszerben mozgott.

II. Emberiség vagy emberiség elleni bűncselekmények?

A következő, általam említésre érdemesnek tartott kérdés azzal a vitával kapcsolatos, amely időről időre megjelenik a nemzetközi humanitárius jog művelői körében, azzal kapcsolatban, hogy vajon melyik elnevezés minősül helyesnek. Többek szerint a vita látszólagos, alapvetően szemantikai jellegű, és nem érdemel különösebb figyelmet. Véleményem szerint ugyanakkor a kérdés nem zárható le ilyen röviden, mert túlmutat egy egyszerű terminológiai vitán. A hatályos Büntető Törvénykönyv (Btk.) „emberiség elleni bűncselekmények” címet viselő XI. fejezetének elnevezését a nemzetközi jogi szakma kénytelen-kelletlen néha szokta használni az emberiség elleni bűncselek-

mények osztályozás helyett,² pedig a magyar nemzetközi jogi szakirodalom következetesen alkalmazta az „emberiség elleni bűncselekmények” kifejezést.³

Ám én úgy vélem, hogy a Büntető Törvénykönyv szóhasználata nemzetközi jogi szempontból mindenképpen koncepcionálisan hibás, ugyanis nem ennek a bűncselekményi kategóriának a tényleges tartalmát fejezi ki, ráadásul a Büntető Törvénykönyvben is elég furcsa, a nemzetközi jog rendszerén belül kialakított beosztással is ellentétes alakban jelenik meg. Ennek megfelelően nem tartom helyesnek a nemzetközi jog területén a Btk. szóhasználatának megfelelő kifejezés alkalmazását – ott ugyanis az emberiség elleni bűncselekmények kifejezés korábban a nemzetközi humanitárius jogi szakirodalom által világosan és egyértelműen kikristályosított emberiség elvének megsértéséből fakadó jogsértések büntetendő osztályozását tekintik, amelyek modern alakjukban a különböző nemzetközi büntető törvényszékek, illetve a Nemzetközi Büntetőbíróság statútumában jelennek meg írásos, nemzetközi jogilag kötelező formában. A magyar, illetve a nemzetközi jogi rendszer közötti különbséget a lenti ábrák mutatják be.

Bűncselekmények a nemzetközi jog (a Nemzetközi Büntetőbíróság Statútuma) alapján

A nemzetközi jog alapján bűncselekménynek minősített cselekmények a hatályos magyar Büntető Törvénykönyv rendszerében

Ha megvizsgáljuk a hatályos Büntető Törvénykönyv XI. fejezetét, azt láthatjuk, hogy az „emberiség elleni bűncselekmények” címszó alatt nem sok olyan bűncselekményt találunk, amely egyébként az emberiség elleni bűncselekmények klasszikus osztályába lenne vonható, illetve az alá sorolt különböző bűncselekmények nagy részének semmi köze ahhoz – különösen szembetűnő ez, ha összehasonlítjuk a nemzetközi Büntetőbíróság statútumának rendszerével. Egy nem-

zetközi joggal foglalkozó személy számára már az is komoly kérdéseket vet fel, hogy hogyan kerül az „emberiség elleni bűncselekmények” rendszere alá az I. cím, a „béke elleni bűncselekmények” kategória. Hazai büntetőjogi szempontból nyilván megmagyarázható, ám egy nemzetközi jogász számára zavaró, hogy ily módon eltűnni látszik a nemzetközi jog területén egyébként alapvető fontosságú különbségtétel a *ius ad bellum* és a *ius in bello* területei között. Az itt megjelenő bűncselekményeknek, így például a „háborús uszítás” (153. §), a „tiltott toborzás” (154. §) vagy az „apartheid” (157. §) bűncselekményeknek amúgy is vajmi kevés közük van a nürnbergi törvényszék gyakorlatából derivált emberiség elleni bűncselekményekhez. A „népirtás” büntette (155. §) már a világháború utáni felelősségre vonások időszakában is külön osztályt képezett, ebben azóta sem történt változás. Az egyetlen, valamilyen mértékig átfedést mutató rész a „háborús bűncselekmények” címet viselő II. cím, itt viszont vegyesen vannak a két nagy nemzetközi jogi kategóriába tartozó bűncselekményi tényállások.

Minderre egy lehetséges magyarázat, amely a magyar büntetőjogi szakirodalomban – érzésem szerint tévesen – megjelenik, hogy az „emberiség elleni bűncselekmények” sajátos magyar belső jogi osztályozást képez, és nem teljes mértékben azonos a nemzetközi jogi *crimes against humanity* kategóriával. Ezt örömmel el is fogadnám egyfajta hungarikumként, csak éppen a gyakorlat cáfol rá erre, sőt, csak nagyobb lesz a gondolati zűrzavar, ha e feltevés birtokában kíséreljük meg a magyar jogforrásokat tovább elemezni. Ugyanis mind a rendszerváltás előtti, mind pedig az aztáni időszakban is ez, a Büntető Törvénykönyvből megörökölt „emberiség elleni bűncselekmények” kifejezés köszön vissza számos jogi forrásban, jogszabályokban, amelyekkel a jogalkotó a nemzetközi jogban megjelenő *crimes against humanity* kifejezést próbálja átvinni a magyar jogba. Így például ezt láthatjuk az ENSz keretében 1968-ban elfogadott, a Magyar Népköztársaság által 1971-ben kihirdetett, hivatalos magyar fordítású címe szerint a háborús és az emberiség (sic!) elleni bűntettek elévülésének kizárásáról szóló egyezmény esetében is, amely viszont az alapjául szolgáló bűncselekmények esetében egyértelműen utal a nürnbergi „emberiség elleni bűncselekmények” kategóriára, az 1949-ben elfogadott genfi egyezmények súlyos megsértésének eseteire, a népirtás elleni egyezményre, valamint az apartheid büntetése.⁴

A címben és a szövegben is szereplő *crimes against humanity* szövegrész fordítása mindenhol „emberiség elleni bűncselekmény”, nyilvánvalóan az akkor hatályban lévő büntető törvénykönyv, az 1961. évi V. tv. szövegezését követve. Ugyanakkor a rendszerváltás utáni szöveghasználat sem javult, ám a nemzetközi jogi előírások időközbeni folyamatos kristályosodása egyre inkább egyértelművé tette a magyar jogrendszer hozzáállásának hibás voltát. Így például először a

hágai Jugoszlávia-törvényszék, majd a Ruanda-törvényszék statútumát a Magyar Köztársaság jogrendszereben kihirdető jogszabályokban is a *crimes against humanity* bűncselekményi osztályozásként „emberiség elleni bűncselekmények” címszó alatt jelent meg, ami így, ebben a formában ugyanakkor azonnali és látványos normaütközést jelentett, hiszen ha valaki odateszi e statútumok szövegét a Magyar Köztársaság Büntető Törvénykönyve mellé, akkor jól láthatja a különbségeket.⁵ Végül, a Nemzetközi Büntetőbírságot létrehozó, 1998-ban elfogadott Római Statútum szövegének 2002-ben elkészült magyar nyelvű hivatalos fordításában⁶ ezen osztályozás már – álláspontom szerint helyesen – végül „emberiség elleni bűncselekmények” név alatt jelenik meg. Ugyanakkor számomra a mai napig nem világos, hogy amikor ezt a törvényjavaslatot az Országgyűlés elé terjesztették, abból a célból, hogy az törvénnyel hirdesse ki a Nemzetközi Büntetőbírság statútumát, akkor vajon mi vezette a szöveget előkészítő minisztériumot arra, hogy a törvényjavaslathoz fűzött miniszteri indokolásba a következőt foglalja bele, indokolni kívánva az „emberiség elleni bűncselekmények” helyett az „emberiség elleni bűncselekmények” osztályozás alkalmazását.⁷

„A hatályos Büntető Törvénykönyv XI. fejezetének címe a korábbi nemzetközi szerződésekben szereplő *mankind* kifejezés alapján „emberiség” elleni bűncselekményként vezette be a magyar jogba e bűncselekményeket. Ebből fakadóan több mint egy tucat törvény ezt a terminológiát vette át. Az újabb szerződésekben már a *crimes against humanity* kifejezést használják, amelynek helyes magyar fordítása az »emberiség« elleni bűncselekmények.”⁸

A Vöröskereszt Nemzetközi Bizottsága által fenntartott, a világhálón mindenki számára ingyenesen hozzáférhető humanitárius jogi adatbázis keresőjébe beütve az indokolás által említett *crimes against mankind* kifejezést, az említett „korábbi nemzetközi szerződésekre” kíváncsi kutató csalódottan veszi tudomásul a majdnem másfél évszázadnyi nemzetközi jogforrást átfogó keresés eredményeképpen kapott kővér nullát.⁹ Az indokolásban foglaltakkal ellentétben, a létező, eddig elfogadott nemzetközi szerződésekben tehát nem találunk *crimes against mankind* kifejezést, ehhez legközelebb a Nemzetközi Jogi Bizottság 48. ülészakán, 1996-ban elfogadott, az emberiség békéje és biztonsága elleni bűncselekmények kódexének tervezete áll.¹⁰ Itt valóban a *mankind*, egészen pontosan a „crimes against the peace and security of mankind” kifejezés szerepel gyűjtőkategóriaként, magában foglalva a Nemzetközi Büntetőbírság statútuma által ismert osztályozásokat, köztük a *crimes against humanity*, azaz az emberiség elleni bűncselekmények csoportjával. Bár ez a „crimes against the peace and security of mankind” kifejezés hasonlítható a magyar Btk. „emberiség elleni bűncselekmények” megoldásához, kizárható, hogy az előterjesztői indokolás erre célzott, hiszen ez az 1996-os tervezet sem „korábbi”.

sem pedig „nemzetközi szerződés”, és abból már csak a megszűlése óta eltelt rövid idő okán sem fakadhatott „több mint egy tucat törvény”.

Az előterjesztői indokolás számomra teljesen zavaros, és valótlanságokat tartalmaz. A kérdést én egyszerűnek látom: a Statútum szövegében végre ki lett javítva az évtizedek óta helytelen szóhasználat, amely egyrészt logikátlan, másrészt pedig nem is állt összhangban a nemzetközi jogi előírások rendszerével. Mint sok más esetben, itt is azt láthatjuk, hogy mintha a rendszerváltás előtti időszakban nem lett volna törekvés bizonyos, az uralkodó politikai rendszer által nem annyira jelentősnek tartott jogi kérdések pontos kezelésére, aminek kijavítására csak napjainkban nyílik lehetőség. Ehhez képest kifejezetten zavarónak tartom, hogy ezen a ponton az indoklásban olyasvalami jelenik meg, aminek a valósághoz vajmi kevés köze van, különösen, hogy az indoklás más pontjai véleményem szerint helyesen látják a lényegét:

„A magyar Btk. az *emberiség elleni bűncselekmények* néven gyűjti össze azokat a bűncselekményeket, amelyeket a nemzetközi jog néptásként, apartheidként, háborús bűncselekményekként, agresszióként, és a tulajdonképpeni emberiesség elleni bűncselekményekként használ. Sőt a magyar Btk. a tulajdonképpeni emberiesség elleni bűncselekményeket nem is tartalmazza. Emiatt a Statútum rendelkezéseinek belső jogba építése során nem mellőzhető az a fogalomtisztítás, amelyet azért kell elvégezni, mert a magyar törvények által használt „emberiség” elleni bűncselekmények és a nemzetközi jog által használt fogalmak között nincs összhang.”¹¹

Összességében tehát a *crimes against humanity* kifejezés fordításaként az „emberiség elleni bűncselekmények” kifejezést tartom helyesnek, és e nemzetközi jogi bűncselekményi osztályozás magyar nyelvű elnevezéseként ezt javaslom alkalmazni. Összhangban a Nemzetközi Büntetőbíróság Statútumának magyar fordításával megkezdett új, helyes irányú folyamatokkal. Ehhez képest különösen komoly csalódást jelent, hogy az előző részben taglalt, holokauszttagadással, illetve gyűlöletbeszéddel kapcsolatos viták során, 2009 nyarán az Országgyűlés elé került, az Alkotmány módosítására irányuló szövegekben újfent előkerült az „emberiség elleni bűncselekmények” kifejezés. A Magyar Szocialista Párt (MSzP) frakciójába tartozó 97 országgyűlési képviselő által előterjesztett T/9584. sz. javaslatban szintúgy, mint a Fidesz reakciójaként, módosító jelleggel, önálló képviselői indítványként, T/9839. illetve T/10082. sz. alatt benyújtott javaslatokban. Ezek akkori – álláspontom szerint helyénvaló – kudarca után azonban sajnos újra előkerült a 2010 áprilisában lezajlott választásokon felállt, új összetételű Országgyűlés elé 2010. május 17-én beterjesztett képviselői javaslatban,¹² amely a Büntető Törvénykönyv 2010. februári, a holokauszttagadás tilalmát megállapító módosítását¹³ egészítené ki a kommunista rezsimiek által elkövetett bűnök tagadásának tilalmával.¹⁴

Elgondolkodtató, hogy a rendszerváltás után húsz évvel országgyűlési képviselőknek, közöttük többnyire jogászoknak vagy legalább szakmai stábjaiknak nem tűnik fel, hogy az általuk a jogrendszerbe – különösen, ha alkotmányos szinten – illeszteni kívánt tilalom jogi értelemben teljesen értelmetlen, hiszen példának okáért a náci Németország vagy a sztálini Szovjetunió által végrehajtott „tiltott toborzás” bűncselekmény tagadásának tilalma nyilvánvalóan abszurd, és természetesen nem is ez a jogalkotói cél. Ám mivel a Btk. XI. fejezete e bűncselekményt is ebbe a körbe vonja, a tilalom logikusan kiterjedne erre is – ami viszont már egészen biztosan nem állná ki sem az alkotmányosság, sem pedig adott esetben a strasbourgi Emberi Jogok Európai Bíróságának próbáját sem. Biztos vagyok benne, hogy ez nem szándékos – ám a szakmai felületességet még ennél is sokkal sajnálatosabbnak tartom.

III. Ellenforradalom vagy népfelkelés? Vagy egyik sem?

A magyar rendszerváltással kapcsolatban, annak nemzetközi jogi kapcsolódása miatt további érdekes kérdés a „népfelkelés” problémája, illetve jogi minősítése. A magyar közvélemény sajnálatosan hajlamos a „népfelkelés” és a „forradalom” közé egyenlőségjelet tenni, a két kifejezést rokon értelműként használni, annak ellenére, hogy a kettő között jelentését és tartalmát tekintve nagyobb különbségek nem is lehetnének. Ennek egyik nyilvánvaló oka az akkor államminiszter Pozsgay Imrének 1989. január 28-án tett, akkor merésznek tűnő kijelentése, amellyel az 1956-os eseményeket népfelkelésnek minősítette – az addig hivatalos álláspontnak tekintett ellenforradalommal szemben. Ezzel sokak szerint egyfajta ellenállást fogalmazott meg a kurzus hivatalos álláspontjával szemben, hiszen a közvélemény számára úgy tűnt, hogy első alkalommal fordította meg az előjelet valaki, és minősítette ellenforradalom helyett forradalomnak 1956-ot. Tudni és látni kell ugyanakkor, hogy a *népfelkelés* kifejezésnek határozottan kötött jelentése van a magyar jogi, és különösen a magyar jogtörténeti szóhasználatban, amely semmilyen körülmények között nem azonos a forradalom intézményével. Az 1956-os események minősítése ma már egyszerű kérdés, a hivatalos álláspont szerint forradalom, de a vélemények szabadsága okán látjuk, hogy vannak nem ennyire egyértelmű álláspontok is – igazságot ebben a kérdésben jelen tanulmány keretei közt egészen biztosan nem szeretnék tenni, csak annak leszögezésére szorítkoznék: népfelkelésnek egészen biztosan nem minősíteném.

A „népfelkelés” ugyanis a magyar jog rendszerében, a magyar történelemben azt jelenti, amikor egy állam fegyveres összeütközése során egy másik állammal a hivatásos, sorállományú vagy egyéb módon szervezett fegyveres hadereje mellett a polgári személyeket is kötelezően hadba állítja harcolóként a fegyveres összetű-

zésbe. Népfelkelőnek tehát nem az állam ellen forradalmat indító vagy egyéb módon lázadó személyeket hívjuk, hanem az állam által hadrendbe állított polgári személyeket, és ez az a pont, ahol a nemzetközi jogász, különösen a fegyveres erő alkalmazásával kapcsolatos kérdésekkel foglalkozó nemzetközi jogász érdeklődése feltámad, hiszen ez ismerős terület. A népfelkelő a hadba állító állami intézkedés miatt jogszerű harcossá, nemzetközi hadijogi kifejezéssel élve kombattánssá válik. Ennek következménye, hogy az ilyen személyekre innentől kezdve a nemzetközi jog által meghatározott jogok és kötelezettségek válnak alkalmazandóvá, így például jogszerűen támadhatják az ellenséges állam haderejét, elfogásuk esetén pedig a hadifoglyokra vonatkozó védő szabályok alkalmazását igényelhetik. A népfelkelés történelmi intézményi előzménye a magyar jogban a nemesi felkelés, az inszurrekció intézménye volt, amikor az állam, azaz a király állította hadba a hadviselésre egyébként jogosult nemeseket, az ehhez fűződő ünnepélyes elemek alkalmazásával, például a véres kard körbehordozásával. Nemesi felkelésre utolsó alkalommal Magyarországon 1809-ben került sor, amikor is a győri csata, illetve annak eredménye e haderő-szervezési intézmény hatyuldalává is vált – hiszen a napóleoni haderő megsemmisítő erejű győzelme a Napnál is világosabban mutatott rá e módszer meghaladott és elégtelen jellegére.

A nemesség hadviselési kiváltságát a polgárosodás időszakában megbontó új elemként jelent meg a népfelkelés intézménye, amelyet a magyar jogrendszerben egyértelmű és szabályozott formában az 1868. évi 42. számú, *A népfelkelésről* címet viselő törvénycikk helyezett el.¹⁵ Ez a történelmi jogszabály nagyon jól mutatja, hogy miről is szól a népfelkelés intézménye: nyilván senki nem feltételezi, hogy egy állam arról alkot törvényt, hogy hogyan kell ellene szabályosan forradalmat végrehajtani. Természetesen itt sem erről van szó. Az e törvénycikket közvetlenül megelőző 1868. évi 40. törvénycikk *A véderőről*, a 41. pedig *A honvédségről* címet viseli. A fentebb említett, népfelkelésről szóló törvénycikkkel együtt e három jogszabály határozta meg a kiegyezés után újrászerveződött Magyar Királyság védelmi képességét, amelynek a népfelkelés a civilek mozgósítására építő, kiegészítő alakzata. Alkalmazására átfogó módon az első világháború során került

sor utolsó alkalommal, amelynek emlékét a mai napig őrzik a Hadtörténeti Múzeum udvarán elhelyezett márványtáblák is. Az 1956. október 23-i eseményeket népfelkelésnek minősíteni ugyanígy teljes mértékben téves megközelítés.

Vigasztalásképpen, jó hírem van azok számára, akiknek ezek után hiányzik egy október 23-i népfelkelés a magyar történelemből. Volt Magyarországon október 23-án népfelkelés, csak éppen nem 1956-ban, hanem még 1848-ban. Kolozsvárott, amikor is Vay Miklós báró, a Batthyány-kormány által kinevezett királyi biztos hirdette meg azt öfelsége, V. Ferdinánd, megko-

ronázott, azaz legitim magyar király nevében, mégpedig a Nagyszebenben tevékenykedő Puchner Antal báróval, erdélyi császári főhadvezérrel szemben, aki később majd az erdélyi hadjáratok során Bem tábornok legnagyobb ellenlábasa lesz.¹⁶ A királyi biztos azért hirdette, hirdethette meg a népfelkelést a király nevében, mert az akkor hatalmon lévő magyar kormányzat – Pest-Budán a nem sokkal korábban még Batthyány Lajos által vezetett magyar kormány – V. Ferdinánd, a legitimnek tekintett király által jóváhagyott, szentesített kormányzat volt. Puchner azzal, hogy kijelentette, hogy nem hajlandó a Pest-budai kormányzat parancsait végrehajtani, a korabeli közjogi értelmezés szerint szembeszögült a királlyal, ami miatt vele szemben a királyi hatalomnak kellett fellépnie, amelynek eszköze az ellene meghirdetett népfelkelés volt, s amelynek felhívására a királyi hatalmat képviselő Vay báró volt jogosult. Az 1848. október 23-án, Vay

Miklós királyi biztos által meghirdetett népfelkelés így a király ellen támadó ellenség ellen irányult, aki a magyar értelmezés szerint akkor Puchner báró volt. Mindebből az is következik, hogy a magyar jogi, közjogi szóhasználatban a „népfelkelés” kifejezés a „forradalom” rokon értelmű szavaként teljes mértékben hibás. Mégis, akkor hogyan és miért ragadt a népfelkelés minősítés 1956-on?

Egyes források szerint az eseményeket népfelkelésnek első alkalommal maga Kádár János minősítette, november 1-jei rádióbeszédében, amelynek során a „Rákosi uralmát lerázó dicsőséges népfelkelés” győzelmről beszélt.¹⁷ Ám ez az idézet pontatlan, hiszen a rádióbeszéd szövege egyszer sem tartalmazza a „népfelkelés” kifejezést. Helyette a „népünk dicsőséges felkelése” jelenik meg, amely „lerázta a nép és az

ország nyakáról a Rákosi-uralmat”, majd a szövegben később is csupán a „felkelés”, illetve a „nép felkelése” kifejezések jelennek meg, amelyek nyilván a beszélő szándéka szerint is az állam Rákosi fémjelzése, korábbi hatalmi szerkezete elleni, haladó támadó erők tevékenységére utalnak, nem pedig a jogi értelemben vett „népfelkelés” intézményére.¹⁸ Am még ha e feltevés sem téves is lenne, már e kádári minősítés is hibás volna, mivel a népfelkelést a Rákosi-rendszerrel, azaz a belső hatalmi szerkezettel szembenállónak határozná meg, miközben sem a népfelkelésre vonatkozó általános elméleti, sem pedig a fenti jogszabályok által meghatározott részletfeltételek nem teljesültek. A legfontosabb ilyen hiány, hogy a kormányzattól semmilyen, a civilek hadba állítására vonatkozó utasítás vagy felhívás nem hangzott el, sőt, az október 24-étől a kádári hatalomátvételig hivatalban lévő kormány fejeként Nagy Imre utasításai éppen ezzel ellentétesek voltak; a gyülekezések betiltása, a kijárási tilalom és a statárium elrendelése éppen azt célozta, hogy ne legyenek fegyveres ellenségeskedések a szovjet haderővel, amire kifejezetten fel is szólította a felkelő fegyveres csoportokat – kérdés, hogy milyen sikerességgel. Ilyen természetű utasítás a kormányzat részéről még a november 4-én megindult szovjet invázió idején sem hangzott el, sőt, Bibó István államminiszter aznap, a nemzethez intézett kiáltványa is kifejezetten elzárkózott az ilyen felhívás megtételétől, a nemzet tagjait csupán a „passzív ellenállás” alkalmazására szólította fel, valamint határozottan kijelentette, hogy „fegyveres ellenállásra parancsot adni nincs módomban”, hiszen az az adott körülmények között „felelőtlenség volna”.¹⁹ Mindezekből arra következtethetünk, hogy mivel a civilek hadba állítására vonatkozó parancs, utasítás nem született, a népfelkelés fogalmi teljességéhez szükséges feltételek nem teljesültek, így mind jogilag, mind pedig történelmileg hibás e fogalomhasználat: a forradalom rokon értelmű szavaként mindenképpen, a szovjet fegyveres erőkkkel szembeállítás szempontjából pedig fogalmilag, ráadásul a november 1-jei kádári – mint láthatjuk, nem is „népfelkelésként” – minősítés a november 4-ével kezdődő eseményekre nyilván amúgy sem vonatkozhatott volna. Összességében tehát az események népfelkeléssé minősítése már akkor is legfeljebb helytelen fogalomhasználat eredményeképpen volt lehetséges.

Akárhogyan is, a kádári hatalmi berendezkedés végül az események hivatalos megítélését összességében „ellenforradalom”-má változtatta, ami egy csapásra vetett véget a minősítési viták elméleti lehetőségének. Ennek oka, ahogy azt Kis János a rendszerváltás tízéves évfordulóján megfogalmazta, a „Kádár-féle MSzMP vérben és mocskokban született az 1956. november 4-i szovjet katonai beavatkozás és a rá következő kegyetlen megtorlás során”, így e kérdés akkori elhallgatása a rezsím részéről ésszerű döntés volt.²⁰ Am a rendszerváltás hajnalán ez már nem volt fenntartható, és a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága – politikai nyomásra – egy történészekből álló albizottságot hozott létre abból a célból, hogy vizsgálja meg az 1956-os

események, illetve Nagy Imre tevékenységének esetleges újraértékelésének lehetőségét. Pozsgay Imre, ennek az úgynevezett történész-albizottságnak elnökeként, a vizsgálódásának eredményéről riporter kérdésre – kihasználva a rezsím első emberének, Grósz Károly főtitkárnak a távollétét – a következőt jelentette ki:

„– Hogyan ítélik meg Nagy Imre 1956-os szerepét, tevékenységét? – Ez az, ami körül még zajlanak a viták. Felderülhetnek olyan belső és külső összefüggések, amelyek ezt a megítélést, hogy úgy mondjam, árnyaltabbá teszik. Például önmagában az a körülmény, hogy ez a bizottság, a jelenlegi kutatások alapján, népfelkelésnek látja azt, ami 1956-ban történt. Egy oligarchisztikus és a nemzetet is megalázó uralmi forma elleni felkelésnek.”²¹

A fenti mondatok között feszülő ellentmondás – különösen a feljebb, a népfelkelés tényleges jelentésével kapcsolatban előadottak fényében – igen feltűnő. Azokból arra következtethetünk, hogy Pozsgay, illetve a történészbizottság a „forradalom” és a „népfelkelés” közé, ha egyenlőségeket nem is tesz, de rokon értelmű szavakként használja azokat, amikor a népfelkelést egy „uralmi forma elleni felkelésnek” minősíti – amit a fentiek alapján egyértelműen hibásnak minősíthetünk. E hiba különösen fájóvá válik, ha a bizottság egyes tagjainak későbbi nyilatkozatait is megvizsgáljuk, amelyekből egyértelműen kiderül, hogy a „forradalom” helyetti „népfelkelés” kifejezés alkalmazása politikai okokból történt, más körülmények között forradalomnak minősítették volna az eseményeket. Ormos Mária, a történész-albizottság tagja, akitől állítólag maga a „népfelkelés” minősítés is származott, későbbi nyilatkozataiban azzal indokolta a szóhasználatot, hogy a Központi Bizottság a „forradalom” minősítést nem fogadná el, a „népfelkelés” kifejezést viszont igen; vagy ahogy Rainer M. János megfogalmazta, a „pártvezetésnek ez még mindig elfogadhatóbb volt, mint forradalom és szabadságharcról beszélni”.²² A nagy hatású bejelentés után néhány nappal maga Pozsgay Imre is a következőkkel próbálta igazolni a „népfelkelés” kifejezés helyességét a Politikai Bizottság tagjai előtt: „Azért különösen jó, mert nem hordoz szovjetellenes tartalmat, de antisztálinista, és kielégíti jelen pillanatban azokat is, akik egyébként [...] másik variációt dőlgetnek magukban, a forradalom, nemzeti forradalom és függetlenségi háború, függetlenségi harc gondolatát [...], tehát nem arról van szó, hogy szakítani kell az ellenforradalom kategóriájával, hanem arról, hogy nehegy újra forradalom legyen a neve egyértelműen”.²³

Mindebből világosan kiderül, hogy akkor az események minősítése kérdésében elsődlegesen nem a jogitörténelmi szakmai, hanem az akkori sajátos politikai szempontok voltak elsődlegesek. Miközben egyébként egészen 1989-ig a „népfelkelés” minősítés egyáltalán nem jelent meg az ellenzéki szamizdatokban vagy a külföldi, a Kádár-rezsím által elérhetetlen irodalomban sem, mindenhol forradalomnak tekintették azt.²⁴ Ezt erősítik utólag is a CIA 2001–2005 során a minősítés

alól legalább részben feloldott és hozzáférhetővé tett jelentései is, amelyek az eseményekre legfeljebb az „uprising” azaz „felkelés”, vagy „rebellion” azaz „lázadás” fogalmát használták, a szovjet fegyveres erőkkal harcba bocsátkozókat pedig a „rebel” azaz „lázadó” elnevezéssel emlegették.²⁵ Nem hagy nyugodni a kérdés, hogy a történész albizottság és személy szerint Pozsgay Imre vajon a Központi Bizottság tudatlanságában, szakmai igénytelenségében bízott, vagy maga is tévedésben volt, amikor az események tekintetében előálltak a talán egyetlen olyan lehetséges minősítéssel, ami nem illett a forradalomra?

Akárhogyan is, csak remélni tudom, hogy előbb-utóbb helyére kerül a fogalom a magyar közbeszédben is, és nem lesz részünk több olyan élményben, mint nem olyan régen az egyébként csodálatos diósgyőri vár múzeumában, ahol egy kiállított középkori öltözet magyar nyelvű tájékoztató tábláján a történelmi szempontból helyes „népfelkelő”, angol megfelelőjén pedig a *freedom fighter* felirat díszel. Erős a gyanúm, hogy a történész által megírt szöveget lefordító, nyilván nem hozzáértő személy a népfelkelés – 1956 – *freedom fighter* logikai lépcsőfok mentén ültette át a szöveget angolra, ahol is a középső elem a jelen rész bevezetésében említett tévhit miatt szerepel.

* * *

A fent elemzett kérdések csak kis – igaz, látványos – részét mutatják be az olyan, nemzetközi jogi kapcsos-

Jegyzetek

- ¹ Erről a kérdésről lásd bővebben hozzászólásomat: *Beszélgetés a társadalmi stresszről és az önvédő jogállam eszközeiről* (Fundamentum, 2009. 4., 107–109. p.)
- ² A jelenleg hatályos Btk. előtt hatályban lévő 1961. évi V. tv. ugyanezt a koncepciót jelenítette meg, így annak külön elemzésére most nem kerítünk sort.
- ³ Lásd például a régebbi tankönyvek közül: Hajdu Gyula (szerk.): *Nemzetközi jog* (1954); Búza László–Hajdu Gyula (szerk.): *Nemzetközi jog*; a későbbiekből: Haraszi György–Herczegh Géza–Nagy Károly (szerk.): *Nemzetközi jog* (Tankönyvkiadó, Budapest, 1976. 422. p.); Herczegh Géza (szerk.): *Nemzetközi jog* (Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1989. 357. p.)
- ⁴ *Convention on the Non-Applicability of Statutory Limitations to War Crimes and Crimes against Humanity*. UNTS 754. 73. Magyarországon kihirdette az 1971. évi I. tvr.
- ⁵ A hágai Jugoszlávia-törvényszéket létrehozta az ENSz Biztonsági Tanács 827. (1993) sz. határozata, a statútumot Magyarországon kihirdette az 1996. évi XXXIX. tv. A Ruanda-törvényszéket létrehozta az ENSz Biztonsági Tanács 955. (1994) sz. határozata, a statútumot Magyarországon kihirdette az 1999. évi CI. tv.
- ⁶ A Statútum kihirdetésére törvényben még – a jelen tanulmányban nem vizsgált, de egyébként arra érdemes okból – a mai napig nem került sor, így hivatalos fordításnak egyelőre az Országgyűlés előtt T/4490. sz. alatt törvényjavaslatként fekvő szöveget tekinthetjük.
- ⁷ Az indoklás a javaslat szövegével együtt hozzáférhető: <http://www.parlament.hu/irom37/4490/4490.htm>. (A kutatás ideje: 2010. január 17.).
- ⁸ Általános indoklás, uo. 7. pont.
- ⁹ Elérhetősége: <http://www.icrc.org/ihl>. (A kutatás ideje: 2010. január 17.).
- ¹⁰ *ILC Draft Code of Crimes against the Peace and Security of Mankind*. UN Doc. A/48/10 (1996).

lódású kérdéseknek, amelyekre ráférne egy alapos elemzés. A Magyar Köztársaság mai kötelezettségeit meghatározó nemzetközi szerződések között ugyanis még számos olyan van, amelyik például szóhasználati nehézségekkel küszködik, hasonlóan az emberiség-emberiesség kérdéskörhöz.

Így például az 1949-ben elfogadott harmadik, a hadifoglyok jogairól szóló genfi egyezmény több ponton is a hadifoglyoknak kiadható, illetve kiadni rendelt pénzügyi juttatások tekintetében a „zsold” kifejezést használja, amit mindenképpen hibásnak tartok, mert ezzel a nemzetközi jogban a hadviselés területén egyébként tiltott zsoldos kategóriához teszi hasonlóvá az egyébként a fegyveres összetűzésben jogszerűen részt vevő kombattánsokat. Emiatt szerencsésnek tartanám a magyar nyelvű szöveg felülvizsgálatát, és ezen a ponton a magyar jogi szóhasználatnak megfelelő „illetmény” alkalmazását.

A Polgári és politikai jogok nemzetközi egyezségek-mánya, illetve jegyzőkönyveinek hivatalos magyar nyelvű szövege, egyes magyar jogszabályok, illetve a magyar szakirodalom teljesen következtelenül használja az Emberi Jogi Bizottság, Emberi Jogok Bizottsága elnevezéseket, és a helyzet csak még zavarosabbá vált az Emberi Jogi Tanács 2006-os létrejöttével. Ilyen jellegű nehézségből még nagyon sokat lehet azonosítani, ezek felülvizsgálata átfogó munkát igényelne. Bízom benne, hogy erre előbb-utóbb lesz lehetőség, különös tekintettel a jelen tanulmányban bővebben kifejtett kérdésekre.

- ¹¹ Általános indoklás, op. cit.
- ¹² T/25. sz. törvényjavaslat, amely a büntető jogszabályt érintő több módosítási kérdés mellett tartalmazta e módosítási javaslatot is. A javaslat elfogadására a kézirat lezárásakor még nem került sor, de annak elutasítására vagy jelentősebb módosítására nincs komoly esély.
- ¹³ T/11705. sz. törvényjavaslat. Érdemes megjegyezni, hogy mivel e módosítás szövege kifejezetten a holokauszt tagadására irányult, abban sem a népirtás, sem pedig az emberiség vagy emberiség elleni bűncselekmények kifejezések nem szerepelnek, így ebben az összefüggésben nem érdekes.
- ¹⁴ A kézirat lezárásakor a javaslat elfogadására még nem került sor.
- ¹⁵ Elérhető a világhálón: <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=5364>. (A kutatás ideje: 2010. január 11.).
- ¹⁶ *Hirdemény általános népfelkelés szervezésére az erdélyi részekben a császárhoz való hűség védelmében*. HL 1848/49; 52/160. Közli Farkas Gyöngyi (szerk.): *Saját kezébe, ott, ahol... Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc Hadtörténelmi Levéltárban őrzött katonai irataiból* (Hadtörténelmi Levéltár, 1998. 244. p.). A mellékelt illusztráció forrása: uo.
- ¹⁷ Lásd például az MTI által összeállított *56-os Ki kicsoda* internetes oldal Kádárról szóló szócikkét. Elérhető a világhálón: <http://1956.mti.hu/Pages/WiW.aspx?id=7>. (A kutatás ideje: 2010. január 26.).
- ¹⁸ *Kádár János rádióbeszéde, 1956. november 1.* A rádióbeszéd szövege elérhető a világhálón: <http://mek.oszk.hu/01900/01937/html/szerviz/dokument/kadar01s.htm>. (A kutatás ideje: 2010. január 26.).
- ¹⁹ *Bibó István kiáltványa, 1956. november 4.* A kiáltvány szövege elérhető a világhálón: <http://mek-oszk.uz.ua/01900/01937/html/szerviz/dokument/bibo4s.htm>. (A kutatás ideje: 2010. január 26.).
- ²⁰ Kis János: *1989: A víg esztendő* (Beszélő, 1999. 10.).

- ²¹ A szöveg forrása az OSA Digitális Archívuma: *A Kossuth Rádió adásainak átirata, 1989. január 28.* Elérhető a világhálón: <http://www.osaarchivum.org>. (A kutatás ideje: 2010. január 29.).
- ²² Idézi Seres László: *Pozsgay tabut dönt: egy „sommás ítélet” vége* (Hírszerző, 2009. január 30.). Elérhető a világhálón: http://www.hirszerzo.hu/cikk.pozsgay_tabut_dont_egy_sommas_itelet_vege.95887.html. (A kutatás ideje: 2010. január 29.).
- ²³ Idézi Balla István: *Pozsgay húsz éve pofozta le a kommunizmust* (Figyelő Online, 2009. január 27.). Elérhető a világhálón:

http://www.fn.hu/tudomany/20090127/pozsgay_husz_eve_pofozta_le_210511. (A kutatás ideje: 2010. január 29.).

- ²⁴ Murányi Gábor: *1956: forradalom, ellenforradalom, zendülés, népfelkelés* (Heti Világgazdaság, 2009. 4.). Elérhető a világhálón: http://hvg.hu/hvgfriss/2009.04/200904_A_FoRRADALOM_DE_FiNALASA_Fogalmuk_volt_rola. (A kutatás ideje: 2010. január 28.).

- ²⁵ Ezeket a jelentéseket a <http://www.osaarchivum.org/digitalarchive/nsa/index.html> oldalon tették elérhetővé. (A kutatás ideje: 2010. január 28.).

Hack Péter

Az átmenet igazságszolgáltatása

Az átmenet igazságszolgáltatásának kérdéseiről fogok szólni. Az átmenet igazságszolgáltatásán azt a folyamatot értem, ahogyan a diktatúrából a demokráciába átlépés után, a demokratikus jogállam helyreállítja a jog uralmát, és jogi úton is orvosolni törekszik a diktatúra által elkövetett jogsértéseket. Vannak, akik azt állítják, hogy az átmenet igazságszolgáltatásának elmaradása Magyarországon az az ár volt, amelyet az átalakulás békés jellegéért ki kellett fizetnünk.¹ Én ezt az álláspontot vitatom, az átmenet igazságszolgáltatásának más modelljei mellett is le tudtak zajlani békés átalakulások. Ugyanakkor a demokratikus intézményrendszer konszolidálódásának elmaradása és a demokratikus politikai kultúra hiánya vagy gyengesége nagymértékben annak köszönhető, hogy a szembenézés a múlttal gyakorlatilag elmaradt. A nemzetközi tapasztalatokból azt láthatjuk, hogy nincs eszményi megoldás a múlt sérelmeinek orvoslására, nincs olyan megoldás, amelyet bárhol, bármikor alkalmazni lehet, de vannak olyan általános követelmények, amelyeknek teljesítése hitelesítheti azt, hogy megszűnt a folytonosság a korábbi rendszerrel.

A rendszerváltást követően a magyar társadalomnak is szembe kellett néznie a pártállami múlttal, és ezen belül azokkal a jogsértésekkel, amelyeket az előző rendszer okozott polgárainak. A szembenézésnek csak egy része az, ami a jogalkotásban, törvényjavaslatok, törvények és alkotmánybíróági ítéletek formájában megjelent, a másik része a társadalom közös lelkiismeretének kérdése. Előadásom a jog világot tekintve át, ugyanakkor látni kell, hogy a felmerülő jogi kérdéseknek súlyos erkölcsi vonatkozásai vannak, és ezek az erkölcsi kérdések szorosan összefüggnek azzal, hogy a társadalom hisz-e a jog uralmában, elfogadja-e annak létezését. Arra keresek választ, hogy az elmúlt húsz évben közjogi intézményeink hogyan járultak hozzá a múlttal való szembenézéshez. A demokratikus átalakulások tapasztalatainak számbavétele és az egyes meg-

oldási módok elemzése hozzájárulhat ahhoz, hogy a jövő jogalkotói merítsenek azok tanulságaiból. Talán a magyar átmenet igazságszolgáltatása is máshogyan alakult volna, ha alaposabban elemeztük volna azokat a történelmi tapasztalatokat, amelyek a kelet- és közép-európai átalakulásokat megelőzték.

Az 1989–1990-es jogállami változásokat megelőzően Európában fontos átalakulások zajlottak le. Ezen átalakulások során az új rendszereknek szembe kellett nézniük saját múltjukkal. Az új demokratikus rendszernek el kellett döntenie, hogy a régi rendszer vezetőit, a diktatúrákkal együttműködőket vagy azok ügynökeit bíróság elé állítja, vagy más módon büntetjük őket, és el kellett döntenie, hogy a régi rendszer áldozatainak rehabilitálását vagy kárpótlását elvégzik-e, és ha igen, hogyan. Az átalakulások során nagyszabású eljárásokra és vizsgálatokra került sor a második világháborút követően Németországban és a németek által megszállt európai országokban, az 1970-es években Dél-Európában, az 1980-as években számos dél-amerikai országban, majd 1989-et követően a Keleti Blokk országiban.²

I. Az átmenet igazságszolgáltatásának módszerei

1. Spanyolország és az emlékezetvesztés

Az átmenet igazságszolgáltatásának módszerei nagyon eltérőek voltak. Az egyik jellegzetes megoldás, amelyet Stephen A. Garrett *Az átmenet igazságszolgáltatásainak modelljei – összehasonlító elemzés* című előadásában „emlékezetvesztés (amnézia)-modellnek” nevez, a Franco utáni Spanyolország megoldása.³ Az „amnézia-modell” alkalmazásakor az újonnan megszülető demokrácia tudatos döntéssel nem csak a büntetőjogi felelősségre vonást kerülte el, hanem még a társadalmi vitát is mellőzte a múlttal. Nem arról van szó, hogy ne lettek volna egyének, akik emlékeztek volna a múlt szörnyű tragédiáira, hanem arról, hogy az elszenvedett sérelmek a magánszféra részét képezték, és nem váltak a sajtó, a politika vagy az igazságszolgáltatás érdeklődésének tárgyává.

A spanyolok által választott út azért is figyelemre méltó, mert – Magyarországhoz hasonlóan – a legsú-

lyosabb jogsértések, amelyeket a Franco-rendszer elkövetett, közel negyven évvel a diktátor halála és a demokratizálás megkezdése előtt történtek. Franco 1939-es hatalomra kerülése után a szakszervezeteket és a politikai pártokat betiltották, és bárkit, aki csak kísérletet is tett a szervezett ellenállásra, haladéktalanul letartóztattak, megkínóztak, gyorsított eljárásban kivégeztek vagy hosszú börtönbüntetésre ítélték.⁴ Egyes becslések szerint közel kétszázezer ember vesztette életét a kivégzések és a fogolytáborokban szerzett betegségek következtében. Még a rendszer normalizálódása idején is három koncentrációs tábor és 137 munkatábor tartottak fenn a politikai elítéltek számára, és a börtönökben is nagyszámú politikai foglyot tartottak – még Franco 1975-ben bekövetkezett halálakor is közel ezerötszázan voltak politikai okból bebörtönözve.⁵

Francó halála után mégsem volt tapasztalható törekvés a bűnök elkövetőinek felelősségre vonására, de még valamifajta „tényfeltáró bizottság” megalakítására sem. Elemzők ezeknek a követeléseknek az elmaradását alapvetően két tényezőre vezetik vissza: az egyik a súlyos gazdasági válság, amellyel Spanyolország Franco halála után szembenézett, a másik a terrorizmus keltette növekvő aggodalom. Úgy tűnik, hogy a spanyolok többsége úgy ítélte meg, hogy az ország erejét arra kell összpontosítani, hogy ezekkel a kihívásokkal szembenézzen, s a gazdasági válság és a terrorizmus elleni fellépést hátráltatta volna a szembenézés a múlttal.⁶ Ugyanakkor nem elhanyagolható a spanyol tapasztalatok elemzésénél, hogy a Franco-rendszer hívei különösen erős helyeket foglaltak el a hadseregben és az egyéb erőszak-szervezetekben, és már 1974-től erős szervezeteket hoztak létre a hadseregen belül a változásoknak való ellenszegülés céljával.⁷ A spanyol modell rövidtávú sikere nehezen vitatható, ugyanakkor éppen a Zapatero-kormány hatalomra kerülése idején, mintegy hetven esztendővel a polgárháború után, újra felszínre kerültek az egykori jogsértések. A köztársaságiak leszármazottai erőteljesen követelik az áldozatok rehabilitálását, amely folyamat keretében törvény is született az egykori bűnök elítéléséről és az áldozatok jelképes rehabilitálásáról.⁸

Lengyelországban is a spanyol megoldást választotta a rendszerváltás utáni első kormány, ez azonban nem tartott tovább egy évnél, amikor az ún. hosszú fájlak éjszakáját követően olyan adatokat szivárogtattak ki a sajtónak, amelyek az új politikai elit vezető személyeinek a politikai rendőrséggel való együttműködéséről szóltak, s ez a kormány bukásához vezetett.⁹

2. Görögország (és Portugália) és a szelektív büntetés

A spanyoloktól eltérő utat választott Görögország. A Garrett által „szelektív büntetés-modellnek” nevezett megoldás radikális szembenézésen alapult a múlt bűneivel. A katonai diktatúrát felváltó jobboldali Karamanlisz-kormány haladéktalanul nekilátott a

katonai rendszer hagyatéka felszámolásának, aminek keretében több mint százezer embert mozdítottak el a hadseregből, a központi kormányzatból, valamint az önkormányzatokból.¹⁰ Néhány hónappal később, az 1967-es puccsot szervező, az 1973-as diákmegmozdulások leverésében részt vevő, valamint a börtönökben végzett kínzásokért felelős több mint száz személylyel szemben indultak büntetőeljárások. A bíróságok eredetileg a rendszer három vezető személyiségére – köztük Papadopoulosz ezredesre – halálbüntetést szabtak ki, amelyet később életfogytig tartó szabadságvesztésre változtattak. Ezen túl a katonai junta számos vezetőjére szabtak ki hosszú tartamú szabadságvesztéseket. Az átmenet igazságszolgáltatásának talán legdrámaibb része a „kínzás (tortúra)-perek” sorozata volt. A junta hatalomra jutásának első napjaitól elterjedt gyakorlat volt a foglyok megkínzása, amelyet döntően a Katonai Rendőrség (ESA) emberei követtek el.¹¹ 1976 decemberéig közel négyszáz eljárás indult az ESA volt tagjai ellen, és az eljárások eredményeként különböző tartalmú szabadságvesztés-büntetéseket szabtak ki a bíróságok, bár voltak olyan vádlottak is, akiket felmentettek.¹²

Garrett elemzésében nem tér ki a portugál átalakulásra, de a volt szocialista tábor számára különösen fontos tanulság, hogy Portugáliában a Salazar-rendszer bukása után éppen a kommunisták és a baloldali pártok voltak a legtevékenyebbek abban, hogy a hadsereget, az erőszakszerveket, a kormányzati intézményeket és a sajtót megtisztítsák a régi rendszerhez hű emberektől.¹³

3. Kötelezettségek és szembenézés a múlttal

Ezek a modellek már ismertek voltak a magyar átalakulás kezdetekor, de azok tanulságainak elemzése elmaradt, így az egyes jogalkotási lépések nem annyira a nehézségek rendszeres áttekintésére, elemzésére és az azok alapján levont következtetésekre, mint inkább rögtönzések sorozatára épültek. A magyar átalakulással párhuzamosan egy sor európai országban, de a világ más országaiban is átalakulási folyamatok zajlottak. Garrett emlékeztet rá, hogy az ún. új demokráciák száma 1987 és 1997 között 69-ről 118-ra nőtt.¹⁴ Ezek az átalakulások számos tapasztalattal és tanulsággal jártak. Ezen tanulságok között különösen fontosak azok az elemzések, amelyek arra irányulnak, hogyan befolyásolta az átalakulás módja a szembenézését a múlttal.¹⁵ A végbement átalakulások során számos megoldás született, amelyek szinte kivétel nélkül tartalmaztak megfontolandó elemeket, így tapasztalatok gyűltek össze a múlt feltárásáról, vagy a megbékélés bizottságokról (*truth commission*).

A szakirodalomban egyetértés van abban, hogy az átmenet igazságszolgáltatása az államok számára bizonyos kötelezettségeket határoz meg mind az áldozatokkal, mind a társadalommal szemben. Ezek a lehetséges kötelezettségek a következők. Először is az *igazságszolgáltatás*: vagyis üldözni és megbüntetni kell azoknak a visszaéléseknek az elkövetőit, akiknek visszaélései bűncselekményt valósítottak meg. Másod-

sor: biztosítani kell az áldozatok számára az igazság megismerésének jogát, amely magában foglalja azt, hogy lehetővé kell tenni számukra a jogsértések minden titokban maradt részletének a feltárását és az igazság közlését az áldozatokkal, az áldozatok hozzátartozóival és a társadalom egészével. Harmadszor: *kárpótlást* kell nyújtani az áldozatok számára, oly módon, hogy ez elismerje értékeiket és emberi méltóságukat. Megfelelő mértékű pénzbeli kárpótlás mindenképpen része ennek a kötelezettségnek, de a kötelesség kiterjed olyan pénzben ki nem fejezhető gesztusokra is, mint a sérelem tényének elismerése vagy bocsánatkérés a társadalom nevében. Negyedszer: az államoknak kötelességük arról is gondoskodni, hogy azok a személyek, akik a fegyveres erők és a titkosszolgálatok tagjaként bűncselekményeket követtek el, az újjászervezett demokratikus erőszakszervezetekben és titkosszolgálatokban *ne tölthessenek be szerepet*.¹⁶

Timothy Garton Ash a múlttal való szembenézés négy különböző útját említi, amelyek, ha alkalmazzák őket, teljesítik a Méndez által megfogalmazott követelményeket (a kárpótlást leszámítva). Az első a jogi eljárások (bírói tárgyalások) lefolytatása, a második út az „adminisztratív diszkvalifikálás”, vagyis a lusztrációs eljárásokon keresztül a közhivatalnokok átvilágítása és közülük az alkalmatlanok kizárása, a harmadik igazságtételi bizottságok alkalmazása, a negyedik pedig a hozzáférés az aktákhoz, beleértve az egykori titkosszolgálatok aktáit is.¹⁷

II. A magyarországi átmenet

Az alábbiakban annak rendkívül vázlatos érzékeltetésére törekszem, hogy a magyar állam milyen mértékig teljesítette e kötelezettségeit. Négy kérdéskört vizsgálók: a semmisségi törvényeket, amelyek a kommunista állam igazságszolgáltatási szervei által okozott sérelmek formális orvoslását célozták, a sortüzpereket, amelyek az 1956-os forradalom idején elkövetett bűncselekmények megbüntetését célozták, a kárpótlás kérdéskörét, amely a tulajdonban esett károk orvoslására irányul, valamint a kommunista titkosszolgálatokkal való együttműködés és a szolgálatok iratainak kérdését.¹⁸

1. A semmisségi törvények

A. Az első semmisségi törvény (1989)

Az átmenet igazságszolgáltatása a törvényalkotás szintjén már a demokratikus választásokat megelőzően, 1989-ben megkezdődött. Az 1989. évi XXXVI. törvény (*Első semmisségi törvény*) rendelkezett Az 1956-os népfelkeléssel összefüggő elítélések orvoslásáról. A törvény 1. §-a szerint „semmisnek tekintendő” az „1956. október 23. és 1963. április 4. között, a népfelkeléssel összefüggésben elkövetett politikai bűncselekmény, valamint az ezzel bűnhalmazatban – harci cse-

lekmények során – elkövetett emberölés, rablás, közveszélyokozás vagy személy elleni erőszak miatti elítélések”. A 6. § szerint az „elítelt vagy hozzátartozója kérelmére az első fokon eljáró bíróság igazolja, hogy az elítélést a törvény alapján semmisnek kell tekinteni.” A törvény alkotóinak – az indoklás szerint – az volt a céljuk, hogy az 1956-os „események” újraértékelésével segítsék a közmegegyezést és a társadalmi megbékélést. A jogalkotó azt mondta ki ebben a törvényben, hogy „a politikai bűncselekmények miatti elítéléseknek nem volt jogalapjuk”.

B. A második semmisségi törvény (1990)

A második semmisségi törvényt még ugyancsak az egypárti országgyűlés alkotta meg. Az 1990. évi XXVI. törvény „Az 1945 és 1963 közötti törvénytől elítélések semmissé nyilvánításáról” szól. A törvény kimondja, hogy az „1945. január 1. és 1963. április 4. között az állam belső és külső biztonsága elleni bűncselekmények, a tervbűncselekmények, az árdrágító és közellátás elleni bűncselekmények, valamint a társadalmi tulajdont károsító bűncselekmény feljelentésének elmulasztása miatti elítélések semmisnek tekintendők”. Az indoklás kifejti, hogy mivel az igen nagyszámú koncepciók büntetőügy egyedi felülvizsgálata nem lehetséges, ezért a meghatározott időszakban és bűncselekmények miatti elítéléseket törvény nyilvánítja semmisnek.

Ezekkel a törvényekkel a pártállam képviselői arra törekedtek, hogy kifogják a szelet a rendszerváltók vitorlájából. Úgy kívánták rendezni a kommunista elnyomás legvéresebb korszakának jogsértéseit, hogy közben még áttételesen se merülhessen fel a jogtiprást elkövetők – politikusok, rendőrök, ügyészek és bírók – felelőssége.

E két semmisségi törvény három jogalkotási sajátossággal rendelkezett. Az első az, hogy dogmatikailag az lett volna a kézenfekvő megoldás, hogy rendkívüli perorvoslat keretében történjék meg a rehabilitáció, ez azonban a jogalkotó szerint az érintettek számára rendkívüli terheket jelentett volna. Így született az a megoldás, hogy a semmisséget a törvény mondja ki. Ebből a megoldásból adódik a második sajátosság: a hatalmi ágak elválasztásának kérdése. Beavatkozhat-e a törvény a bíróság által elbírált büntetőügyekbe oly módon, hogy semmisnek mondja az elítélést?¹⁹ Erre a kérdésre mindkét törvénynek az a válasza, hogy „az Országgyűlés nem a bíróság jogkörében jár el, nem az elítélések megalapozottságát és törvényességét vizsgálja”, hanem az elítelt „jogi, erkölcsi és politikai rehabilitálását” mondja ki. A semmisségi törvények harmadik sajátossága, hogy e törvényekkel az Országgyűlés *ex tunc* hatállyal nyilvánított „nem bűncselekménnyé” olyan cselekményeket, amelyeket korábban annak tartottak. Így a semmisségi törvények elszakadnak az elkövetés és az elbírálás idején hatályos tételes jogtól. A tételes joggal szemben a „civilizált nemzetek által elismert általános jogelveknek” (Emberi Jogok Európai Egyezménye 7. cikk 2. pont) adnak elsőbbséget.²⁰

C. A harmadik semmisségi törvény (1992)

A harmadik semmisségi törvény, Az 1963 és 1989 között elkövetett egyes állam és közrend elleni bűncselekmények miatt történt elítélések semmissé nyilvánításáról szóló 1992. évi XI. törvény, az előző két törvénytől eltérő jogi megoldást követ. Ez a törvény nem azt mondja, hogy az elítélés „semmisnek tekintendő”, hanem a bíróságnak kell különleges eljárásban semmissé nyilvánítani az ítéletet.²¹ Az eltérés indoka, hogy ebben az esetben nem tömegjelenségről volt szó, így a bíróságok számára kezelhető mennyiségű ügyben kellett lefolytatni az eljárást. Sajátossága ennek a törvénynek az is, hogy a semmisség megállapítását feltételhez köti: „ha a bűncselekmény elkövetése az 1976. évi 8. törvényerejű rendelettel kihirdetett Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányában rögzített alapjogok gyakorlását vagy az abban foglalt elvek és célok megvalósítását jelentette”.²² Tehát az elítélés azért semmis, mert a jog gyakorlása kizárta a büntethetőséget.

D. A negyedik semmisségi törvény (2000)

A negyedik semmisségi törvényt 2000 decemberében fogadta el az Országgyűlés. Ez a 2000. évi CXXX. törvény az 1956. évi forradalom és szabadságharc utáni leszámolással összefüggő elítélések semmisségének megállapításáról. A törvény preambuluma rögzíti a megalkotás célját: „A törvények tükrözik a jogalkotó értékrendjét. Az Országgyűlés a korábbi három semmisségi törvénnyel egyértelművé tette, hogy melyek azok a büntető anyagi jogszabályok, amelyek megalkotása, léte, alkalmazása nem fér össze a jogállamisággal. Az 1956. évi forradalom és szabadságharc miatt elszenvetett törvénysértések maradéktalan orvoslása érdekében indokolt, hogy a leszámolást kiszolgáló eljárási jogszabályok alkalmazásával történt elítélések tekintetében a törvényhozás hasonló értékítéletet fogalmazzon meg.” E törvény szerint „semmisnek tekintendő az 1956. évi 28. törvényerejű rendelettel és az 1956. évi 32. törvényerejű rendelettel bevezetett rögtönbíráskodásban, továbbá az 1957. évi 4. törvényerejű rendelettel bevezetett gyorsított eljárásban, valamint az 1957. évi 25. és az 1957. évi 34. törvényerejű rendelettel felállított népbíróági tanács előtti eljárásban – a forradalom és szabadságharc céljával, eszmeiségével azonosulásra tekintettel, a forradalommal, illetve harci cselekménnyel összefüggésbe hozott cselekmény miatt – történt elítélés.”

A negyedik semmisségi törvény az előbbiektől eltérő logikát követ, mert ugyan az első törvényhez hasonlóan az 1956-os forradalomban történt cselekmények miatti elítélést veszi célba, de közömbös az iránt, hogy az elbírált cselekményt a büntetőjog alapján hogyan minősítették. A törvény abból indul ki, hogy a gyorsított eljárások és a népbíróági tanácsok, amikor úgynevezett „ellenforradalmi” ügyekben jártak el, nem feleltek meg az elfogulatlan és a pártatlan igazságszolgáltatással szemben támasztott követelményeknek.²³

A semmisségi törvények, miközben megkímélték az érintetteket attól, hogy egyenként kérjék a bíróságtól rehabilitálásukat, rájuk hárítva a bizonyítás terhet, elpleplezték azt, hogy az igazságszolgáltatás évtizedeken keresztül emberek sokaságát fosztotta meg életétől, szabadságától, méltóságától és vagyonától. A magyar társadalom nem kapott lehetőséget arra, hogy a törvényhozás és az igazságszolgáltatás bűneit tisztán lássa. A koncepciós perekben résztvevő rendőrök, ügyészek és bírák közül egyetlenegynek sem kellett szembesülnie azzal, amit tett. Azok, akik a jogot felhasználva ölték, nemhogy büntetlenül maradtak, de néven sem lettek nevezve a nyilvánosság előtt.

2. A sortűzperek

A sortűzperek még drámaibb üzenetet hordoznak: olyan bűnözők, akiknek a mai szabályok szerint Miloševićhez és társaihoz hasonlóan a Nemzetközi Büntetőbíróság előtt kellene számot adni tetteikről, gyakorlatilag büntetlenül maradtak a törvényhozás és az Alkotmánybíróság közötti huzavonában. A magyar társadalom többsége előtt mindmáig rejtve maradt annak ténye és az igazságszolgáltatás részéről elmaradt annak tényszerű bizonyítása, hogy a Kádár-rendszer milyen vérfürdőből és kegyetlen leszámolásokból született.

Érdemes megjegyezni, hogy a Cseh Köztársaság Alkotmánybírósága 1993. december 21-én meghozott döntésével a magyar bíróságtól eltérő következtetésre jutott a múltban elkövetett legsúlyosabb büntetőjogi cselekedetek megbüntetése ügyében. A cseh parlament képviselőinek egy csoportja annak a *Kommunista rendszer törvényteleniségéről* szóló törvénynek a megsemmisítését kérte a bíróságtól, amely felfüggesztette azoknak a bűncselekményeknek az elévülését, amelyeket 1948 és 1989 között követtek el, de a „demokratikus állam jogrendjével összeférhetetlen politikai okból” nem üldöztek”.²⁴ A cseh döntés, amely alkotmányosnak ítélte az elévülés felfüggesztését, részben a Német Szövetségi Alkotmánybíróság 1996. november 12-én meghozott döntésén alapult. A német Alkotmánybíróság döntése alkotmányosnak ítélte azoknak a korábbi NDK-s hivatalnokoknak az elítélését, akik hozzájárultak a két német állam határát törvénytelenül átlépni akarókkal szembeni fegyverhasználat politikájának végrehajtásához. 1948 és 1989 között az NDK és az NSZK közös határán, valamint a Kelet- és Nyugat-Berlint elválasztó határon összesen kétszázhatvan embert lőttek le ennek a politikának a következtében. A német Alkotmánybíróság elutasította a vádlottak védőinek azon érvelését, miszerint a német Alaptörvény 103. § 2. pontja tiltja az olyan cselekmények miatti elítélést, amelyeket a cselekmény elkövetése után hatályba lépett törvény rendelt büntetni. A bíróság álláspontja szerint az Alaptörvény említett rendelkezése nem alkalmazható arra az esetre, ahol egy állam (az NDK) jogszabályait arra használta, hogy fel-

hatalmazást adjon az általánosan elfogadott emberi jogok megsértésére. Az újraegyesített Németországban, a törvénytelen határátlépőkkel szemben fegyvert használó határőrökkel szembeni büntetőeljárások, a magyar Alkotmánybíróság által is megfogalmazott kérdésekre mutatnak rá. A kelet-német Határvédelmi Törvény felhatalmazta a határőröket a törvénytelen határátlépőkkel szembeni fegyverhasználatra. A német bíróságok a Szövetségi Alkotmánybíróság döntésére alapozva az ilyen esetekben elkövetett fegyverhasználatot olyan bűncselekménynek minősítették, amely az általánosan elfogadott emberi jogokat sértő magatartás. Más szavakkal: a német jog az anyagi igazság elvét ezekben az esetekben a jogbiztonság elvénél előrébbvalónak minősítette.

Halmi Gábor megállapítja, hogy míg egyfelől a magyar, másfelől a cseh és a német alkotmánybíróság a dilemmát hasonló módon határozta meg, abból éppen ellentétes következtetésre jutottak: a magyar Alkotmánybíróság úgy ítélte meg, hogy a jogállamiság megköveteli a jogbiztonságot, míg a cseh és a német bíróság szerint a jogállamiság az anyagi igazságot követeli meg.²⁵ Az igazságtétel e fejezetében fontos fejlemény volt, hogy a tatai sortűzben játszott szerepéért a Budapesti Katonai Bíróság által 2001. január 18-án első fokon három év szabadságvesztésre, majd a Legfelsőbb Bíróság által öt éves szabadságvesztésre ítélt Korbély János az Emberi Jogok Európai Bíróságához fordult arra hivatkozva, hogy elítélése az Európai Emberi jogi Egyezmény 6. és 7. cikkével ellentétesen történt. A bíróság ítéletét 2008. szeptember 19-én hozta meg, és egyhangúlag megállapította az 7. §. és a 6. §. (1) (tisztességes eljárás) kapcsán felmerült panaszok megengedhetőségét, míg a túl sokáig húzódó eljárást érintő panaszt elutasította. A Bíróságnak 11:7 arányban az a véleménye, hogy az Egyezmény 7. §-át megsértették, valamint 12:5 arányban az, hogy nem szükséges megvizsgálni külön Korbély azon panaszát, hogy az eljárás nem volt tisztességes.²⁶ A Bíróság ítéletében megállapította, hogy a magyar hatóságok általánosan sértették meg az Egyezményt, hogy nem bizonyították kellőképpen – azt az egyébként köztudomású tényt –, hogy Magyarország 1956 októberében olyan fegyveres konfliktus zajlott, amelyre a Genfi Egyezmény vonatkoznék. Továbbá, a magyar bíróságok ítéleti tényállását felülbírálván a Bíróság úgy ítélte meg, hogy a Korbély által elrendelt sortűz egyik áldozata Kaszás Tamás, aki a forradalmárokhöz tartozott, és akinél az eset idején volt egy pisztoly, nem tette kellően egyértelművé, hogy megadja magát a Korbély által vezetett és elsőprő túlerőben lévő katonai egységnek. Ezért a Bíróság álláspontja szerint rá nem terjedhetett ki a genfi egyezmény azon rendelkezése, amely a civileket és a fegyvert letevőket védi. A Bíróság szerint tehát Korbély nem követett el el nem évülő háborús bűncselekményt, hanem csak emberölést, aminek büntethetősége elévült, a vele szemben lefolytatott eljárás a visszaható hatály tilalmába ütközött. A Korbély-ügyben a végső szót a Magyar Köztársaság Legfelsőbb

Bírósága 2009. február 9-én meghozott ítéletével mondta ki. Ebben a Legfelsőbb Bíróság az Emberi Jogok Európai Bíróságával egybehangzóan azt állapította meg, hogy a Kaszás Tamás sérelmére elkövetett bűncselekmény elévült, és ezért ebben a részben megszüntette az eljárást, ugyanakkor a további négy sértett sérelmére elkövetett bűncselekményt sértettek sérelmére elkövetett cselekményét több emberen elkövetett emberölés büntetnének kísérletével megvalósított emberiség elleni bűncselekménynek minősítette. A korábbi ítéletben kiszabott büntetést azonban az új ítélet nem változtatta meg.²⁷

3. A kárpótlás

A kárpótlás ügye is vitákat hagyott nyitva. Ezek közül a legsúlyosabb az életüktől és szabadságuktól megfosztottak kárpótlásának kérdése, ahol a mai napig nem történt meg annak az ellentmondásnak a feloldása, hogy a második világháborút követően a szovjet megszállás során életüktől megfosztottak után járó kárpótlás összege sokkal magasabb, mint az 1945 előtt elhurcolt és életüket veszített zsidók után járó kárpótlás összege.

4. Az átvilágítás

Az átmenet igazságszolgáltatásához kapcsolódó valamennyi kérdés közül talán a legsúlyosabb az átvilágítás és ehhez kapcsolódóan az állambiztonsági iratok megismerhetőségének kérdése.²⁸ Ezen a területen van a rendszerváltó elitnek talán legnagyobb erkölcsi és jogi adósága a magyar társadalommal szemben. A helyzet annál is elszomorítóbb, hiszen az egykori politikai rendőrségekkel együttműködők ügyét gyakorlatilag valamennyi kelet- és közép-európai országban jobban sikerült rendezni, mint nálunk. A probléma körvonala jól jelzi, hogy az Országgyűlés Nemzetbiztonsági Bizottsága 1991-ben jelentést készített a III/III-as Csoportfőnökség megmaradt iratairól. A Bizottság jelentése szerint 43.983 ügynevezett VI-os katonai maradt fenn 27.133 hálózati személyről. 1997 és 2003 között az Átvilágító Bírak mintegy nyolcezer személy esetében folytattak vizsgálatot, akik közül huszonkilenc esetben tudták bizonyítani az együttműködést. A Bizottság öt személy (!) adatait tette nyilvánossá, tizen-négy fő lemondott tisztségéről.²⁹

A megoldandó nehézség kettős: az egyik terület az egykori ügynökök személyének nyilvánossága, vagyis az, amit összefoglalóan átvilágításnak nevezünk. A másik terület az adatokhoz való hozzáférés lehetősége. Az utóbbi körben, anélkül, hogy a jelenleg hatályos szabályozást részletesen elemezném, csak három elemre kívánom felhívni a figyelmet. Sajátos szabályozást tartalmaz a törvény arról, hogy mely iratokat kell a Történeti Levéltárban elhelyezni. A szabályozás gyakorlatilag azt tartalmazza, hogy azokat az iratokat kell átadni, amelyekre a jelenlegi titkosszolgálatoknak nincs szüksége. Az ún. Kenedi-bizottság felállításáig a nyil-

vánosság érdekének képviselője alig-alig volt jelen az iratok átadásának folyamatában. A bizottság által elkészített jelentés alaposan elemzi azt a folyamatot, amelynek eredményeként a kelet- és közép-európai térségben egyedül Magyarországon nem történt érdemi szembenézés az ügynökmúllyal.³⁰ Sajátos az a szabályozás is, hogy a törvény a közszereplők esetén hogyan szabályozza a kutathatóságot. Ebben a körben az első abszurditás, hogy annak ellenére, hogy a magyar jog széles körben alkalmazza a közszereplők fogalmát, a vonatkozó törvény ezt a fogalmat önkényesen gyakorlatilag a „politikai közszereplőkre” szűkíti, formálisan kizárva a körből azokat a közszereplőket, akiknek vitán felül van közvélemény-befolyásoló szerepük (írók, művészek, sportolók), de közvetlen politikai szerepet nem vállalnak. A másik furcsaság a követendő eljárás. Amennyiben egy kutató egy meghatározott közszereplőt érintő adatokat akar vizsgálni, először nyilatkoznia kell annak a személynek, akire vonatkozóan kutatást akar folytatni arról, hogy magát közszereplőnek tarja-e. Előfordult, hogy jelenlegi vagy volt országgyűlési képviselők úgy nyilatkoztak, hogy nem tekintik magukat közszereplőnek. A nemleges nyilatkozat után a kutatónak vagy újságírónak bíróság előtt kell perelnie, és kérnie a bíróságot annak megállapítására, hogy az érintett közszereplő-e, és csak a bíróság döntése után adhat ki a levéltár adatokat. Összefoglalva, az látható, hogy a törvény fő törekvése nem az adatokhoz való hozzáférés biztosítása, hanem az, hogy ezt minél nehezebbé tegye. Kutatók elemezték azt a kérdést is, hogy Magyarország a kommunista titkosszolgálatokkal való együttműködést miért az átvilágítás keretében, és miért nem az átmenet igazságszolgáltatásának más módjával – büntetőjogi felelősségre vonással, általános kegyelemmel vagy tényfeltáró bizottságokkal – próbálta kezelni. Horne és Levi azzal érvel, hogy Kelet- és Közép-Európában az a tény, hogy a lakosságon belül jelentős számban voltak együttműködők, nehezítette a felelősség világos meghatározását.³¹ Még világosabban fogalmazva: az együttműködők nagy száma és sokuk befolyásos társadalmi helyzete nagymértékben csökkentette annak szándékát, hogy bármifajta büntetés alkalmazása szóba jöhhessen.

5. Összefoglaló

Az átmeneti igazságszolgáltatás magyar megoldásai tehát ellentmondásos képet mutatnak. Talán egyetlen olyan eleme sincs ezeknek a megoldásoknak, ami közmegegyezést okozott volna, vagy legalább azt az érzést kelthette volna, hogy a jogalkotó mindent megtett a múlt rendezése érdekében. Az egyes jogalkotási megoldások többnyire a közvélemény számára érthetetlen vitába fulladtak, megíúsítva ezzel a társadalmi megtisztulást. Az elemzések elsöprő többsége egyetért abban, hogy minden kialakuló demokráciában szükség van az átmenet igazságszolgáltatásának valamilyen formájára. Általánosan elfogadott tétel az, hogy a „borít-

sunk fátylat a múltra” politikája erkölcsileg hibás, mert elmulasztja az áldozatok értékének és méltóságának felismerését.³² Az átmenet igazságszolgáltatását ezért mindenekelőtt *erkölcsi kötelezettségnek* tekinthetjük, amellyel a társadalom az áldozatoknak tartozik: egy olyan megoldásnak, amellyel a társadalom elismerést és méltánylást fejez ki az áldozatok iránt. Az áldozatok sérelmének elismerése *jogi kötelezettséggé* is válik, mivel ezáltal jelzi az állam, hogy az egyének jogok birtokosai. Az emberi jogok nemzetközi jogi szabályai megkövetelik az államoktól, hogy azoknak az egyéneknek, akiknek nemzetközi szerződésekben biztosított jogait sérelem érte, jóvátételt követelhesse. A múlt bűneinek üldözése egyúttal megelőzi azt, hogy az állam vagy a biztonsági szolgálatok tagjai a jövőben visszaéléseket kövessenek el. Offe ezt nevezi az átmenet igazságszolgáltatása „*előre tekintő*” vonatkozásának, amely a „régiz gazdasági és politikai rendszer romjain egy új felépítésének feladatát” takarja. Ezt megkülönbözteti a „romok eltakarításának *visszatekintő* feladatától, ahol azokat az elemeket kell eltakarítani, amelyek nem használhatók az új rendszerbe való beépítésre, és akadályát képezik a zavartalan átalakulásnak”.³³ Az átmenet igazságszolgáltatásának előre tekintő elemei döntő szerepet játszanak a polgári bizalom kiépítésében, és így nélkülözhetetlenek a demokrácia megszilárdításában.³⁴

Végezetül, ha még az elnyomó rendszer által elkövetett bűncselekményeket nem is üldözik, fontos, hogy nyilvánosságra kerüljön ezeknek a bűnöknek a kiterjedése az előző rendszerben, és az, hogy azonosíthatóak legyenek e bűnök elkövetői, s ezáltal létrejöjjön egy teljes és megkérdőjelezhetetlen rögzítése a tényeknek. Ez alapja lehet a számonkérhetőségnek, amely a demokrácia nélkülözhetetlen része, s a számonkérhetőség megköveteli az „igazság feltárását”, és súlyt helyez arra, hogy az állam és az állam képviselőinek felelőssége a szenvedések okozásában egyértelmű legyen.³⁵ Samuel P. Huntington az átalakulásokkal foglalkozó alapművében a következő iránymutatásokat foglalja össze, ahhoz, hogyan kell a múlt bűneivel szembenézni. Először is: az átalakulás forradalmi módon zajlott, erkölcsileg és politikailag kívánatos, a régi rendszer vezetőit célszerű azonnal (a váltástól számított egy éven belül) bíróság elé állítani, de egyértelművé téve, hogy a közép- és alsó szintű vezetőket nem fogják üldözni. Másodszor, ha az átalakulás békés módon „átalakítással” vagy „áthelyezéssel” történik, nem érdemes büntetni az elnyomó rendszer képviselőit az emberi jogok megsértéséért, mert ezen lépés politikai ára meghaladja az erkölcsi nyereségeket. Harmadszor, fel kell ismerni, hogy az „üldözni és büntetni versus megbocsátani és elfelejteni” választási lehetőségek mindegyike súlyos nehézségeket vet fel, de a legkevésbé kívánatos megoldás: nem üldözni, nem büntetni, nem megbocsátani és mindezen felül nem felejteni.³⁶

Az átmeneti igazságszolgáltatás magyar modellje ezt, a legkevésbé kívánatos megoldást valósította meg. A társadalmi megtisztulás elmaradásán nem lehet

csodálkozni egy olyan dráma esetén, amelyből hiányoznak a bűnösök (negatív hősök) és az áldozatok (pozitív hősök) – miért pont a megtisztulást hiányoljuk tehát? A megtisztulás hiányának azonban lehet, hogy nagyobb ára lesz, mint amit ma gondolnánk. Ez az ár a jog tekintélyének a hiányában, a demokratikus intézmények gyengeségében és a jogállam intézményeinek alacsony társadalmi elfogadottságában jelenik meg. Ezek az alkotmányos demokrácia olyan gyen-

geségei, amelyek a jövőben komoly kihívásokat jelenthetnek. A demokrácia ereje abban van, hogy a társadalom széles körei tudnak erkölcsileg is azonosulni az alkotmányos keretekkel. Azok, akik az elmúlt évtizedekben az átmenet igazságszolgáltatásának meg-
hiúsításán fáradoztak, egyúttal megakadályozták az erkölcsi azonosulás kialakulását, ezzel pedig a demokrácia immunrendszerét károsították, remélhetőleg nem visszafordíthatatlanul.

Jegyzetek

- ¹ Ez az álláspont megjelenik: Tóth Gábor Attila: *A rendszerváltás keserű pirulája*. In: Jakab András–Takács Péter (szerk.): *A magyar jogrendszer átalakulása 1985/1990–2005*. (Budapest, 2007, 1. kötet, 569–574. p.)
- ² Elster, Jon: *Coming to Terms with the Past* (European Journal of Sociology, 1998. 39., 8. p.)
- ³ Garrett, Stephen A.: *Models of Transitional Justice: A Comparative Analysis*. International Studies Association 41st Annual Convention, Los Angeles, March 14–18, 2000. In: www.ciaonet.org/isa/gas02.
- ⁴ Carr, Raymond–Fusi, Juan Pablo: *Spain: Dictatorship to Democracy* (London, 1979, 11. p.)
- ⁵ Alba, Victor: *Transition isn Spain: From Franco to Democracy* (New Brunswick, 1978, 172–187. p.)
- ⁶ Maravall, José María–Santamaria, Julián: *Political Change in Spain and the Prospects for Democracy*. In: O'Donnell Guillermo–Schmitter Phillippe C.–Whithead Laurence (szerk.): *Transitions from Authoritarian Rule: Southern Europe* (Baltimore, 1986, 80 p.)
- ⁷ Aguero, Felipe: *Soldiers, Civilians and Democracy: Post-Franco Spain Comparative Perspective* (Baltimore, 1995, 104. p.)
- ⁸ Blakely, Georgina: *Digging up Spain's Past: Consequences of Truth and Reconciliation*. In: *Democratization*, 2005. 1., 44–59.
- ⁹ Ash, Timothy Garton: *Trials, Purges and History Lessons: Treating a Difficult Past in Post-communist Europe*. In: Müller Jan-Werner (szerk.): *Memory and Power in Post-war Europe: Studies in the Presence of the Past* (New York, 2002, 274. p.)
- ¹⁰ Psomiades, Harry J.: *Greece: From the Colonels' Rule to Democracy*. In: Herz, John (szerk.): *From Dictatorship to Democracy* (Westport, 1982, 255. p.)
- ¹¹ Amnesty International: *Torture in Greece: The First Torturers' Trial (1975)* (New York, 1977, 10–14. p.)
- ¹² Garrett, Stephen A.: *Models of Transitional Justice: A Comparative Analysis*. International Studies Association 41st Annual Convention, Los Angeles, March 14–18, 2000. In: www.ciaonet.org/isa/gas02, 4.
- ¹³ Pinto, Antonio Costa: *Authoritarian Legacies, Transitional Justice and State Crisis in Portugal's Democratization* (Democratization, 2006. 2. 173–204. p.)
- ¹⁴ Garrett, Stephen A.: *Models of Transitional Justice: A Comparative Analysis*. International Studies Association 41st Annual Convention, Los Angeles, March 14–18, 2000. In: www.ciaonet.org/isa/gas02, 1.
- ¹⁵ Halmai Gábor: *Post-Communist Approaches to Transitional Justice* (kézirat, Bellagio, 2005).
- ¹⁶ Méndez, Juan E.: *In Defense of Transitional Justice*. In: McAdams A. James (szerk.): *Transitional Justice and Rule of Law in New Democracies* (University of Notre Dame, 1997, 11–12. p.)
- ¹⁷ Ash, Timothy Garton: *Vier Wege zur Freiheit*. Die Zeit 2 October

1997. In: www.zeit.de/1997/41/Vier_Wege_zur_Wahrheit?page=all.
- ¹⁸ Az egyes kérdéseket az itt rendelkezésre álló keretekenél bővebben tárgyalom: Hack Péter: *Az átmenet igazságszolgáltatása*. In: Jakab András–Takács Péter (szerk.): *A magyar jogrendszer átalakulása 1985/1990–2005*. (Budapest, 2007, 1. kötet, 538–568. p.)
- ¹⁹ Király Tibor: *Büntetőeljárás jog* (Osiris Kiadó, Budapest, 2003, 80. p.)
- ²⁰ Király: i. m., 81. p.
- ²¹ „4. § (1) A semmissé nyilvánítási eljárásra – a (2) bekezdésben meghatározott eltérésekkel – a különleges eljárásoknak a büntető eljárásról szóló 1973. évi I. törvény (Be). 356. §-ában meghatározott általános szabályai az irányadók.”
- ²² 1992. évi XI. törvény 1. §.
- ²³ Király: i. m., 83. p.
- ²⁴ A döntés angol nyelvű fordítása megjelent: Kritz Neil J. (szerk.): *Transitional Justice: How Emerging Democracies Reckon with Former Regimes* (Washington, 1995, Vol. III., 620–627. p.)
- ²⁵ Halmai Gábor: *Post-Communist Approaches to Transitional Justice*. Bellagio, 2005. (kézirat).
- ²⁶ Korbély v. Hungary. (Application no. 9174/02.)
- ²⁷ Bfv. X. I. 055/2008/5. szám.
- ²⁸ A kérdés részletesebb elemzését végeztük el szerzőtársaimmal, az International Center for Transitional Justice (New York) megbízásából végzett kutatásban: Barrett, Elizabeth–Hack, Péter–Munkácsi, Ágnes: *Lustration as Political Competition: Vetting in Hungary*. In: Meyer-Rieckh, Alexander–Greiff, Pablo de (szerk.): *Justice as Prevention: Vetting Public Employees in Transitional Societies* (New York, 2007, 260–307. p.)
- ²⁹ Barrett–Hack–Munkácsi: i. m., 277. p.
- ³⁰ A Kenedi-bizottság jelentése megismerhető: www.meh.hu/misc/letoltheto/jelentes_1.pdf
- ³¹ Horne, Cynthia M. and Margaret Levi (2003) 'Does Lustration Promote Trustworthy Governance? An Exploration of the Experience of Central and Eastern Europe', paper prepared for the Honesty and Trust project, Collegium Budapest, 5.
- ³² Méndez, Juan E.: *In Defense of Transitional Justice*. In: McAdams, A. James (szerk.): *Transitional Justice and Rule of Law in New Democracies* (University of Notre Dame, 1997, 4. p.)
- ³³ Offe, Claus: *Varieties of Transition: The East European and East German Experience* (Cambridge, 1996, 82. p.)
- ³⁴ Greiff, Pablo de: *Vetting and Transitional Justice*. In: Meyer-Rieckh, Alexander–Greiff, Pablo de (szerk.): *Justice as Prevention: Vetting Public Employees in Transitional Societies* (New York, 2007, 522–544. p.)
- ³⁵ Huntington, Samuel P.: *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century* (University of Oklahoma Press, 1991, 213–214. p.)
- ³⁶ Uo., 231. p.

„Nem arról van szó, hogy leküzdjük a múltat. A múltat legyőzni nem lehet. Hiszen a múlt utólag sem nem megváltoztatható, sem meg nem történtté nem tehető. Aki azonban nem akarja látni a múltat, annak a jelen is sötét marad. Aki nem akar emlékezni az embertelenségre, az ellenállás-képtelen lesz új fertők veszélyével szemben is.”¹

Jóllehet, a totalitárius rendszerből az átmenet a jogállami demokráciába csak hosszú folyamat eredménye lehet, a magyarországi „létező” szocializmus bukása és a „hivatalos” politikai rendszerváltás óta nagyjából húsz év telt el. A kerek évfordulók általában számvetésekre sarkallják mind a folyamatban tevékeny, aktív, mind pedig azt szemlélő, esetleg elszenvedő passzív résztvevőket. Minden rendszerváltás – óhatatlanul – magában hordozza a múlthoz viszonyulás problémáját. A német politikai nyelvezetben a második világháború után kialakult egy új szakkifejezés: a Vergangenheitsbewältigung.² A szóösszetétel nehezen fordítható magyarra, tartalma csak körülírással adható vissza. Beszélhetünk a múlt tisztázásáról, feldolgozásáról, leküzdéséről, szembenézésről, annak „uralásáról”. A Vergangenheitsbewältigung az általánosan elfogadott meghatározás szerint a huszadik század diktatúráiban: a nemzetiszocializmusban és a nem-jogállami szocializmusban elkövetett népirtással, a holokauszttal, a háborús bűnökkel való foglalkozás és elszámolás, szembesülés azokkal és leküzdésük, az úrrá levés azokon. A fogalomnak normatív és jelképes értelme, jelentése van: vagyis az embertelen, antidemokratikus uralomgyakorlás minden formájának elutasítására, ezáltal az emberi jogokért, a szabadság, a demokrácia eszméiért kiállásra szólít fel. Ugyanakkor látnunk kell, hogy ellentmondást is hordoz magában, hiszen a múltat – ami megtörtént –, feledni, megváltoztatni vagy legyőzni nem lehet.

I. A múlt feldolgozásának fogalmi elemei

A Vergangenheitsbewältigungnak, a múlt feldolgozásának fogalmi elemeit az alábbiakban határozhatjuk meg:

- feltételezi a bűnök meglétét, a felhagyást a bűntettek elkövetésével és valamiféle demokratizálódást (Eckhard Jesse);

- nem merül ki pusztán a bűnök és bűnösök felmutatásában, „kirakatba tételével”, az új politika által vezérelt akciókban, hanem gyakorlat is egyben: tudások és cselekvések összessége, melyekkel a mindenkor új demokratikus rendszerek önmeghatározásuk során a saját nem-demokratikus elődállamaikhoz, intézményi, személyi és mentális hagyatékukhoz viszonyulnak (Helmut König);

- meggyőződésemm továbbá, hogy a múlttal való számvetésnek csak akkor van egyáltalán esélye, ha egy magát demokratikusnak tartó társadalomban van közös és egyéni jövőkép, vannak olyan célok és értékek, ame-

Zsidai Ágnes

Vergangenheitsbewältigung Magyarországon: gondolatok a magyarországi múlt feldolgozásához

lyekért „érdeemes” a múlttal szembenézni, hogy elkerüljük a korábban elkövetett hibákat.³

Amikor a múlt feldolgozásáról van szó, három kérdés fogalmazódik meg bennem: mit, miért és hogyan. Mit kell feldolgoznunk egyáltalán? Miért kell a múltat feldolgoznunk? Hogyan tegyük mindezt? A huszadik század olyan döntő traumatizáló történéseinek feldolgozása, mint Magyarország részvétele a világháborúkban, Trianon, a holokauszt, a német és szovjet megszállás, a hadifogság, a ki- és áttelepítések, az üldöztetések, az 1956-os forradalom, a Kádár-rendszer értelmezése a rendszerváltás után még húsz évvel is várat magára. Böven van tehát mit feldolgoznunk. A nemzetiszocializmust követően Németországban, de a németekhez csatlakozott országokban a háború után, majd a szocialista rendszer végén, illetve a rendszerváltás után született korosztályok tagjainak szájából gyakran elhangzik a „mi közöm nekem a múlthoz?” kérdése. „Én nem is éltem, nem vettem részt benne. Mi közöm a szüleim, nagyszüleim által elkövetettekhez, vagy akár elszenvedettekhez? Mi közöm a holokauszthoz? Mi közöm a bolsevizmushoz, ötvenhathoz, a kádárizmushoz?”

Friedrich Nietzsche szerint az előző nemzedékek utódai egyben örökösei is a régiek eltévelyedéseiknek, szenvedélyeiknek, hibáiknak, sőt bűneiknek is. Képtelenség kiszabadulni ebből az ördögi körből. Még ha el is ítéljük tévelygéseiket, s azok alól felmentve érezzük is magunkat, a tényt akkor sem tagadhatjuk, hogy tőlük származunk. Ez persze nem a kollektív bűnösség vagy a személyes felelősség elismerését jelenti, hanem annak – vagyis a tanulmány kezdetén feltett „Miért” kérdésre adott válaszadásnak – belátását és elfogadását, amit Alexander Vondra, a cseh miniszterelnök-helyettes az Európai Parlament elnökségi ülésén mondott, amikor is augusztus huszonharmadikát az emlékezés napjává nyilvánították: „Nincs jövő múltunk megértése és az azzal való megbékélés nélkül. Múltunk ismerete szintén fontos eszköz ahhoz, hogy megtanítsuk gyermekeinket az intolerancia, a szélsőségeség és a parancsuralom jövőbeni megismétlődésének elkerülésére.”

Kérdés azonban, hogy miként lehetséges ez? Milyen eszközeink vannak annak tudatosítására, hogy a múltban elkövetett, itt felemlített bűnök és szenvedések

soha ne ismétlődjenek meg? A hozzájárulás a múlt feldolgozásához számtalan formában történhet, például publikációk, konferenciák, általában a médiumok, beszélgetések, történelemversenyek, kiállítások és más kulturális rendezvények, filmek, könyvek, képzőművészeti alkotások, oktatási tananyagok révén. Jóllehet, mindezek – szerencsére – nem egyforma, nem egyfajta hivatalos változatot sulykolnak a történelemről, de egységesen normatív támpontként szolgálhatnak ahhoz, hogy a totalitárius uralom, az embertelenség és brutalitás minden formáját elutasítsuk.

Eltekintve most a nemzeti sajátosságok sorolásától és elemzésétől, köztudott, hogy a *Vergangenheitsbewältigung* az intézményrendszer kiépítése és az anyagi támogatás nagysága és színvonala tekintetében egyedülálló Németországban. Hogy csak néhány intézményt említsek: a Szövetségi Parlament Enquête Bizottsága, a Stasi-aktákat feldolgozó Gauck (Birthler) Hivatal, a SED (Németországi Szocialista Egységpárt) diktatúra-alapítványa, a Közel múlt Kutatások Központja, a Potsdami Politikai Képzés Szövetségi Központja, a Georg Eckert Nemzetközi Tankönyvkutató Intézet. Az is figyelemreméltó, hogy a Német Szövetségi Köztársaságban a múlt feldolgozásának már sajátos kifejezéskészlete formálódott ki. (Gondoljunk csak a „kettős múlt”, demokratikus emlékezet, emlékezőskultúra, emlékhely-pedagógia, emlékezőskutatás, emlékezőskutatás, a történelem mint „Aha-élmény” fogalmaira.)

A múlt feldolgozásával Magyarországon is számos intézmény foglalkozik. Ezek közül a legfontosabbak: az Állambiztonsági Szolgálatok Történelmi Levéltára, az 1956-os forradalom történetének Dokumentációs és Kutatóintézete Közalapítvány, a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) Történettudományi Intézete, a Terror Háza, a XX. Század Intézet, az Open Society Archives, az MTA Politikai Tudományok Intézete. Magyarországon az intézetek között nincs munkamegosztás, de nem szabad elhallgatnunk, hogy az egyes intézmények különböző politikai irányultságúak és támogatottságúak. A múlt feldolgozásának intézményesült és hivatalos formái tehát adóttak. Mégis, engedtessek meg, hogy mindezek ellenére elégedetlenségemnek adjak hangot. Elégedetlen vagyok, mint állampolgár, amikor a politikai csatározásaink hangnemét hallom, amikor Budapest terein sétálok, és látom az emlékezés kitüntetett tereit; elégedetlen mint szülő, amikor gyerekeinket hallgatom az iskolában történelemtől és tantárgyaktól; amikor egyetemi oktatóként, kutatóként vagy gyakorló jogászként a múlton úrrá levés magyarországi jelen állását és nehézségeit észlelem.

A magyarországi *Vergangenheitsbewältigung* hivatalos vagy félhivatalos csatornáinak számbavételénél ugyanis fontosabbnak tartom a valódi állapotának feltárását: vagyis tétovásága, sikertelensége okainak feltárását, a válaszkeresést arra, hogy van-e esélyünk, hogy a kollektív emlékezet számára hozzáférhetővé, elbeszélhetővé tegyük azt a múltat, amely mára már csak száraz, megtanulandó történelmi és kultúrtörténelmi tudáshalmazzá vagy pedig ilyen vagy olyan politikai cso-

portok által kisajátított nosztalgia-gumicsonttá vált. Úgy vélem, nem tévedek, ha a helyzetet – azért tisztelet a kivételnek számító „akcióknak” – összességében, vagyis társadalmi szinten drámainak és kilátástalannak tartom. Kétségtelen, hogy Közép-Európában a múlt feldolgozásának kiemelt jelentősége van. A huszadik század történelmének előbbiekben felelgetett kataklizmái (a világháborúk, a határok újrendezése, a totalitárius diktatúrák) emberi életben és a javakban minden korábbinál több áldozatok követeltek. A diktatúrákban a nélkülözés, a jogtalanság, a kiszolgáltatottság, majd a rendszerváltást kísérő korai eufória elülése után a kiábrándulás, a gazdasági, politikai és erkölcsi válság a diktatúrát túlélők és utódaik tömegei számára példátlan igazságtalanságérzet-hiányt, igazságtalanságérzetet jelent. A szociológiai kutatások egyértelműen bizonyítják, hogy a posztkommunista államok polgárainak többsége a rendszerváltás veszteségeinek érzi magát, aminek álláspontom szerint kihatása van a múlt feldolgozására is.

Az élmények értékelésében mind a mai napig nem formálódtak ki azok a történelmi evidenciák, amelyek kollektív emlékezés és gondolkodás alapjául szolgálhatnának. A régi és új politikai osztályok körében nincs egyetértés a múlttal való viszonyulásban, a felelősség a bűnökért nem tisztázott. A múlt tematizálásából gyakran hol a másik politikai oldal „eredendő bűne” derül ki, hol az egész társadalom bűnössége vagy éppen ártatlansága. Különösen az állambiztonsági szolgálatok tagjainak múltjával kapcsolatban fordul elő a szelektív értékelés: míg egyeseknek az „igazságosztók” megbocsátanak, mások hetedízigen bűnösök maradnak. A rendszerváltás után felnövekedett egy új nemzedék, amelynek számára a múlt tárgyalása már csaknem teljes mértékben érdektelen. „Az új univerzum lakói számára [...] mindaz, ami az új időszámítás (vagyis a rendszerváltás) előtt történt, feleslegessé vált az új társadalomban való eligazodáshoz szükséges tudáskészletben.”⁴ Összességében elmondható, hogy az imént ábrázolt társadalmi-politikai helyzetben hiányoznak a fogódzók a múlt kollektív és egyéni feldolgozásához.

Engedjék meg, hogy a helyzet megértéséhez az alábbiakban utaljak egyrészt a politikai szocializáció közös közép-európai jellemzőire, másrészt a magyarországi rendszerváltás néhány társadalmi, politikai és jogi sajátosságára, s ezzel összefüggésben a *Vergangenheitsbewältigung* magyarországi állapotára.

II. Politikai szocializáció

1. A politikai szocializációt alapvetően meghatározó tényezők, történelmi-politikai változások

A huszadik század folyamán a közép-európai térségben gyakori politikai változások zajlottak. Magyarországon például a hatalomgyakorlás formája nyolcszor változott meg, a határokat négyszer rajzolták át. Pusztán egy volt biztos: „semmi sem biztos”.⁵ A változ-

tatásokat többnyire kívülről és felülről hajtottak végre. Az embereknek újra és újra meg kellett határozniuk politikai önazonosságukat és viszonyukat a hatalomhoz. A többnyire egymással szembenálló ideológiát képviselő kurzusok különböző politikai lojalitást kívántak meg. A (folyamatos) politikai és jogi legitimáció hiányában az emberek érzelmi igénybevétele – a fenyegetettségérzéstől és a tényleges atrocitások elszenvedésétől az önazonosság fenntartásáig – túlterhelte vált. A hétköznapi emberek tehát gyakran voltak kényszerítve állampolgári és személyes önazonosságuk megváltoztatására.

2. Politikai autarkia

A politikai legitimitás-irányultság a második világháború előtt, de különösen a szocializmusban az alattvalók engedelmisségének kialakítására helyezte a hangsúlyt, nem pedig saját politikai döntéseinek igazolására, legitimációjára. A kétségbevonhatatlan modernizációs teljesítmények (az analfabetizmus megszüntetése, az iparosítás – de milyen áron? –, az egészségügyi ellátás kiterjesztése) nem kötődött össze önálló, szuverén magatartásminták kialakulásával. A demokratikus tapasztalatok és öntudat hagyományos hiánya miatt az emberek többségének az volt – és meggyőződéseim szerint jelenleg is az – az érzésük, hogy a politikai pusztán „úri huncutság”, a hatalmasok játéka a kisemberekkel. A csalódás a politikában nemcsak, hogy tovább él, hanem a rendszerváltás után mind erősebbé válik. Ez megmutatkozik a választásokon való – időnként „csodavárással” összekötődő – változó arányú részvételben, a politika alacsony presztízsében, a civil társadalom gyengeségében, a jobboldali szélsőségek előretörésében.

3. Közvetlen politikai szocializáció

A szocializmus egypártrendszeréből logikusan következett az óvodától kezdődően a munkahelyeken megvalósítandó közvetlen, töretlen politikai szocializáció, melynek kifejezett célja a „szocialista embertípus” volt. A politikai képzés (rövidített szocreál nyelvi formában: polképzés, agitprop) negatív jelentéstartalmat kapott: primitív agymosást, félelemkeltést, erőszakos eszközökkel fenyegetést, vagy az ideológiai szlogenek állandó ismételtetését jelentette. A felvonulásokon kötelező volt a részvétel, a munkahelyeken *Szabad Nép* (a Magyar Dolgozók Pártjának hivatalos lapja) félórát tartottak, amelyeken egyetértően kommentálták a „legfontosabb híreket”, a kommunista szombatokon dolgozni kellett, de idetartozott az úttörőmozgalom, a katonaságnál az ideológiai képzés, amelyek egyébként hozzájárultak a totális bürokratikus ellenőrzés megvalósításához.

4. Kettős szocializáció

Az emberek az intézményesített, hivatalos szocializáció keretében azokat az eszméket, magatartásmintákat, politikai rituálékat, érdekérvényesítési játékszabályokat sajátították el, amelyeket a hatalom elvart

tőlük. Ugyanakkor a közvetett szocializáció folyamán (a családban, az iskolákban, munkahelyeken; egyáltalán a társadalmi valóságban) más elvárások, minták voltak érvényben. A diszkrépancia feloldására, a fenn említett állandó változások kompenzálására, személyes önazonosságuk megőrzésére az alávetettek különböző alkalmazkodó és elhárító mechanizmusokat alakítottak ki, egyéni különbségeiket megkövetve. Ezek a magatartások és cselekvések egyfajta politikai iróniával (viccek), sőt cinizmussal egészültek ki. Jóllehet, az itt említett beállítódások hozzájárultak a politikai rendszer békés átalakításához, ugyanakkor ez azt is jelentette, hogy nem volt éles váltás a politikai magatartásokban és hozzáállásokban. Sőt, azok továbbéltek, s a fiatalabb korosztályok körében mind a politikai, gazdaság szférában, mind pedig a mindennapi életben, a cselekvők hétköznapi egymással „közlekedésében” is adaptálódtak.

III. A múlt feldolgozásának sajátosságai Magyarországon

1. Békés átmenet

Közismert, hogy Magyarországon a rendszerváltás politikai-alkotmányjogi előfeltételei egy erőszakmentes, demokratikus elvek és játékszabályok mellett lezajló, az uralkodó szocialista párt reformerői és az ellenzék közötti párbeszédben (Ellenzéki Kerekasztal) teremtdtek meg. A tárgyalások célja nem a hatalom újrafelosztása volt, hanem a jogállamisághoz vezető út megszervezése. Bizonyos intézményeket még a régi, nem demokratikusan választott parlament öntött törvényi formába (egyesülési és gyülekezési jogról szóló törvény, alkotmánymódosítások, sztrájkjog, népszavazás szabályozása), más jogállami intézmények megvalósítását (új bírói és ügyészi szervezet, emberi és állampolgári jogok garanciális biztosítása, helyi, települési és professzionális önkormányzatok megeremtése, az országgyűlési biztos intézményének bevezetése) az akkori ellenzék már az új legitim parlamentre kívánta hagyni. Méltán használható tehát a Hannah Arendt-i leírás, hogy a kerekasztal – mint alkotmányon kívüli intézmény – „kommunikatív hatalmat” gyakorolt a rendszerváltás során. Eltekintve itt a „Régi Rend” legitimitásáról vagy illegitimitásáról⁶ folytatott fontos vitától, a Kádár-rendszer (és részben a totalitárius diktatúra) jogrendszerének legalitását vették alapul. A jogállamiságot megelőző és az új rendszer folytatolagoságának tétele a jogpozitivizmus álláspontjára helyezkedésből következik.

2. „Blokksított gondolkodási séma” és az egyoldalú értékelés kísértése

A szocializmus összeomlása után fennáll azon klisé kialakulásának veszélye, miszerint a kapitalizmus története a „jó győzelme”, a szocializmusé pedig a „rossz veresége”.⁷ A politikai rendszerekről vélekedés-

ben hasonló sematikus, két ellentétes, és egymást tápláló hamis kép alakult ki a rendszerváltást megelőző közelmúltról. „Az egyik az 1990 előtti négy évtized differenciálatlan egybemosása és feketére festése, szereplőinek olyan diabolizálása, demonizálása [...], amely alkalmasnak látszik a mai politikai ellenfél diszkreditálására. A másik, ellenkezőleg, a Kádár-korszak három évtizedének olyan beállítása, mint amely tudatosan és sikeresen haladt – a szovjet éberséget is kijátszva – a demokratikus jogállamiság és Európa felé. (Aminek következtében nem is volt szükség éles rendszerváltásra, s végképp nincs szükség a múlt firtatására – nézünk csak előre.) A közvetlenül politikafüggő történetfelfogás és elbeszélés természetesen nem szorítkozik az 1945 utáni időszakra [...], hanem kiterjed a Horthy-korszakra” is.⁸ Bár a Jó és Rossz közötti különbség alkalmas arra, hogy a folyamatosság megszakadását jelképezze, ez a gondolkodási mód azonban egyrészt erősítheti a kollektív bűnösségérzetet kiváltani akaró érveket, másrészt kirekeszti, negligálja a szubjektív történeteket, ezáltal megnehezíti mind a nemzeti és európai önazonosság, mind pedig az önkép és a személyes irányultság kialakulását. Ebben a helyzetben politikai és társadalomlélektani evidencia, hogy a politika és a rendszerváltó pártok a múltat bizonyos történelmi események és személyiségek kiemelésével történetietlen és visszavetítő módon írják át, válogató módon dolgozzák fel, illetve a nemzeti mitológiát ízlésük szerint írják tovább.

3. Igazságtétel

Az átmenet fent említett társadalmi, politikai és jogi környezetében merült fel az igazságtétel kérdése. A résztvevők között már az Ellenzéki Kerekasztal idején kialakult egy hallgatólagos megállapodás, hogy az új rendszer semmiféle politikai vagy jogi üldözést nem folytat majd a megdöntött rendszer prominenseivel és aktivistáival szemben, illetőleg a múltban elkövetett tetteket csak jogállami eszközökkel lehet majd számon kérni. Álláspontom szerint a rendszerváltás pillanatában még létezett legitim társadalmi igény a kommunista berendezkedés alatt elkövetett jogsértések és igazságtalanságok felfedezésére és az igazságtételre. Ezzel összefüggésben merült fel például a tulajdonok kisajátításának kártalanítása vagy a politikai üldöztetések és megtorlások áldozatainak rehabilitációja, a büntetőítéletek és más törvénysértések felülvizsgálata, a törvénysértésekért vétkesek felelősségre vonása a közszolgálatban, a párt- és állami alkalmazottak felelőssége, a kommunista éra közszereplőinek átvétele, illetve a rendszerváltó elit viszonya az elnyomórendszerhez, így a titkosszolgálat szerveihez, ezzel összefüggésben az állambiztonsági iratok kezelése.

4. Mátériális igazsághiány

A fenn említett kérdésekre adható válaszok keresése közben azonban kiderült, hogy az éppen kialakuló demokrácia és a jogállam viszonya egyáltalán nem egyértelmű és problémamentes. Kiderült, hogy sok jo-

gos demokratikus igazságigény jogállami keretek között, a jogfolytonosság és jogbiztonság, továbbá a formális igazságosságelv alapján – legalábbis Magyarországon – nem kezelhető. Egyesek azt mondták, hogy az alkotmányos jogintézmények senkinek sem ígérték meg, hogy személyes igazságossági igényüket kielégítse. Ezzel szemben mások azt hangoztatták, hogy nem létezik formális, értéksemleges jogállam, vagyis a jogállam és demokrácia bizonyos igazságossági kívánalmak, politikai erkölcs megvalósulása nélkül nem nyújthat érvényes cselekvési motívumokat.

5. A kitüntetett érdeklődés és felejtés paradoxona

A múltra vonatkozó tudatos emlékezés és feldolgozás szükséglete Magyarországon – érthető módon – elsősorban az értelmiségiek és az üldözés által érintettek körében merült fel. Új jelenség ütötte fel a fejét: a szocializmus évtizedeken keresztül tartó, államilag „kiváltott” amnéziájához képest a történelem nyilvánosan elbeszélhetővé, sőt elbeszélendővé vált, és ezzel megnyílt az út a közösségi és személyes emlékezet számára. Kiderült, nem kell és nem szabad a múltat annulálni, és nem lehet „tisztá lappal” kezdeni. Ugyanakkor azt is tudomásul kell venni, hogy élnek köztünk olyan meghurcolt, szenvedő alanyok, akik szeretnék saját múltjukat elfelejteni. Vannak olyan érintettek is, akik múltjukat szégyellik, mások pedig ellenkezőleg: büszkéek arra. Sokan még ma is félnek megnyilvánulni, elbeszélni saját történeteiket. A társadalom nagy részében azonban leginkább a múlttal szembeni érdeklenség és részvéltlenség tapasztalható.

6. A mindennapi élet kizárása az emlékezetből

Nem szeretném a kommunista rendszer diktatórikus vonásait és bűneit viszonylagossá tenni vagy eljelen-tékteleníteni, de nem szabad elfelejtenünk, hogy a ma élő emberek többsége Közép- és Kelet-Európában a mindennapi életét a szocializmusban élte le. Az emberek dolgoztak, tanultak, családi életet éltek, reméltek és csalódtak, szerettek és gyűlöltek, nevettek és sírtak. (A kenyér és sör ára évtizedekig „három forint hatvan fillér” volt.) Magyarország viszonylagos politikai és gazdasági szabadságát olyan legitimációs szlogenek jelképezték, mint a „legvidámabb barakk” vagy a „fridzsiderszocializmus”. Jóllehet az élet- és munkakörülményeket alapvetően a társadalmi és politikai rendszer határozta meg, az emberek azonban a magán-szférában mindennapi élményanyagukat (munka, család, a szabadidő eltöltése) nem a hatalmi szerkezet és a párthatározatok szerint szerezték.

IV. Hol tart ma a múlt feldolgozása?

A múlt megismerését és feldolgozását befolyásoló néhány társadalmi, politikai és mentális ok felemlítése

után fel kell tennünk a kérdést: hol tart ma Magyarországon a Verganheitsbewältigung? A szociológiai és politológiai kutatások azt mutatják, hogy a kérdés megoldása már a kezdetektől legitimációs hiányban szenved. A politikai irányultságok bizonytalansága, a csalódás a politikában mind nagyobb méreteket ölt. Egyes rendszerváltó politikai erők, pártok megerősödtek, mások felmorzsolódtak, újak bukkannak fel: vagyis húsz évvel a rendszerváltás után még mindig változóban a politikai paletta. Jellemző, hogy a polgár politikai ismeretei gyakran tévesek, hiányosak, de ha még elégségesek, sokszor akkor is bizonytalanok, nem segítenek a politikában való eligazodásban. A politikával szembeni negatív politikai hozzáállásokat, mintákat túlnyomórészt a család adja tovább. Ezek az egyébként a szocializmusból „öröklött” hozzáállások csak erősödtek a korábban szokatlan politikai csatározások, a kulturálatlan stílus, a korrupcióról szóló hírek, a társadalmi nehézségek személyes megtapasztalása következtében. Mai emlékezőskultúránk színvonala szorosan összefügg a demokrácia és a nyilvánosság állapotával: jobban mondva ezek olyan, egymást feltételező és erősítő elemek, amelyek a demokrácia tanulási folyamatában fejlődnek. Ez a kijelentés bár igaz – és hangsúlyozatos lehet például egy politikai beszédben –, de nem sok tudományos leíró-magyarázó, pláne heurisztikus érték rejlik benne. Mégis, mire gondolok?

A múlt feldolgozása értelmezésemben egyfajta politizálást jelent. A politizálás egyrészt nem pusztán – cél- és stratégia nélküli – tapasztalati tevékenység, másrészt nem pusztán ideológia. A politizálás fontos előzetes ismereteket feltételez például a szabadságról, az egyenlőségről, a demokráciáról, az igazságosságról, amelyek olyan célok és értékek, amelyek a civilizált társadalmak különböző eszmerendszereinek közös alapjául szolgálhatnak. A nehézség azonban abban rejlik, hogy míg az eszmék túlságosan elvontak, egy adott politikai társadalom magatartási hagyományai, mintái és stílusai mindig konkrétak és egyediek. A demokratikus hozzáállások elsajátítása és megtanulása rendszerint szüleink, illetve a szűkebb társadalmi környezetünkben élők magatartásának és hagyományainak utánzásával és értékelésével, sőt az értékek „élvezetével” kezdődik. Igen: annak élvezetével, hogy otthon és az iskolában őszintén figyelnek ránk, hogy a vitában önálló partnerként – és nem ellenségként – fogadnak el, elismerik jogunkat a véleményalkotáshoz, és amikor lehet, megadják a választás jogát. Mielőtt elkezdünk érdeklődni a „nagy” politika, az olyan nagy eszmék iránt, mint az igazságosság, szabadság, demokrácia, tolerancia, azokat (vagy éppen hiányukat) önkéntelen módon, észrevétlenül, sőt véletlenszerűen, saját mikrokörnyezetünkben tapasztaljuk meg és tudatosítjuk, azok a min-

dennapi élet összetett tudásában gyökereznek. Ezeket a hétköznapi tapasztalatokat a politikai kultúrára csak utóbb vonatkoztatjuk.⁹

Kétségtelen, hogy a posztoszocialista országok gazdaságában, tulajdoni viszonyaiban, jogrendszerében bekövetkezett változások kemény tanulást és időt igényelnek. Csak egyetérthetünk a német szociológus Ralf Dahrendorffal: egy alkotmányos reformot hat hónap alatt végre lehet hajtani, a gazdasági reformok jótévként hatására hat évet kell várni, de a demokratikus (állam)polgári kultúra kialakulása hatvan évig is eltarthat. A nagy megrázkódtatásokat túlélő társadalmak igénye a múlt feldolgozására átalakítja a történelemtudomány megítélését és feladatait is. Meg kell tanulnunk a történelmet „alulnézetből”¹⁰ szemlélni. Nemcsak az intézményi struktúrákat, a vezető személyiségek életét kell megismernünk, az emlékhelyeket meglátogatnunk, hanem oda kell figyelnünk a kisemberekre, beszéltetnünk kell az áldozatokat saját történeteikről és mindennapi életükről. Nem véletlen, hogy az elmúlt évtizedben szinte valamennyi volt szocialista országban egyre nagyobb teret hódított az *oral history* műfaja, vagyis a személyes történetek tudományos vizsgálata. Ehelyütt nem belemenvén a történelemtudomány tárgyilagosságáról szóló vitákba, ez mindenesetre azt jelenti számunkra, hogy a tudomány lemond az egyetlen igazság megtalálásának feladatáról, mivel a történelem sohasem fejthető fel tökéletesen: „A történelem és a múlt két külön dolog. A történelem nem más, mint a történetírás, ami viszont a világról szóló „diskurzusok” szüntelen folyamata, melyek tárgya a múlt. Múlt egy van, ám róla számtalan diskurzus alakult ki eddig is, a múltnak tehát egynél több története van, elvben annyi, ahány történész vagy történetírói iskola leírja és magyarázza azt.”¹¹ (Keith Jenkins) Ez a történelemtudomány arra keres választ: mit jelentenek a nagy idők és nagy események a kisemberek és a hétköznapiak szeméből. Meggyőződésem, hogy az új nemzedék csak ily módon tud utat találni szüleikhez és nagyszüleikhez, és voltaképpen saját nemzedékéhez.

Jóllehet a szembesülés a múlttal és annak feldolgozása Magyarországon nem túl sikeres, nem kétséges számomra, hogy a jó kezdeményezéseket tovább kell vinni. Ámde – mint ahogyan attól már óvnak egyes kritikusok –, azt sohasem szabad siettetni és kényszeríteni, erőltetni. Az önkínzás, a kollektív büntudat keltése, a szégyen véget nem érő emlegetése visszaüthet: a múlthoz viszonyulás kérdése „jó esetben” érdektelenségbe fullad, rosszabb esetben indulatokat vált ki. Egyik sem szolgálja a legyőzöttek, megalázottak és kifosztottak érdekeit. Éppen azokat, akiknek igazságot akarunk szolgáltatni. De azokat sem, akiket meg akarunk óvni a „új fertők veszélyeitől”.

Jegyzetek

¹ Részlet Richard von Weizsäcker, a Német Szövetségi Köztársaság egykori elnökének híres beszédéből, amelyet a második világháború befejeződésének negyvenedik évfordulója alkalmából tartott. In: Gauck Joachim: *Wem nutzt die Auseinandersetzung mit der Diktatur? Akademie für die politische Bildung. Tutzing.*

Akademiegespräche im Landtag. Eine Veranstaltung vom 27. Februar 1997. (München, 1997. 6. p.)

² Lásd: <http://de.wikipedia.org/wiki/Vergangenheitsbewältigung>.

³ „Amúgy a múlt soha véget nem érő feldolgozásának – mint azt Németországban is látjuk –, a közös jövő reményében van

értelme, a kérdés tehát az, hogy a mai magyar társadalom képes-e, és miként képes megteremteni azt a narratív politikai teret, amelyben a közös jövő fogalma nem üres politikai kampányfogás, hanem épp az ismétlődő, lassan automatikus kulturális gyakorlatok során válik evidens és biztos tapasztalattá.” (György Péter, *Az emlékezet szétesése – az olvashatatlan város*, 2000: Irodalmi és társadalmi havilap, 2006. 10., 8. p.)

⁴ György Péter: i. m., 8. p.

⁵ Lásd ehhez: Szabó Ildikó–Falus Katalin: *Politikai szocializáció közép-európai módra: A magyar sajátosságok*. In: <http://www.oki.hu/oldal.php?tipus=cikk&kod=demokraciara-magyar>.

⁶ A normatív-kritikai legitimitásfelfogás szerint a totalitárius diktatúráként felfogott kommunista rendszer egészében illegitim volt, mivel teljességgel hiányoztak a demokratikus akaratképzés, döntési struktúra jogállami feltételei. Empirikus-processzuális (értékmentes) nézőpontból azonban a totalitárius rendszereket is legitimnek lehet nyilvánítani, hiszen – mindegy, milyen motivációk miatt (azonosulás, anyagi vagy egyéb érdek, félelem, megszokás) – milliók követték a rendszer parancsait. Lásd ehhez: Zsidai Ágnes: *Legitimitás és legitimáció*. In Takács Péter (szerk.):

Államelmélet (Miskolc, 1993. 179–197. p.)

⁷ Lásd ehhez: Zarándy Zoltán (szerk.): *A múlt feldolgozásának kérdései: Európai minták a társadalompolitika, a komparatív nemzetközi történelemkönyv-elemzés területéről*. In: <http://www.oki.hu/oldal.php?tipus=cikk&kod=2001-10-ta-Zarandy-Mult>. Ezt a német tankönyvek elemzése alapján állapították meg, de ugyanez érzékelhető napjaink magyar tankönyveiben is.

⁸ Litván György, *A történelem haszna és ártalmait*. In: <http://www.mult-kor.hu/cikk.php?id=5270>.

⁹ Oakeshott Michael: *A politikai képzés*. In: <http://www.c3.hu/scrip-ta/szazadveg/17/oakes.htm>.

¹⁰ A fogalom eredete László-Bencsik Sándor *Történelem alulnézetből* című szociográfiájához vezet vissza, amely tizennyolc különböző korú szocialista brigádtag személyes élményeit meséli el a háborúról, és az azt követő „felszabadulásként” aposztrofált időszakról 1973-ból.

¹¹ Zarándy Zoltán *A közelmúlt birtokhavételének pedagógiai kultúrája* című tanulmányában Gyáni Gábertől idézi Keith Jenkinst. In: <http://epa.niif.hu/00000/00035/00053/2001-10-ta-Zarandy-Kozelmult.html>.

Völler Viktória

Műltfeldolgozás és megismerés: Zsidai Ágnes, Hack Péter és Zinner Tibor kerekasztal-beszélgetése

Az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam és Jogtudományi Karán (ELTE ÁJK) 2009. november 19-én rendezték meg a *Rendszerváltás húsz éve* című konferenciát. Ennek során, a Szabadság panel keretében szervezték meg a *Műltfeldolgozás és megismerés* című kerekasztalt, amelynek előadói Zsidai Ágnes, Hack Péter és Zinner Tibor voltak. Ugyancsak a Szabadság panel keretében, de még a kerekasztal-beszélgetés előtt Hack Péter tartott előadást *Az átmenet igazságszolgáltatása, igazságtételi kísérletek* címmel, majd Zsidai Ágnes *A múlt feldolgozása Magyarországon* kérdéskörében tájékoztatta a hallgatóságot. Hozzájuk csatlakozott a Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszék tiszteletbeli tanára, Zinner Tibor, a Legfelsőbb Bíróság tudományos kabinetfőnöke, akinek tudományos kutatói tevékenysége a 20. századi politikai bírálkodásnak a hatalommal való összefüggéseire, a bírói függetlenség alakulására, a hatalmi viszonyok működésére irányul, amelyek a politikai bírálkodás révén a társadalomra ható folyamatokkal kapcsolatosak. Zsidai Ágnes ugyancsak az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának

oktatója, jelenleg az Állam- és Jogelméleti Tanszéken (ÁJT) egyetemi docens. Kutatási területe a legitimitás és a legitimációelméletek, a rendszerváltás társadalmi, politikai és jogi feltételeinek, valamint a magyarországi igazságtételnek a kutatása, a tény (*Sein*) és érték (*Sollen*) kérdésköre. Hack Péter az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Karának Büntető Eljárásjogi Tanszékén egyetemi adjunktus, kutatásai a rendőrségre, valamint az igazságszolgáltatás működésére és szervezetére, az emberi jogoknak a büntetőeljárásban való érvényesülésére, továbbá az átmenet igazságszolgáltatásának jogára irányulnak. A kerekasztal vitájának vezetője, s egyben a Szabadság panel irányítója is Gosztönyi Gergely, az Eötvös Loránd Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kara Magyar Állam- és Jogtörténet Tanszékének (MÁJT) oktatója volt, aki az első kerekasztal-beszélgetés kulcsszavául a *katarzis*, a megtisztulás fogalmát adta meg, amelyet korábban már mindhárom előadó használt a témával kapcsolatban.

Így kezdődött meg az ügynökkérdés tárgyalása, amely lényegében a műltfeldolgozás egyik legfontosabb eleme. Elsőként Zinner Tibor reflektált a témára, aki 1989-től a törvénysértő perek feltárását és az ún. semmisségi törvények megalapozását végző kormánybizottság elnöke volt. Szerinte erkölcsi, politikai és jogi elégtételt kellett nyújtani az embereknek, nem tehetjük meg, hogy ne foglalkozzunk a velünk élő történelemmel. Azért nem vezetett az 1989-es rendszerváltás olyan katarzishoz, mint az 1956-os forradalom és szabadságharc, mert nem elég, hogy azt mondták, „nyel”, 1956 után az ország meg lett félemlítve. A megtorló kádári diktatúra 1963. április 4-éig agyonlövetett vagy felkötött kétszázhuszonöt embert 1956-ért, 1966-ig pedig összesen négyszázhetven halálos ítéletet hirdettek ki Magyarországon, s ebből háromszázhetvenkettőt végre is hajtottak. Az elítéltek egyhar-

mada – nem '56-tal összefüggő – köztörvényes cselekményt követett el, közülük is ötöt különösen nagy kárt okozó lopásért ítélték el. A visszaesők esetében a Népköztársaság Elnöki Tanácsának rendelete 1950-től lehetővé tette a halálbüntetést, de a különösen nagy kár nagyságát jogszabály soha nem pontosította, tehát a bírákra bízta annak kiszabását. Ezek után nem is csodálható, hogy az emberek célja a túlélés lett, tehát úgy integrálódtak, ahogy azt „megmondták” nekik. Az országra rákényszerítették a titkolózást, így a csend rátelepedett hazánkra. A múltfeltárók már megbízatásuk idején tisztában voltak azzal, hogy minél több derül ki a múltból, annál rosszabb lesz a hatalmon lévő erők választási eredménye az 1990-es választás során. Az állambiztonság utolsó, legnagyobb bűncselekménye az iratmegsemmisítés volt, amelynek során a százöt–százhatezer személy dossziéjából, amelyek az ügynökök jelentéseit tartalmazták, csupán négyezer-ötszáz maradt meg; ez a mennyiség egyfajta tudatos és utólagos bűnbakállításra ad lehetőséget. Sajnos az ügynökügyön így az sem segít, ha az iratokat mindenki számára hozzáférhetővé tennék, s nem kötnék tudományos végzettséghez, bizottsági engedélyezéshez a megtekintésüket, hiszen a maga teljes mélységében nem tudhatunk meg mindent sem a szigorúan titkos állományról, sem a társadalmi munkatársakról, sem a segítő személyekről. Az iratok hiánya miatt a múlt már nem ismerhető meg. Ezen érdemben a közel 20 adathordozón tárolt adatok életre keltése sem segít.

Gosztonyi Gergely emlékeztetett Zsidai Ágnes korábban kifejtett véleményére, amely szerint egyfajta társadalmi igény is megfogalmazódott a felelősségre-vonásokkal kapcsolatban. Hack Péter szerint az ügynökügy csupán egy szelete az igazságtételnek, és szerinte is volt igény a tiszta lapra 1989–1990-ben, hiszen a katarzis kérdése valójában minden rendszerváltás fontos eleme. De ehhez többféle út is vezethet. Több mítosz is megdőlt a III/III-asokkal kapcsolatban; az egyik legismertebb az, hogy MSZMP-tagokat nem lehetett beszervezni. Mint kiderült, ez csupán álhír volt, hiszen a párttagok között is jócskán akadtak ügynökök. Szóba került a közszereplő fogalma a kutatást lehetővé tévő törvényben, hiszen ebben a közszereplő nem a jogilag általánosan ismert fogalmat takarja, hanem csak azt jelöli, aki politikai közhatalmat látott el, s csak akkor, ha elfogadja ezt. Ekkor újra Zsidai Ágnes vette át a szót. A 1994. évi XXIII. törvény, vagyis az átvilágításról szóló törvény alkalmat ad arra, hogy bizonyos érintettek mindenféle következmény nélkül kisomfordáljanak a politikából. Zsidai Ágnes szerint – aki maga is érintett a közszereplők pereiben, hiszen mint az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárának a jogásza viszi ezeket a pereket – felháborító, hogy miniszterek megtagadják közszereplői státuszukat. Zinner Tibor egy érdekes történetet tárt a hallgatóság elé, amely egy olyan magas rangú egyházi vezetőt érint, akiről fedőnévvel együtt került elő egy ún. hatos karton, amelyet a tudta nélkül készítettek róla, mert beszervezését fontolgatták. A hatos karton így valójában egy

munkatervet – és nem megtörtént eseményeket – rögzített. Hiába nem volt sohasem ügynök az illető, e karton miatt egy lemoshatatlan Káin-bélyeg maradt volna rajta. Minderről semmit sem tudott, ezért ő maga kérte átvilágítását, s ekkor tudta meg, hogy létezik e „bűnjel”. Az átvilágító bizottság ezért igazolta azt, hogy a dokumentum valós, de a rajta szereplő adatok hamisak, és az illető főpap ártatlan. A hallgatóság köréből is érkezett kérdés az előadókhoz, amely az iratmegsemmisítők személyére irányult. A kérdésre Zinner Tibor adta meg a választ, amely szerint az Állambiztonság több dolgozója meghatározott szempontok alapján kiválogatva küldte az iratokat megsemmisítésre. Lényegében ez a szelekció a hatalomátmentés egyik klasszikus példája, s Eris almája az utókor számára.

A következő kérdés azt feszegette, hogy akkor mégis minek az alapján lehet biztosan tudni, hogy valaki ügynök volt. Erre Zinner Tibor és Zsidai Ágnes közösen válaszolt. Zinner Tibor kifejtette: a törvény pontosan előírja, milyen feltételek megléte szükséges ahhoz, hogy valakinek az aktájából tudni lehessen, hogy ő ügynök volt. Zsidai Ágnes szerint egy dossziéről körülbelül negyven százalékos biztonsággal állapítható meg az, hogy az illető ügynök volt-e vagy sem. Zinner Tibor véleménye szerint ebben a kérdésben az egyik legnagyobb gond az, hogy csak a III/III-as ügynökökkel foglalkozunk, míg a Rákosi- és a Kádár-féle diktatúra rendszerében működő többi szolgálatot figyelmen kívül hagyjuk. Gosztonyi Gergely tette fel a mindenkit érdeklő kérdést, hogy lenne-e európai megoldás a kérdés végleges megoldására. Hack Péter szerint a problémák ellenére a nyilvánosság lenne a legjobb alternatíva, hiszen a többi ügynökségnek, szemben a III/III-assal, rengeteg irata maradt meg különböző helyeken, amelyeket napjainkig még senki sem fogott össze, nézett át teljes egészében. Zinner Tibor megemlíti, hogy az iratokat csupán egyetlen ember ismeri átfogóan, a Legfelsőbb Bíróság egyik bírása, akit a politika bízott meg az áttekintési feladattal. De felháborítóan tartja, hogy hiába él Magyarországon a társas bíráskodás szabálya, ezzel szemben a három vagy öt fő helyett mégis csak egyetlen személyt bízták meg ezzel a feladattal, aki hiába hozott szerinte helyes döntéseket, mégis a meghurcoltatások céltáblájává vált.

Ezután újra a közönség soraiból érkezett kérdés, amely azt feszegette, hogy miért nem volt korábban senki sem, aki tenni akart valamit az ügynökökkel és az árulással kapcsolatban. Erre Zinner Tibor egy újabb történettel válaszolt. Az 1950-es években, 1956-ot követően Miskolcon megrohmozták az Államvédelmi Hatóság (ÁVH) székházát, és kidobálták onnan az iratokat, amelyek egy részét tizenegy fiatal és egy idősebb ember lemásolt. A másolatok között megtalálhatók voltak az ügynökök – valamennyiük fedőneve, foglalkozása, lakcíme és az alkalmazási területeik, s az is, hogy milyen (amerikai, angol, francia, izraeli, jugoszláv, nyugat-német stb.) vonalon dolgoztak – és az ügynöktartó tisztekkel való találkozások céljaira használt lakások (és tulajdonosaik) adatai. Az egész ügynök-rendszert összefogó személy a Miskolci Egyetem

személyzeti vezetője volt, vagyis pont olyan ember, akire senki sem gyanakodhatott, személye semmilyen feltűnést sem keltett, hiszen nála a különböző korosztályokhoz tartozó emberek, naponta több tucat – nappali, esti és levelező tagozatra járó – diák megfordult az irodájában. Zinner Tibor kutatásaiból kiderült, hogy ez az ország több helyén is érvényesült, vagyis az ügy-
nőkkel kapcsolatot tartók a helyi felsőoktatás különböző szintű adminisztratív alkalmazottai voltak. Mindez jelzi, hogy miképpen működött a rendszer, s ebből fakad, hogy a tényfeltárások alfája és ómegája nem lehet más, mint az ún. szocialista társadalmi berendezkedés adminisztratív területeinek, illetve ezek fő- és alrendszereinek tudományos vizsgálata. Ezután Zsidai

Ágnes arra vonatkozóan intézett kérdést Zinner Tiborhoz, hogy voltaképpen miért maradt el a katarzis például az átvilágítások során, miért kapott ez ilyen csekély nyilvánosságot? Zinner Tibor válaszában kifejtette, hogy azért, mert ekkor is a szovjet mintát követ-
tük, és lényegében kizárták a nyilvánosságot a folyama-
tokból. Hack Péter szerint azért maradt el a katarzis, mert sem az áldozatok, sem pedig az elkövetők nem jelentek meg a nyilvánosság előtt.

Ezzel az idő rövidsége miatt sajnos befejeződött a kerekasztal-beszélgetés, de reméljük, hogy a közeljövőben adódik még lehetőség a téma további fejte-
getésére, hiszen nem szabad sem a múltat felednünk, sem pedig vakon elfogadni az esetleg csalóka tényeket.

Veress Szilvia

Beszámoló az alkotmányos büntetőjoggal foglalkozó kerekasztal-beszélgetésről

Bárándy Péter ügyvéd, Halmai Gábor egyetemi tanár, valamint Lévy Miklós tanszékvezető egyetemi tanár és alkotmánybíró az Alkotmánybíróság (AB) büntetőjogi témájú határozatairól beszélgetett az Alkotmányos büntetőjog elnevezésű kerekasztalban. A beszélgetést Ligeti Miklós, az Igazságügyi és Rendészeti Minisztérium (IRM) Statisztikai és Elemző Osztályának főosztályvezető-he-
lyettese vezette. A beszélgetésnek kiemelkedő jelen-
tősége volt abból az okból kifolyólag is, hogy Lévy Miklós alkotmánybíróként ekkor nyilatkozott először szakmai fórum előtt.

I. A halálbüntetés kérdésköre

Elsőként a szankciórendszer alkotmányosságának kérdése merült fel, ezen belül is a halálbüntetés alkotmányellenességét kimondó alkotmánybírói határozat. Halmai Gábor szerint a döntés néhány elemével kapcsolatban elméleti nehézségek vannak, amit az abortusz- és az eutanáziadöntések is igazolnak. Szerinte az Alkotmánybíróság a továbbiakban már nem ragaszkodott következetesen az e döntés indoklásában elhangzott fontos megállapításokhoz. Például az élethez és emberi méltósághoz való jog egységként kezelése a szólásszabadsággal kapcsolatos későbbi döntésekben

fel sem merült. A határozat indoklása bizony meglehetősen rövid, ahogy Bárándy Péter is említette, ez pedig legfőképpen arra utal, hogy nem volt vita a kérdés eldöntésében: a halálbüntetés alkotmányellenes.

Halmai Gábor és Lévy Miklós hozzászólásukban röviden rámutattak arra, hogy viszonylag sok párhuzamos véleményt csatoltak a döntéshez, ami azt jelzi, hogy az indoklásban, vagyis abban, hogy a halálbüntetés miért is alkotmányellenes, már korántsem volt egyetértés. A halálbüntetés megelőző hatása statisztikailag egyáltalán nem bizonyítható, így ez – egyébként is kriminológiai, nem pedig alkotmányossági érv – nem szerepelhetett az indoklásban. A Halálbüntetést Ellenzők Ligája, amelynek Lévy Miklós is tagja volt, a kegyetlen és szokatlan büntetések tilalma felől közelítette meg a kérdést. Az Alkotmánybíróság azonban döntését az Alkotmány 8. § (2) bekezdésére alapította. A rendelkezés értelmében alapvető jog lényeges tartalmát még törvény sem korlátozhatja. Ennek nyomán a testület megállapította, hogy a halálbüntetésre vonatkozó Btk. rendelkezés az élethez és az emberi méltósághoz való jogot nem csupán korlátozza, hanem lehetővé teszi ennek a jognak a „teljes és helyrehozhatatlan megsemmisítését”. Ezzel összefüggésben Sólyom László párhuzamos véleményében azt az álláspontot képviselte, hogy az Alkotmány 8. (2) bekezdése az élethez és az emberi méltósághoz való jogra alkalmazhatatlan, mert ez a jog fogalmilag korlátozhatatlan. Lévy Miklós utalt arra, hogy Szabó András párhuzamos véleménye különösen azért volt jelentős, mert Szabó alkotmánybíró itt fejtette ki először azt, ami később az Alkotmánybíróság álláspontjává vált, hogy az arányos büntetés „az egyedül lehetséges alkotmányos jogállami büntetés”. Lévy Miklós hozzátette, hogy az 1995-ben elfogadott 1214/B/1990-es határozatból – amelynek előadó bírása Szabó András volt – az is kiderül, hogy az Alkotmánybíróság az arányosság alatt nem kizárólag a tettarányosságot érti. A korábbi büntetetttség (lásd visszaesők és kategóriák) értékelése önmagában nem jelent aránytalan büntetést.

II. A kábítószer-használat kérdésköre

Második kiemelt témaként az Alkotmánybíróság kábítószerrel kapcsolatos döntéséről beszélgettek a meghívott szakemberek. E határozat több tekintetben eltért az Alkotmánybíróság korábbi határozataitól, ami nem szerencsés, hiszen az Alkotmánybíróság döntéseinek kiszámíthatónak kell lenniük.

Halmai Gábor e határozatot az Alkotmánybíróság mélypontjaként határozta meg, szerinte ugyanis „eltér minden addigi és azóta született határozat fogalomrendszerétől, teszthasználataitól és intézményvédelmi fogalmától”.

Kijelentette, hogy a vonatkozó Alkotmánybírósági határozat figyelmen kívül hagyja az alanyt és az elkövetési magatartást, a szigor mindenre egyaránt vonatkozik. Lévay Miklós ennek kapcsán fölvetette, hogy ha a testület a Büntető Törvénykönyv (Btk.) gyűlöletbeszéddel kapcsolatos módosításai alkotmányosságának vizsgálata körében olyannyira ragaszkodott a büntetőjog ultima ratio jellegéhez, itt ezt vajon miért nem tette meg.

Sajnos e kérdés rövid megvitatásával le is zárult a beszélgetés, s az idő szűkössége miatt már nem maradt lehetősége a kiváló szakembereknek más kérdések megvitatására a plénum keretein belül.

I. A jogászképzés hagyományai

A jogászképzés és a rendszerváltás kapcsolatrendszéről aligha lehet szólni a tradíciók említése nélkül. A múltban gyökerező, a szocialista érárt is túlélő jogászképzési filozófiák újjáéledése involválta a hagyományok ismételt értékelését. Az egykorvult tendenciák újra jellemzővé lettek, a jogászképzés tradíciója a környezeti feltételek képében határozta meg az átalakulás irányait. A sokszor emlegetett „jogásznemzet” egyik pillérét a doktorok iskolái, az egyetemek és a jogakadémiák képezték. Az egyik legősibb egyetemi stúdium, a jogtudomány fakultásokat birtokló jussa kezdetben kevésbé érvényesült: a 19. század tizennégy képző intézménye közül csupán kettő volt egyetemi kar, a többi jogakadémiaként működött. Az 1667-ben Nagyszombatban alapított jezsuita egyetem 1777-ben szekularizált, és Budára, majd Pestre helyezett jogi kara mellett 1772-ben Kolozsvárott nyitotta meg kapuit az ország második jogi fakultása. Ekkor még négy állami, nyolc felekezeti jogakadémia bocsátotta ki az államszolgálatra képesített hallgatókat. A 20. század új jogi karok felállítását hozta. Pécs, Szeged és Debrecen tudhatott immáron magáénak jogtudományi fakultásokat. Ezzel egy időben megindult a küzdelem a jogakadémiák ellen, amelyek lassú agóniája 1945 után, az ún. szocialista felsőoktatási reformok sodrában fejeződött be.

Tartalmi vonatkozásokban meglehetősen egyértelmű volt, hogy a jogi felsőoktatás általános értelmiségképző funkciókat elégített ki. Az állami életpályák (az igazságszolgáltatás és a közigazgatás) mellett a nagyobb teret a szabad jogászi (elsősorban ügyvédi és közjegyzői) pálya foglalta el. Az értelmiségképző jelleg emellett kezdettől fogva a társadalom egyéb szférái számára is biztosította a szakemberek utánpótlását: a politikától a bankszféráig, a művelődéstől a gazdasági világig számos helyen álltak helyt a jogászok. A múlt jogásza tehát korántsem volt specializált szakértelmiségi. Inkább volt nevezhető a társadalom általános szakértőjének, aki a humán zónák bármelyikében képes volt hatékonyan eljárni. Ennek ellenére, a magas fokú konvertálhatóság dacára, heves támadást intéztek a gyakorló jogászok, politikusok, az egyetemi karok professzorai a „túlképzés” ellen, amelynek okait leginkább a jogakadémiák működésében lelték fel. Kézenfekvő megoldásnak tűnt a bifurkáció, mely kettéválasztotta a klasszikus igazságügyi pályára igyekvőket a közigazgatásra képzettektől. Ez azonban átmeneti és tüneti kezelést jelenthetett csak.

II. A jogászképzés a szocialista érában

A szovjet típusú szocializmus államhatalmának és a jogászságnak a viszonyát meghatározta az állam elhalásának filozófiai tétele, mely a kizsákmányolás megszüntetésével párhuzamosan értelmét vesztő állami

Mezey Barna

Jogászképzés és rendszerváltás

elnyomó gépezet megszűnését vizionálta. Az elméleti alapon megrajzolt jövőkép a jogászság létszámának látványos csökkenését feltételezte, melyet a diktatórikus berendezkedés aprópénzre váltott. A felsőoktatási reformok a jogakadémiák felszámolását hozták, megkezdődött a feleslegesnek deklarált jogászréteg „lecsapolása”. Ez a politikai törekvés a jogi karok csökkentésével járt. Ami megmaradt: három jogi kar. Budapest (Eötvös Loránd Tudományegyetem), Pécs (Janus Pannonius Tudományegyetem) és Szeged (József Attila Tudományegyetem) jogi fakultásain folytatódott csak a képzés. Debrecenben felfüggesztették az oktatást. A képzés „visszavágása” természetesen a hallgatók létszámának erős korlátozásával járt. A szocialista tervgazdálkodás a politikailag kalkulált munkaerőigények függvényében határozta meg a szükséges jogász hallgatói létszámot (numerus clausus). A Kádár-éra vége felé lazult a rendszer, hiszen politikai akaratból negyedik jogi kar jöhetett létre Miskolcon.

Tartalmi vonatkozásokban is jelentős változás észlelhető. A direktívák szerint a képzés elsősorban államszolgálatra (közigazgatási tevékenységre) készített fel; a hagyományos jogászi terrénumok érdektelenné váltak. Korlátozott számban engedélyeztek szabadpályás foglalkozást (főként ügyvédi tevékenységet). Ez a zárt szám idézte elő a jogász diploma különleges nagy tekintélyét. Hiszen az egyetemi felvételi az érdemi szűrés hiányában biztos diplomát jelentett, a doktori cím pedig társadalmi rangot hozott viselőjének. A jogász diploma magas rangja rendkívüli érdeklődést idézett elő, évtizedekig a sokszoros túljelentkezés jellemezte a jogi fakultások felvételi eljárásait. Az államilag meghatározott keretszámok alig változtak (ELTE ÁJK: 1972: 231 fő, 1990: 244 fő nappali jogász elsőéves), miközben a társadalmi érdeklődés folyamatosan növekedett. Úgy tűnik, a társadalom nem osztotta az államhatalom birtokosainak nézeteit; a jogi pályára törekvés jellemző vonássá lett a humán műveltség körében.

III. A jogászság a rendszerváltás idején

A jogászképzés alakulása a kilencvenes években nem értelmezhető a környezeti feltételek számbavétele nélkül. Nem hagyható említés nélkül a sokszor gúnyzóként, máskor dicséretként alkalmazott gulyáskommunizmus hatása a jogi szabályozásra. Aligha feledték

még a kortársak a szocialista tulajdonfelfogást szét-feszítő és a piaci gondolkodás irányába ható gazdasági munkaközösségeket (a GMK-kat), a polgári jogi társaságokat (a PJT-eket), amelyek nem kevésbé a mezőgazdaság kádári háztájainak ipari mintázatát adták. A szövetkezetek gombamód terjedtek el a mezőgazdaság mellett a szolgáltatásokban, a kereskedelem-ben, az ipari termelésben, sőt a tulajdonlásban is (lakás-szövetkezetek). A szovjet típusú szocializmus kereteibe erőszakolt piaci megoldások sokszor igazi jogi bravúrok voltak, amelyek a jogászoknak kitüntetett szerepet és tekintélyt biztosítottak. A hatvannyolcas új gazdasági mechanizmus bevezetésétől kezdve hol erősebben, hol gyengébben érvényesülő „normatív szabályozás” elvárásai állandó kihívást jelentettek a jogászsággal, jogi szabályozással szemben. A szovjet rendszer kereteit feszegető államszervezeti reformok – köztük a közigazgatás korszerűsítése – fontos helyet jelölt ki a jogászok számára a rendszerváltást előkészítő folyamatokban.

A hetvenes-nyolcvanas évek társadalmi mozgalmi tudományos változásokat érleltek. Jellegzetességei ezeknek, hogy nem kevés változás éppen a jogászok által uralt szférákban zajlott. A szociológia határvidékén zászlót bontó jogszociológia jelentős befolyással volt a politikatudomány születésére, melynek környékén úgyszintén jogászok (számosan ELTE-s jogtudósok, oktatók és kutatók) gyűltek össze. Újszerű politikai jellegű szerveződések születtek, többjük az Eötvös Loránd Tudományegyetemen. Számos pártcsírárt tudhatott magáénak az ELTE: a Fidesz a Bibó-szakkollégiumban vert gyökeret, a Magyar Demokrata Fórum a büntetőjogi tanszéken bukkant fel, a Magyar Szociáldemokrata párt zászlóbontását a Magyar Állam- és Jogi-történeti Tanszéken szervezték, az SZDSZ több vezető politikusa az Állam- és Jogtudományi Kar Filozófia Tanszékén tartott kurzusokat.

Ezek a tények és a jogászok szerepvállalása az átalakulás folyamatainak irányításában igen komoly reputációs tőkét biztosított a jogásztársadalom számára. Naponta volt érzékelhető társadalmi tekintélyének növekedése. Mindez a jogásképzésben különleges helyzetet teremtett. A jogász az egyik legnépszerűbb egyetemi szak lett, a fakultásokon óriási felvételi hullámokat regisztráltak. A budapesti jogi karon nem volt ritka a tizenkétszeres túljelentkezés sem.

IV. A rendszerváltás hatásai a jogra

Az alkotmányos rendszerváltás a jog forradalmi átalakulását hozta magával. A szovjet típusú berendezkedés előbb deklaratív, majd tényleges felszámolása együtt járt az új szerkezetű társadalom gazdasági életének jelentős átalakulásával, amely a jogalkotást egy évtizedek óta ismeretlen területre vezette. A védett szovjet típusú szocialista jogrendszer hirtelen nyílttá vált, a társadalom belső igényei, a piacérettként visel-

kedni próbáló hazai szereplők csetlés-botlásainak jogi elvárásai csakúgy, mint az országra zúduló világpiaci követelmények, a multinacionális vállalkozások rutinos fogásai a jog azonnali reagálását követelték.

Az országgyűlés és a minisztériumok törvény- és jogszabálydömpinggel igyekeztek újtát állni a hirtelen szabályozatlanul maradt területek prédálásának, illetve próbálták kielégíteni a forradalmi gyorsasággal burjánzó új vállalkozások szinte követhetetlen útját. Az európai csatlakozás sikertörténete egyet jelentett a jogrendszer számára az európai közös jog gyors adaptálásával, a jogászság számára pedig a lóversenyhez hasonlítható jogharmonizációs tempó átvételére.

Ezenközben a rendszerváltás szakemberigénye korábban sohasem látott konjunktúrát teremtett a jogász szakma képviselői számára. A jogalkotó, a jogalkalmazó, a nemzetközi és kereskedelmi jogász mellett korábban ismeretlen jogász szakismeretre jelentett be igényt a piac. A rendszerváltás politikus- és államférfiigénye előbb a fővárosi jogi fakultást, majd a sorra a többi is érzékenyen érintette. A politika nagy szivattyúja elképesztő mértékben továbbította a közigazgatás, a törvényhozás, az alkotmánybíróság, a bíróságok és az ügyészségek irányába a legkiválóbb egyetemi oktatókat.

Rögzítendő jelenséggé veendő számba a társadalom megnövekedett jogászigénye is, a magánügyek gyarapodása okán. A jogállami felfogás, a támogatottan szélesedő civil önállóság, a vállalkozások tömege, a vagyonosodás, a változó tulajdonosi viszonyok mind jogász közreműködését igényelték. Ha semmi más hatás nem érte volna a jogászságot, csak ennek az egy elvárásnak ilyen intenzív megerősödése, önmagában is komoly problémát jelentett volna a jogászsutánpótlás vonatkozásában. De mint láttuk, ez az elvárás csak sokadik lett a versenyfutásban.

A fentebb ismertetett folyamatok nagy jogászhétszég teremtettek, amelyről tudjuk, hogy egyfelől átmeneti jelenség volt, másfelől a különféle indíttatásból alapított új jogi fakultások, igazodva a várakozáshoz, hamar feltöltötték a hiányzó helyeket fiatal jogászokkal. (Egy-más után nyíltak meg az új jogi karok: Kecskeméten, Debrecenben, Győrben, Budapesten [Pázmány. Károli].)

A jogi irányba tájékozódó fiatalok perspektíváit megerősítette az ügyvédség kiszabadítása a numerus clausus fogságából. A szabad pályává vált ügyvédség látványos és reményteljes karrierlehetőségekkel kecsegtette a fiatal jogászokat, a jövőbeli jurátusokat. (Miközben alig valaki vette észre a közjegyzőség sorainak zárását, s feltehetően kevesen értékelték a bírói és ügyési helyek várható feltöltődésének és költségvetési korlátainak tényét is.)

A következmény a jogász pálya általánosnak tekinthető feltöltődése lett, melynek nyomán a szűk értelemben vett igazságügyi szakmában, de különösen az ügyvédségben a „túlképzés” tézisért fogalmazták meg. A politika az ezredforduló környékén tematizálta a problémát, és jogász munkanélküliség rémével fenyegetve a jelentkezőket határozott lépéseket tett a jogi

oktatás mennyiségi mérséklésére, kevéssé törődve az ugyancsak politikai okokból támogatott új karalapítások finanszírozási következményeivel. Néhány év alatt kevesebb, mint felére (1600-ról 750-re) zuhant vissza, lényegében a rendszerváltás éveinek szintjére az államilag finanszírozott induló jogász hallgatólétszám.

Mégsem változtak meg lényegesen a viszonyok. A kialakult összlétszámot ugyanis tartják az „önfinanszírozók”, vagyis a társadalom, a családok, a másoddiplomás vagy más felnőttképzésben tanulók. Úgy tűnik, a társadalom bízik abban, hogy jó beruházásra fordítják a családi tartalékokat. A társadalom, dacára az évtizedes tudatos ellenpropagandának, a jogász szakma reputációjára szavazott. Ezt a mozgást megakadályozni csak pártállami korlátokkal lehetne.

Amúgy sem tűnik megalapozottnak a túlképzésre vonatkozó megállapítás. Az Educatio Kft. közel ötezer fős felmérése szerint a jogász friss diplomások körében – az államvizsgát követően az elhelyezkedési átlagidő 3 hónap,

- a munkát kifejezetten kereső és nem találók száma mindössze 1,4%,

- a diplomát követő két esztendőben a második legmagasabb jövedelemmel a jogászok bírnak,

- a diplomát követő két esztendőben a munkával való megelégedettség a fiatal jogászok körében országosan a harmadik legjobb,

- A jogászoknál igen nehezen definiálható „pályaelhagyás” a felmérés szerint a jogászok körében a legalacsonyabb: 6,2%.

A fenti felmérés, de az általános tapasztalatok is azt mutatják, hogy az elmúlt két évtizedben a korábbiakhoz képest relativizálódott a jogász diploma értéke – de a humán diplomák között még mindig az egyik legkonvertálhatóbbnak tekinthető. Ez döntően annak köszönhető, hogy a képzés visszatért a 20. század első felének koncepciójához, mikor is a jogász végzettség egy általános társadalmi alapidiploma birtokába jutást jelentett.

V. A rendszerváltás hatásai a képzésre

Ezek a változások magukban hordozták a képzés átalakulásának szükségességét. Mert a jogi oktatástól pedig szinte azon nyomban elvárták, hogy a legfrissebb joganyagot oktassa, s a zűrzavaros helyzetben helytállni tudó joghallgatókat képezzen ki. A magyar múltból és a jelen nyugatáról származó joganyagok azonnali elméleti megalapozása és gyakorlati oktatása szinte teljesíthetetlen feladat elé állították a jogi karok oktatóit.

A megnyíló nyugat viharos gyorsasággal terjedő információgazdagsága, az ismeretlen, de mindinkább alapkövetelménnyé formálódó jogok, jogágak iránti érdeklődés egyre nőtt az országban, a korábbi struktúra miatt hiányzó elméleti szakemberek szinte azonnali kibocsátását követelte a politikai szféra és a jogász szakma. Sorra fogalmazódtak meg a környezetvédelmi jog, az informatikai jog, a médiajog, a reklámjog

oktatásával kapcsolatos követelmények, nem is beszélve a már az oktatási struktúrában lévő stúdiumok tartalmi átalakulásával és átalakításával kapcsolatos követelmésekről. Nem csak azt követelte a piac, hogy például a jogi informatika keretében ismertekhez jutó diplomás kezdő fiatalok kezelni tudják a számítógépes rendszereket és adatbázisokat, de egyenesen jogalkotói készségeket, szakértői tudást és elméleti elmélyültséget vártak el tőlük. Illetve várták el ezen ismeretek és készségek oktatását az egyetemektől.

A jogharmonizáció elvárása volt a jogi karokkal szemben, hogy, hogy szinte nyomban „állítsák elő” az eurojogászt, az európai alkotmányos konstrukció, a magánjogi szabályozás, a strasbourgi esetjog szakértőit. Idegen nyelveken beszélő és értő, azon eligazodni képes, a nemzetközi jogéletben is biztonságosan dolgozó jogászok tömegét kellett (volna) kibocsátani az egyetemekről.

Még a deregulációs folyamatokat le sem zárták, az egyetemi képzés elé állított követelmény már a friss (szinte naponta változó és gyorsan elavuló) joganyag szintetizált és tananyagszintű prezentálása volt. Tankönyveket és jegyzeteket kértek számon az oktatókon, az írott materiában érvényesített átalakítást, leszámolást a korábbi „szovjet” tananyaggal. Természetesen számított erre a jogász szakma, a politika, az állami főhatóság és a korszerű tudást igénylő hallgató.

Rögtön teljesítendő egyetemi feladat, a jogi oktatással szemben megfogalmazódó azonnali elvárás lett tehát az új tananyagok lehető leggyorsabb előállítás, a legfrissebb jog oktatása, az új gyakorlati jog késlekedés nélküli oktatása, az újonnan megjelent jogágak, a környezetvédelmi jog, az informatikai jog, a médiajog, a reklámjog, a versenyjog rögtöni felvétele a kurzusok sorába, az európai jog oktatása és a hiányzó elméleti szakemberek halaszthatatlan kibocsátása, az eurojogászok haladéktalan előállítás.

A jogázképzés azonban nem csupán a piaci elvárások realizálását nyögte. A rendszerváltással új felsőoktatási koncepciót érleltek a friss európai szelek. Mindmáig ható célkitűzése az uniónak a diplomások számának radikális növelése. Az „EU 2020 stratégiá”-ja célul tűzte ki, hogy a 30–34 év közötti diplomások száma 41% legyen. Ez ma Magyarországon 23,2%. Aligha véletlen, hogy 1990-ben 108 ezren tanultak a magyar felsőoktatásban, ma 381 ezren.

Az oktatáspolitikai filozófiája a rendszerváltás óta a tömeges képzés. Az oktatási tárca, kormánytól függetlenül, mindvégig és határozottan az egyetemre felvehető számának radikális növelése mellett állt ki. Ez a koncepció beláthatatlan motivációs és műveltségi problémákhoz vezetett. A felsőoktatás két évtizeddel a rendszerváltás után a korábbi minőségi hallgatóanyag helyett egy többségében általánosan alacsony színvonalú diákréteggel kénytelen dolgozni, nélkülözve a sikeres felvételi vizsgát követő euforikus hangulat ösztönző erejét is. Az a tény, hogy a „mélymerítéssel” a hallgatókban ugyan jelen van a korábbi kiválasztási rendszer szerinti krém, de a többség miatt az oktató egy

jóval alacsonyabb színvonalú képzésre kényszerül, új feladatokat szabott a felsőoktatásnak. A tehetségmenetés, az elitkiválasztás jogegyenlőséget nem sértő módzatait kellett és kell kikísérletezni, ami az extra terhelés mellett különleges erőfeszítéseket igényel.

Divatos nemzetközi felsőoktatási szlogenként került be a köztudatba (és a felsőoktatásba) a rendszerváltás egyik eredményeképpen az élethossziglani tanulás koncepciója is, amely – bár az első alapidiploma számára kitüntetett helyet biztosít a képzésben, – átértékelte az egyetem helyét a képzés szerkezetében. A mai egyetem úgy tesz eleget ezen követelménynek, hogy míg a hallgatólétszám sokszorosára nőtt, az oktatók száma a rendszerváltás-kori szinten stagnál. Az ELTE jogi fakultásán például 1990-ben 231, 1994-ben már 452 fő nappali jogász elsőéves kezdhetett meg tanulmányait, miközben újrászervezték az esti és levelező képzéseket is. Az ezer-ről néhány év alatt 4500–5000-re növekedő hallgatói létszám mellett a főállású oktatók létszáma változatlanul 100–110 körül mozgott. Akkor, amikor a fentebb részletezett kihívásoknak kellett eleget tenni, akkor, amikor a tudományos akadémiáról a tudományos kutatás súlya nagymértékben az egyetemekre helyeződött, akkor, amikor a politika, a közigazgatás, a praxis egyre nagyobb számban igényelte meg kollégáink szakértelmét az egyetem falain kívül is. Talán az sem véletlen, hogy a képzésben a túlterhelést az oktatási formák egyszerűsítésével ellensúlyozták a tanszékek. A szemináriumok és gyakorlatok aránya romlani kezdett az előadásokéhoz képest, az írásbeli dolgozatoké a szóbeli kollokviумokhoz viszonyítva. (Mondani sem kell, hogy ez milyen nagymértékben rombolta a képzési minőséget.)

Az élethossziglani tanulás koncepciója deklarálta a diploma értékét, ezzel átgondolatlan és beláthatatlan folyamatokat indítva meg a minőségi kiválasztás és minőségi képzés rendszerének romlására. Még akkor is így van ez, ha határainkon megállíthatatlan nemzetközi folyamatok álltak is a háttérben, ha a változásokat uniós követelmények befolyásolták is.

A tömeges képzés és az élethossziglani tanulás nem egyszerűen képzésfilozófiai kérdés, de komoly finanszírozási gondokat is felvetett. A pénzügyi problémák megoldására a felsőoktatási kormányzat a költségterítéses képzések és a normatív finanszírozás instrumentumait vetette be, mindmáig eldöntetlenül, milyen egyensúlyt kíván fenntartani a kettő között, aktuálisan melyiket preferálja, s mennyiben bünteti az éppen koncepcionálisan ellenkező arányt felmutató felsőoktatási intézményt. Szívesen játszott el a kultuskormányzat a „piacosítás” kifejezéssel. Így a tervezést („a szocialista tervgazdálkodást”) felváltó, a képzést szabályozó legfontosabb tényező a munkaerőpiac lett. E koncepcionális megközelítésnek azonban a jogászság esetében problémája, hogy nem, vagy csak bizonytalanul mérhető. Tudomásul kell venni, hogy jelenleg az igazságügyi pályán túl alig vannak rendelkezésre álló statisztikai adatok, amelyek alapján becsülhető lenne a jogászok pályaaorientációja. A közigazgatás mellett a diplomáciában, a kereskedelemben, a nemzetközi gazdasági

kapcsolatokban, az euro-bürokráciában, a bankszektorban, a médiában, a művelődéspolitikában, a közoktatásban vagy éppen a vállalkozások világában „mérhetően” a jogászok száma. A végzett joghallgatók összlétszáma például 2003-ban 2647 volt, az igazságszolgáltatásban (bírók, ügyészségek, ügyvédség, közjegyzőség, büntetés-végrehajtás) dolgozók hozzávetőleges létszáma 2004-ben cca. 15.000 fő. A társadalomban dolgozott még (a korábban végzetek létszámából következtethetően, de nem dokumentálhatóan) becslések szerint 40–50.000 jogász. Az arány 1:3. Utóbbi hányad egyet bizonyít: a jogász diploma konvertálhatósága a társadalomban nagyfokú. Ami a becslésből következik: nem számítható ki az irány, merre tartanak a jogászok, hol fognak elhelyezkedni, ebből tehát következtetést sem lehet levonni sem létszámukra, sem képzési struktúrájukra nézve. Ehhez kapcsolható megállapítás, hogy a felsőoktatás számára a felvételtől a végzésig tartó 5-7 év túl hosszú az előrejelzéshez. Nincs az a becslő, aki ilyen időtávra előre képes lenne megjósolni a piac akkor érvényes igényeit.

A felsőoktatás rendszeremként működik, így az új középfokú oktatási koncepciók lényegében érintették a jogászképzést is. A felsőoktatás kiterjesztése érdekében eltörölt felvételi vizsga helyébe lépő általános érettségi nem vált szelektáló kapuvá. Megvalósított formájában alkalmatlan is volt erre, de a tömeges és élethossziglani képzés még minimális hatását is eliminálta. Mára lényegében mindenki bekerül a felsőoktatásba, aki elszánja magát, vagy akit szülei a rendszerbe küldenek. Ez a tendencia önmagában is elvezetett volna a fentebb említett minőségromláshoz, de a középfokú oktatásban bevezetett különböző reformok, a különböző, szabadon értelmezett képzési célok, a bizonytalan tartalmak általában is a tudásszint általános hanyatlását idézték elő. A rendszerváltást követő évtized oktatója látványosan és évről évre zuhanó középiskolás tudásszínvonalról számolhat be. Márpedig a jogászképzés, amelynek alapja a nyelvismeret, a nyelvkezelés, a nyelvi logika birtoklása, aligha képzelhető el sikeresnek olvasási nehézségekkel küzdő, gyakran csak nyomtatott betűvel írni tudó (!), helyesírási ismeretek híján érkező hallgatókkal.

Ezek a folyamatok az egyetemre hárítottak olyan feladatokat, amelyeket korábban a középiskolák teljesítettek, köztük a szelektálás funkcióját is, kivéve azonban kezéből ennek előzetes lehetőségét, a felvételi vizsgát. A rostálás tehát az egyetemi évekre maradt (volna), aminek viszont ellene hatott a finanszírozási mechanizmus, amely a bent tartott hallgatók után biztosította a költségvetési támogatást. (Költségterítéses hallgatónál ez magától értetődő volt.) Egyszerűen fogalmazva a rendszerint átgondolatlan reformok végső eredménye az lett, amit az egyik oktatási miniszter leplezetlen nyíltsággal meg is fogalmazott: mára a diploma a negyedszázaddal korábbi érettségi szintjének felel meg. (Erre a tézisére kiválóan ráépíthető lett az élethossziglani tanulás politikai koncepciója.) A jogász szakma reputációja, a doktori oklevél szempontjából ez a változás mélyreható átértelmezést tett szükségessé.

A kihívások sorában nem hagyható figyelmen kívül a nemzetközi kapcsolatrendszerek átalakulása. Jelentős amerikai és európai képzési forgalom jellemezte az első évtizedeket: a rendszerváltás iránti érdeklődés jelentős ösztönzős folyamatokat támogatott, hosszú ideig divat volt Magyarországra jönni s itt előadásokat jegyezni. Magyar jogászoktatók tanulmányútjai gyarapították a tapasztalatokat, a hallgatók Erasmus-, Tempus-útjai és részképzései az összehasonlíthatóságot helyezték előtérbe, fokozták a versenyt. Idegen nyelvű képzések indultak a karokon, a piaci elvárások és a kapcsolatok miatt az idegen nyelv ismerete fontossá vált, lényegében elérte a szakismeret jelentőségét.

Mindezen közben a jogi karoknak kemény küzdelmet kellett folytatniuk a bolognai rendszer bevezetése ellen. Nem a kétszintű képzés alkalmatlansága, hanem a jogászképzésre történő alkalmazhatatlansága miatt. Hasonló volt a kreditrendszer adaptálása is; bizonyítani kellett, hogy a jogász oktatás szisztematikus rendszerének egymásra épülő paneljei nem cserélgethetők tesszés szerint. Nem csak a tanulmányi kredit megszerzése a fontos, de a rendszerbe igazodó ismeretek elsajátításának helye és sorrendje is.

A felsőoktatás egésze a rendszerváltást követő hónapokban élte át az informatikai forradalmat. A számítógépes revolúció adaptálása (a hálózatok kiépí-

tése, a szükséges gép- és szoftverállomány beszerzése, az oktatók és dolgozók oktatása és részoktatása az informatikai apparátus használatára), de a jogi informatika oktatása is a képző karokra hárult. Ezzel párhuzamosan felnövekedett egy „digitális nemzedék”, amelynek gondolkodása, világról alkotott nézetei, információs bázisa alapvetően tért el a korábbiaktól, ami a képzést vadonatúj kihívások elé állította. A jogász szakmában ugyanis korántsem magától értetődő a digitális illusztrációk alkalmazása, legkevesbé a szövegolvasási és -értési gyakorlatok behelyettesítése. A jogi szövegnek nincsenek, illetve alig vannak képi megjelenítési lehetőségei.

* * *

Nem kérdőjelezhető meg, hogy a jogászképzés számos minőségi és mennyiségi problémával küzd, de ezek jelentős hányada a gyors környezeti változások hatására jelent meg, s azok konszolidálódása nyomán el is fog enyészni. A jogi felsőoktatást nem lehet kiemelni a társadalmi környezetből: a tömegképzés filozófiája, a kívülről támasztott tartalmi és formai elvárások meghatározzák struktúráját. Tradíciója azonban megővja a nagyobb válságoktól, társadalmi funkciója pedig kijelöli mindenkori helyét a képzési palettán.

Navratil Szonja

Honnan indult és merre tart a jogászi szakma?

A harmadik Magyar Köztársaság elmúlt húsz évének értékelése kapcsán a következőkben a jogászi szakma mint hivatási csoport történetének és szerepének rövid bemutatására teszek kísérletet.¹ Céлом hangsúlyozottan nem a jogászi hivatás rendszerváltás kori történetének megírása – erre az eltelt idő rövidsége és jogászi szakmával foglalkozó kutatások hiánya miatt nem vállalkozhatok –, sokkal inkább a professzió lényegi változásaira vonatkozó történeti ív megrajzolása. A jogászi hivatás múltbéli szerepeinek ismeretében pedig a jelenkori és jövőbeli szerepek és folyamatok is könnyebben válnak beazonosíthatóvá és értelmezhetővé. A hivatás történeti szemléletű elemzések két korábbi tapasztalati kutatás adataira támaszkodom, amelyek keretében egyfelől a két világháború közötti bírói kar jellemzőit,² másfelől pedig a Budapesti Ügyvédi Kamara két világháború közötti tevékenységét vizsgáltam.³

A hivatás történeti elemzése során abból indultam ki, hogy egyrészt a jogászságnak mint hivatásnak kifejezett és meghatározott társadalmi szerepe van, másrészt ez a társadalmi szerep korszakonként változik. A korszakolás kezdőpontjaként a független igazságszolgáltatás 1869-es létrejöttének időpontját választottam, így az első korszak az 1869 és 1945 közötti, míg a második az 1945 és 1989 közötti időszakot öleli át. A harmadik korszakon értelemszerűen a jelenkort értem. Ha elfogadjuk a fenti föltevést, akkor a következő kérdés az, hogy melyek azok a társadalmi szerepek, amelyek a jogászi hivatáshoz

köthetők. A kérdés megválaszolása korántsem egyszerű, hiszen ehhez először azt kell meghatározni, hogy mennyire nevezhető egységesnek maga a jogászság, létezik-e olyan, hogy jogászi hivatás, avagy a különböző jogászi foglalkozások csak külön-külön vizsgálhatóak. A jogászi hivatás egységességét, illetőleg az egységesség hiányát a hivatás fogalmi elemeinek, illetve a jogászságra jellemző jellemzők, mint a képzés, a mobilitás, a jövedelem és a presztízs szempontjainak korszakonkénti elemzésével kíséreltem meg meghatározni. Ennek eredményeképpen jutottam arra a feltevésre, hogy a magyar jogászi hivatás két élesen elkülönülő csoportra osztható szét, az ügyvédekre és a bírákra. A jogászság immár két külön csoportját alkotó bírák és ügyvédek társadalmi szerepét a két csoport társadalmi jellemzői, az általuk képviselt értékrendszer mentén vizsgáltam. A társadalmi szerepek egyfelől jelentős eltérést mutattak a bírák és az ügyvédek esetében, másfelől pedig a különböző korszakok tekintetében is. Végezetül pedig a rendszerváltás előtti korszakok társadalmi szerepei alapján megkí-

séreltem a bírói és ügyvédi hivatás jelenkori társadalmi szerepeire következtetni.

I. Létezik-e egységes jogászság?

Ahhoz, hogy a kérdésre bármiféle választ adhassunk, először a *hivatás* fogalmának tisztázása szükséges. A professzionalizmus, a professziókutatás körében számos szociológus foglalkozott a hivatás fogalmának meghatározásával. Mivel a szakirodalom részletes ismertetésére a terjedelmi korlátok miatt nem vállalkozhatok, ezért inkább összegyűjtöttem a jelentős szerzőknek a professzió fogalmára vonatkozó szempontjait. A hivatás fogalmának meghatározása mellett a jogászságra vonatkozó jellemzőket is megvizsgáltam. Mindkét módszer esetében arra a következtetésre jutottam, hogy a jogászságon belül élesen elkülöníthető a bírói és az ügyvédi hivatás. Az ügyészi és közjegyzői hivatás gyakorlóival egyfelől alacsony számszerű arányuk, másfelől a jellemzőik vegyes jellege miatt a jelen tanulmányban nem foglalkozom.

A hivatás jellemzői között szerepel például az önálló kifejezésrendszer és szakmai tudás, a szakmai szervezet létrejötte, a belépés feltételekhez kötése, a jellegzetes szakmai viselkedés, a képzés, a tudás bennfentes jellege, a kívülről ellenőrzésének hiánya, etikai kódex alkalmazása, a közjó szolgálata.⁴ Ahogy látható, a hivatás jellemzői közül több a szabadfoglalkozásokhoz köthető, minek következtében a bírói, sőt az ügyészi és a vegyes jellege miatt a közjegyzői hivatás sem írható le ezek mentén. Az első és legfontosabb megkülönböztetés tehát a szabadfoglalkozás és a hivatalnokjelleg között tehető. A hivatalnok jellegű bírói hivatás esetében nem értelmezhető a szakmai szervezet és az ezzel összefüggő jellemzők, ezzel szemben a szakmai tudás, a közjó szolgálata és a szakképzés meglete tagadhatatlan.

A jogászság mint hivatás jellemzőinek a képzést, a mobilitást, a jövedelmet és a társadalmi presztízszt választottam. Ezek olyan jellemzői egy hivatásnak, amelyek alapján elválhat annak a kérdése, hogy mennyire egységes a hazai jogásztársadalom. A jogászképzés alapvetően mindhárom korszakban egységesnek nevezhető, bár az első korszakban a Jogakadémiák, a másodikban pedig az esti és levelező képzések ezt az egységet megtörték. 1913-tól az ügyvédek és a bírák szakképzérendszerük egységesen működik hazánkban.

A második világháborúig a jogász hivatás egésze jellemzően egy zárt csoportot alkotott, itt volt ugyanis a legnagyobb a szellemi foglalkozásuk és a nagybirtokos osztályból származók aránya.⁵ Ennek ellenére mégis elvált egymástól a bírói és az ügyvédi hivatás, egyfelől mivel a köztisztviselő szülők kiugróan magas arányban adták gyermekeiket a jogi karokra, így azután a köztisztviselői kar önrekrutációja igen jelentős volt. Másfelől, mert a többi jogász szakmához képest az ügyvédek között nagyobb számban képviseltették magukat az iparos és kereskedő származásúak.⁶ A származás mellett a vallási megoszlás is jelentős különb-

ségeket mutatott a két pálya között. Míg a bírák között 2,9% volt izraelita vallású 1928-ban,⁷ addig például a budapesti ügyvédi karon belül egy 1930-as statisztikai adat szerint az izraeliták aránya körülbelül 50%.⁸ A zsidóság a jogi pályákon belül egyértelműen leginkább az ügyvédi pályát részesítette előnyben. Ahogyan Gyáni Gábor fogalmaz, a jogi szakmán belül a bírói kar „keresztény felségterület”⁹ volt. Ehhez képest a szocialista korszakban a mobilitás mértéke jelentősen megnövekedett, sok ügyvéd, de még több bíró hagyta ott a pályát, a helyükre pedig munkás- és parasztszármazásúak kerültek. A jogász hivatás elhagyásának okai között találjuk egyfelől azt a tényt, hogy a bírói hivatás erőteljes politikai színezetet kapott az 1950-es években, amikor is a hatalmi ágak elválasztása – mondhatni – megszűnt, az ügyvédek esetében pedig a pálya elhagyását a szabadfoglalkozás jellegének megszüntetése erősítette. A két világháború közötti zárt jogász társadalom képe a szocialista rendszerben megváltozott, a hivatás nyitottabbá vált, ám továbbra is jelentős volt a szellemi és az értelmiségi származásuk aránya.

A rendszerváltást követően az ügyvédekről készült felmérés alapján az ügyvédi kart erős státusreprodukció jellemzi, mely egyfajta rendiesülésre utal, ennek következtében inkább zártnak tekinthető az ügyvédi pálya, mint nyitottnak. Az ügyvédek többsége olyan családból származik, amelyben a magas iskolai végzettség jellemző.¹⁰

A bírói javadalmazás egészen 1945-ig kiemelkedően magasnak volt nevezhető. A bírók kereseti átlaga az egyetemi tanároké mellett a legmagasabb volt az állami alkalmazottak csoportjában. A bírói illetmények az 1920:20 tc. alapján az állami tisztviselőkéthöz elkülönítve lettek megállapítva, ami a korábbi helyzethez képest jelentős jövedelemnövekedést eredményezett. A bírói kar inkább nagypolgári szinten, az ügyvédi kar pedig középosztályi jövedelmi viszonyok között élt a második világháborúig terjedő időszakban. Itt kell megjegyeznünk, hogy az ügyvédek saját magukat is középosztályiként értékelték a Budapesti Ügyvédi Kamara közgyűlési jegyzőkönyveinek tanúsága szerint. Arról sem szabad megfeledkeznünk azonban, hogy például a legnagyobb adófizetők listáján sok száz ügyvéd is szerepelt, ennek oka vélhetően az ügyvédi társadalom nagyobb létszámában és az ennek következtében megjelenő nagyobb jövedelmi szóródásban kereshető. Az ügyvédek jövedelme 1945 után ugyan rövid ideig csökkent, de jövedelmi szintjük az 1970-es évekre ismét elérte a középosztályét. A szocialista korszakban a jogász hivatáson belül az ügyvédek jövedelme volt a legmagasabb. A bírói kar jövedelme ezzel szemben – egyenes arányban a hivatás presztízsével – kiugróan csökkent. Ennek oka vélhetően nemcsak a szocialista rendszerben keresendő, hanem abban is, hogy a háborút megelőző jövedelmi szint esetlegesen eltúlzottan magas volt a bírák esetében.

A rendszerváltást követően a bírói illetményeket több alkalommal is emelték, a legjelentősebb emelés a 2000-es évek táján zajlott le. A jogállami berendezkedés követelményeinek megfelelően a bírói jövedel-

mek igazodni látszanak a hivatás súlyához és szerepéhez. Az ügyvédekről, feltehetően a magyar adózási anomáliák következtében, még a már hivatkozott kérdőíves kutatás sem eredményezett értékelhető jövedelmi adatokat. Annyi azonban megállapítható, hogy bár az ügyvédi társadalom jellemzően középosztályi hivatásnak számít, mégis alapvetően fragmentált hivatás, ahol többféle életstílus is megtalálható.¹¹

Kétségtelen, hogy a bírói hivatás nagy presztízzsel bírt egészen a második világháború végéig. A magas presztízs nemcsak a bírák jövedelmi helyzetéből, hanem a rangbeli helyzetükből is egyenesen következett. Az ügyvédek presztízse ugyancsak magasnak számított, de sokkal inkább a piaci tevékenységükhöz, a kapitalista gazdaságban betöltött szerepükhöz kötődött, mintsem ranghoz vagy címekhez. A szocialista társadalomban mindkét hivatás presztízse csökkent, a bíróké a hatalommegosztás felszámolása és a bírói függetlenség csorbulása miatt, az ügyvédeké pedig a kapitalista gazdálkodási rendszer eltűnése miatt. Az ügyvédi presztízs azonban a korszak második felére ismét emelkedni kezdett. A rendszerváltást követően mindkét szakma presztízse ismét magasnak mondható.

A jellemzők áttekintését követően a két hivatás egyrészt a képzést tekintve, másrészt a jövedelem és presztízs tekintetében nevezhető egységesnek annyiban, hogy mindkét esetben többé-kevésbé magas jövedelem és presztízs jellemzi a szakmákat. Amennyiben viszont a különbségeket nézzük meg, azt láthatjuk, hogy azok nemcsak a jellemzők esetében állnak fenn, hanem a két hivatás azonosságainak okai között is fellelhetőek. A magas jövedelem és a presztízs indoka ugyanis nemcsak a közösen tételezett igazságszolgáltatásnak, mint a harmadik hatalmi ágának az állam működtetésében játszott szerepén alapul, hanem a bírák esetében azon is, hogy mint a köztisztviselői kar részei a dualista és a Horthy-rendszer támaszát képezték. Szemben a bírókkal, az ügyvédek presztízse és jövedelme nem a mindenkori hatalommal főnnálló viszonyon, hanem sokkal inkább tevékeny részvételükön alapult a gazdaságban. A mobilitás tekintetében a legszembetűnőbb különbség az a tény, hogy az ügyvédek között az iparos és kereskedő családok gyermekei is megjelentek, a bírák esetében a köztisztviselői kar jelentette az utánpótlás alapját. A mobilitás mellett a választási arányok mentén is elvált egymástól a bírói és az ügyvédi kar. Mindent összevetve a fenti gondolatmenet inkább elválasztja egymástól a két hivatást, mintsem egy egységes jogásztársadalom képét mutatná.

II. A bírói kar és az ügyvédek társadalmi szerepei

A már hivatkozott két tapasztalati kutatás eredményeképpen többféle társadalmi szerepet különböztettem meg mind az ügyvédi, mind a bírói hivatások esetében. Ezek a szerepek pedig korszakonként is

eltérőek, hiszen a jogászi hivatás, jellegénél fogva, kapcsolódik az államhoz és annak változásaihoz.

A különböző társadalmi szerepek eredője a *közvetítő szerep*: a jogászi hivatás képviselői az *állam és a társadalom között* közvetítenek, azaz a „jogászi foglalkozás gyakorlása [...] hatással van bizonyos jogi és politikai meggyőződések, attitűdök és értékek kialakulására”.¹² Mindez azt jelenti, hogy az igazságszolgáltatás gyakorlói egyfajta kapocsként működnek az állam és a társadalom között. Az azonban, hogy ezzel a szereppel hogyan és miként éltek, már a jogászi hivatás képviselőin múlott. A közvetítő szerepet befolyásolhatta például a korszak állami szabályozása, vagyis az, hogy mekkora jövedelmet biztosított a bírának, ügyésznek és közjegyzőnek, valamint az is, hogy mekkora önállóságot biztosított az ügyvédek szakmai kamaráinak. De magának a hivatás gyakorlóinak szerepfelfogása is hathatott a közvetítői szerep alakulására.

Az első korszakban a bírák és az ügyvédek társadalmi jellemzőinek és értékrendszerének összefüggésében két, egymással ellentétes társadalmi szerep volt beazonosítható: egyfelől a bírák esetében a mindenkori *status quo fenntartása iránti elkötelezettség*, másfelől az ügyvédek esetében a *részvétel a modernizációban*, illetve egyfajta *jogállamiság iránti elkötelezettség*. Amellett, hogy a kontinentális jogterület bíráinak nagy többsége – a jogrendszer és a bírósági rendszer sajátosságainak következtében alapvetően konzervatív beállítottságú, ezért – inkább a status quo fenntartásában, mintsem annak megdöntésében érdekelt, a magyar bírói kar társadalmi szerepét jelentős mértékben meghatározták a magyar társadalom fejlődési sajátosságai is. A bírók és ügyészek a hivatás közszolgálati jellegénél fogva nem vehettek tevékenyen részt a piaci folyamatok előremozdításában. Emellett egy további fontos tényező, amely kifejezetten a modernizációs szerepvállalás ellen hatott, hogy a bírói foglalkozás úri pályának számított, értékrendje pedig ennek megfelelően a történelmi-nemzeti társadalom, a keresztény-úri középosztály eszmerendszere volt. A bírákat inkább jellemezte a középosztály úrisága, mint a jogászi hivatásuk szakmaisága.

Az ügyvédek modernizációs szerepéhez és jogállamiság iránti elkötelezettségéhez egyértelműen a társadalom kettős szerkezete, és az abban elfoglalt helyzetük járult hozzá. A dualista korszakban a demokrácia intézményi és politikai feltételeinek megteremtése zajlott, a társadalom azonban még nem rendelkezett középosztályi réteggel, nem volt számottevő polgársága. A modernizáció, mint kívülről és felülről kezdeményezett átalakulás, amelynek célja a gazdaság modernizálása és a jogegyenlőség megteremtése volt, kifejezett magyar specifikuma – ahogyan Karády Viktor fogalmaz – abban rejlett, hogy más réteg dolgozta ki a modernizáció feltételeit, jelesül a liberális elveket valló középneemesség és arisztokrácia, és más réteg valósította meg azt, mégpedig a zsidó, német és szláv iparos és kereskedő réteg.¹³ A magyar társadalom, Erdei Ferenc elmélete alapján, alapvetően két jól elkülönülő részre volt bontható: egy történelmi-nemzeti társadalomrészre,

mely a korabeli nyugat-európai fejlődéshez képest még a feudális értékrendhez kötődött, illetve egy polgári társadalomrészre, amely azt az iparos és kereskedőréteget jelentette, amely már a kapitalista gazdaság elveit vallotta magáénak. A társadalom e töredezett szerkezetéből fakadhatott, hogy a politikai és hatalmi elit jellemzően antidemokratikus és feudális paradigmarendszerben gondolkozott, és szinte teljesen elzárkózott az ipari-kereskedelmi szerepvállalástól. Ugyanakkor a kapitalista és iparosodó gazdasági fejlődésben meghatározó szerepet vállaló iparos réteg a politikai mezőben nem volt képes a demokratikus értékrend és a jogállamiság eszmerendszerét kellő súllyal képviselni. A magyarországi középosztály jellegzetessége, hogy keveredett benne a felülről átvett rendi értékrendszer a polgári értékekkel. A modernizáció féloldalas jellege miatt tevékenységében és értékrendjében a nyugati társadalmakhoz hasonló polgári középosztály nem tudott kialakulni. Az ügyvédi hivatás ezért mintegy összekötő kapocsként működött a két paradigmarendszer között. Egyesítette magában a polgári értékrendet és a kapitalizmus iránti elkötelezettséget, s az 1900-as évek elejétől kezdve képviselte a demokratikus értékeket, valamint kivette a részét a gazdasági modernizációjából is.

A hivatássá válás útján elindult ügyvédség a 19. század végére–20. század elejére forrta ki magát egy középosztályi és értelmiségi csoporttá, ami képessé tette arra a szerepre, hogy szinte egyedülként egyszerre legyen a modernizáció motorja és képviselője is. A jogász hivatás meghatározta a jogállami értékek és a közszabadságok iránti elkötelezettséget, a piaci és kapitalista gazdasághoz kötődő tevékenység pedig a modernizáció tevékeny résztvevőjévé tette az ügyvédeket. Érelemszerűen ezt a folyamatot éppen maga a kapitalizálódó gazdaság fölívelése tette lehetővé, mely az ügyvédi foglalkozás erőteljes nekilendülését eredményezte a 20. század elejére. Az ügyvédségnek a liberális és a kapitalista értékek integrálásában betöltött szerepének elemzését a kamara elnökének 1920-ban elhangzott mondatai is alátámasztják: „Ha nincs jog, ha nem tiszteljük a jogot, nincs közbiztonság, úgy nem lehet szó a közjogról sem; ha nincs közjog, nem lehet szó alkotmányról; ha nincs alkotmány, nem lehet szó a közszabadságokról; nem lehet szó garanciákról, hogy magánjogainkat érvényesíthessük és megoltalmazzuk.”¹⁴

Mind az ügyvédek, mind a bírák esetében a társadalmi szerepek szinte teljes mértékben megváltoztak a második korszakban; a kommunista diktatúra következtében a bírói hivatás hivatalnok jellege, a *hivatalnok-szerep* került előtérbe. A bírói hivatás presztízse és jövedelemszintje a megelőző korszakhoz képest kifejezetten alacsonnyá vált. Mindez oda vezetett, hogy a bírói hivatást a presztízscsökkenés következtében jelen-

tős elnőiesedés jellemezte. A bírói hivatás kiüresedett, a szakképzés eltörlése azt eredményezte, hogy az előző korszakot jellemző, egyébként vélhetően az állami szabályozás és a politikai berendezkedés, valamint a féloldalas modernizáció következtében talán eltúlzottan magas jövedelemmel és ranggal járó bírói szerepből hirtelen nem maradt szinte semmi más, mint a hivatalnok szerepe. Az ügyvédek esetében gyakorlatilag eltűnt mind a modernizációs szerep, mind a jogállamiság iránti elkötelezettség társadalmi szerepe. A hivatás az erőszakos állami beavatkozás hatására elvesztette önálló szervezeti jellegét, megszűnt a szabad belépés lehetősége és a belső ellenőrzés. Az ügyvédek társadalmi szerepe nemcsak kiüresedett, hanem szinte eltűnt; ami megmaradt, az a hivatás középosztálybeli jellege.

A harmadik korszakban, annak ellenére, hogy időközben a jog szerepe megváltozott és jelentős mértékben kiszélesedett, az ügyvédek ugyan a jogállamiság követelményeinek megfelelően visszanyerték a hivatásuk gyakorlásához szükséges szabályozási feltételeket, azaz az önálló szervezetet, a szabadfoglalkozás-jellegét, de úgy tűnik, hogy elvesztették vagy elfelejtették a jogállamiság iránti elkötelezettségben betöltött szerepüket. Jelen korunkban az ügyvédi hivatást sokkal inkább a vállalkozói példa jellemzi, azaz a gazdasághoz fűződő kapcsolata, mint a jogállam működésében vállalt bármiféle szerepe. Annak ellenére, hogy a rendszerváltást lebonyolító kerekasztal résztvevői között, vagy az intézmények kialakításának folyamatában és az új intézmények vezetésében számtalan ügyvéd volt tevékeny résztvevő, a 2000-es évektől a jogállam alakításában betöltött ezen szerepük érezhetően lecsökkent vagy még inkább eltűnt. A bírák esetében pedig a status quo fenntartása iránti elkötelezettség nem a társadalmi berendezkedésre vonatkozik már, hanem sokkal inkább a megszerzett függetlenség megtartására. A jogászság egészére jellemző közvetítő szereppel szemben pedig egyfajta erőteljes ellenérzés tapasztalható, mintha a bírói kar magának a hivatásbeli társadalmi szerepnek a létezését kérdőjelezné meg.

* * *

Összefoglalva a társadalmi szerepek alakulását, azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a szocialista korszak olyan mértékben akasztotta meg és szakította félbe az ügyvédi hivatás képviselőit társadalmi szerepeik gyakorlásában, hogy ezt a rendszerváltás időszakának kivételével nem sikerült visszaállítaniuk. A bírák esetében a status quo fenntartása iránti elkötelezettség, mint társadalmi szerep újból megjelent ugyan, ennek azonban kevésbé tárgya a jogállami berendezkedés, mintsem a visszakapott függetlenség mindenek feletti megőrzése.

Jegyzetek

¹ A *professzió* és a *hivatás* fogalmakat a könnyebb érthetőség kedvéért rokon értelemben használtam.

² Navratil Szonja: *A jogalkalmazás szociológiája, a két világháború közötti bíróságok szociológiai vizsgálata* (Kézirat).

³ Fleck Zoltán–Navratil Szonja: *Forming the Autonomy of Lawyers*

in Hungary (The Professional Policy of The Budapest Bar before the Middle of XXth Century). (Kézirat).

⁴ Kleisz Teréz: *A professziódiskurzus*. In: Pécsi Tudományegyetem TTK Felnőttképzési és Emberi Erőforrás Fejlesztési Intézetének Periodikája, 2002. 2.

- ⁵ Andorka Rudolf: *Az egyetemi és főiskolai hallgatók társadalmi összetétele 1898–1942.* (Statistikai Szemle, 1979. 2.)
- ⁶ Gyáni Gábor–Kövér György: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig* (Budapest, 2003)
- ⁷ Laky Dezső: *A közületi alkalmazottak szociális és gazdasági viszonyai* (Statistikai Közlemények 88/4.)
- ⁸ Illyefalvi I. Lajos: *Az ügyvédek, orvosok és mérnökök szociális és gazdasági viszonyai Budapesten.* (Statistikai Közlemények)
- ⁹ Gyáni Gábor–Kövér György: i. m.

- ¹⁰ Utasi Ágnes: *Az ügyvédek hivatásrendje* (Budapest, 1999)
- ¹¹ Utasi Ágnes: i. m.
- ¹² Badó Attila–Nagy Tamás: *Attitűdvizsgálatok az amerikai joghallgatók körében* (Jogelméleti Szemle, 2000. 3.)
- ¹³ Karády Viktor: *Zsidóság, modernizáció, asszimiláció.* In: *Tanulmányok* (Budapest, Cserépfalvi Kiadó, 1997)
- ¹⁴ Budapesti Ügyvédi Kamara Levéltára. Közgyűlési Jegyzőkönyvek, 1920. január 3., Elnöki beszéd. A Kamara Levéltára nem jelöli külön levéltári jelzettel ezen dokumentumokat.

Földesi Tamás

Az ELTE Állam- és Jogtudományi Kara és a rendszerváltás

Néhány hónappal ezelőtt egy személyes interjú jelent meg a *Népszabadságban*. A beszélgetés Nyíri Kristóf akadémikussal készült, aki ama meglepő kijelentést tette, hogy a Magyar Tudományos Akadémia (MTA) Filozófiai Intézetében a rendszerváltás tulajdonképpen már a hetvenes évek legelején bekövetkezett. E véleménye azért keltett meglehetősen nagy föltűnést, mert közismert, hogy éppen ebben az időben a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSzMP) balszárnya támadást indított a legismertebb bölcselek ellen, és ennek során megfosztották állásuktól Heller Ágnest, Márkus Györgyöt, Vajda Mihályt, Kis Jánost és Bence Györgyöt. Akkor hogyan lehet arról beszélni, hogy éppen egy ilyen időszakban jött létre a Filozófiai Intézetben a rendszerváltás? Úgy, hogy noha személyileg el lettek távolítva, a szellemiségük továbbra is vezető szerepet játszott az Intézetben.

Megváltoztatva a megváltoztatandókat, valami hasonló játszódott le az Eötvös Loránd Tudományegyetem (ELTE) Állam- és Jogtudományi Karán (ÁJK) is a nyolcvanas évek közepén. Mégis, ama nem lényegtelen eltéréssel, hogy a nyolcvanas években senkit sem bocsátottak el a jogi karról. (És mellesleg később se.) Ami közös volt, az az, hogy a jogi szaktárgyak oktatói tananyagaikat nem védekező modorban adták elő, hanem zömmel kritikailag: megkülönböztetve és bírálva. Ne felejtjük el, hogy ez nem egy jogállam joga volt. Nem véletlenül kérdőjelezte meg egyik írásában Kis János, hogy egyáltalán jog volt-e az akkori jog. Hogy néhány nevet is említsünk, a teljesség igénye nélkül: Schmidt Péter így tanította az alkotmányjogot, Madarász Tibor az államigazgatási jogot, Király Tibor pedig a büntető eljárási jogot.

Ennek hatásáról hadd említsek egy adalékot. A nyolcvanas évek végén a diákok egy része tüntetett március tizenötödikén. A rendőrök igazoltatták őket, elvették személyi igazolványaikat és elküldték azt az

illetékes dékánoknak, hogy azok szabják ki a büntetést. Működött a puha diktatúra. Én akkor dékán voltam a Jogi Karon. Bejön hozzám az első hallgató, akit megkérdeztem, hogy miért ment tüntetni? A válasz nem volt meglepő: „Az alkotmányjogban azt tanították nekem, hogy nálunk demokrácia van, hát éltem emberi jogaimmal.” Ja úgy, mondtam erre én, visszaadtam tehát a személyi igazolványát, és ezzel útjára bocsátottam, éppen úgy, mint a többieket. Legjobb tudomásom szerint így tett az egyetemi dékánok túlnyomó többsége is.

De hogyan is álltunk az úgynevezett ideológiai tárgyakkal, amelyektől közösségvállalást és a politika legitimizálását várták el hivatalosan? A jogi karon ebben az időben ennek éppen a szöges ellenkezője történt. Kezdjük a legideologikusabb tárggyal, az úgynevezett tudományos (?) szocializmussal (korabeli rövidítéssel: „tudzoc”). A jogi karon ekkor alakult meg, mintegy ellensúlyként, a politológiai tanszék, amelynek vezetője, kínai mintára a „négy gonosz” egyike, Bihari Mihály lett. Bihari Mihály nem tagadta meg önmagát, és olyan személyiségeket hívott meg a tanszékre, mint Hankiss Elemér, a Magyar Televízió (MTV) későbbi elnöke, Gombár Csaba, a Magyar Rádió (MR) későbbi vezérigazgatója, illetve Lengyel László. El lehet képzelni, hogy az általuk előadott tananyag mennyire hasonlíthatott az eredeti tantárgyra. Az igazság kedvéért meg kell állapítani, hogy a „tudzoc” tanszék vezetője teljes mértékben együttműködött velük.

Nem volt más a helyzet a kari Filozófia Tanszéken sem, amely könyveit Kis János tanácsai alapján vásárolta, és munkatársként vette föl Fodor Gábort, a létrejövő Fialat Demokraták Szövetsége (Fidesz) egyik vezetőjét. Továbbá: a tanszék fölvette könyvtárosnak az elbocsátott Hamburger Mihályt, aki így útlevelet kaphatott, és el is ment Hollandiába dolgozni. Ekkor szervezték meg karunkon a Nemzetközi Magánjogi Tanszéket, amely elsőként vette föl a kapcsolatot az Európai Unióval (EU) és az Európa Tanáccsal (ET). A tanszék vezetője pedig Mádl Ferenc, a későbbi köztársasági elnök lett.

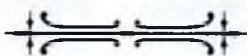
E szellemiséget tükrözte az akkori kari vezetőség összetétele is. Három dékánhelyettesem a következő volt: először is Sólyom László, az újonnan létrejövő Alkotmánybíróság (AB) első elnöke, a későbbi köztársasági elnök. Továbbá Gönczöl Katalin, az állampolgári jogok első országgyűlési biztosa, valamint Györgyi

Kálmán, a későbbi legfőbb ügyész. Ugyancsak a kari oktatók összetételét és szellemiségét mutatja, hogy a későbbiekben számosan lettek az Alkotmánybíróság tagjai, illetve az állampolgári jogok országgyűlési biztosa.

Mindez persze szorosán összefüggött azzal is, hogy a Magyar Szocialista Munkáspárt jogi kari szervezetének a vezetése főként reformkommunistákból és ellenzékiekből állott, éppen úgy, mint tagságának a zöme. E tagság jellegét egyértelműen tükrözte a bornírt Schlett-ügy. Schlett Istvánt azért akarták kizárni a pártból 1988-ban, mert – nem tévedés – 1956-ban támogatta a forradalmat. A párttagság természetesen egyhangúlag megtagadta a kizárás jóváhagyását. Mindezek alapján egyáltalán nem véletlen, hogy a rendszerváltás kezdetén néhány civil szervezet éppen a jogi karon tartotta jó néhány ülését: így a független jogászok, valamint a halálbüntetést ellenzők csoportja.

Jelentős szerepet játszott a rendszerváltás előkészítésében a jogi kari ifjúság, az egyetemi hallgatók egy nagy része. Az első jelentős lépés ez irányban a Bibó István Szakkollégium létrehozása volt, amely a nyolc-

vanás évek elején történt. Az alapítást hosszas vita előzte meg, amely a korántsem véletlen névválasztással kapcsolatban keletkezett. Bibó István, aki a forradalmi kormány minisztereként utolsóként hagyta ott az országgyűlést, amikor a szovjet csapatok bevonultak, *persona non grata* volt a balosok szemében. És a kollégium kezdettől hű maradt Bibó tanításaihoz. Ennek jegyében nevelkedtek a kollégisták, többek között annak hatásaként, hogy a kollégiumba rendszeresen meghívtak ellenzéki gondolkodókat, politológusokat és szociológusokat. A kollégiumnak és vezetésének sokat köszönhet a Fiatal Demokraták Szövetsége is; Stumpf István volt ekkoriban az igazgató. A jogi kar vezetésének is volt szerény szerepe a Fiatal Demokraták Szövetsége létrejöttében és fennmaradásában. Mégpedig annyiban, hogy a rendőri szervek gondolkodtak azon, hogy ne tartóztassák-e le a Fiatal Demokraták Szövetsége vezetőit, de a jogi kar vezetői megpróbálták lebeszélni őket erről, szerencsére sikerrel. És természetesen az oktatók tanításának a szelleme is hozzájárult ahhoz, hogy az új ifjúsági szervezet elkötelezett ellenzékivé vált.

Mátyás Ferenc

Jogszabályok megismerhetősége: hatályon innen és túl

„A törvénynek mindig, mindenki számára elérhetőnek kell lennie.”

(Franz Kafka)

I. A megismerhetőség nehézségei

A jogi norma olyan magatartási szabályok megjelenítése jogi formában, amely a jogi norma hatályánál fogva – végső soron a jogkövető magatartás kikényszerítésére irányuló, a jogi normához kapcsolódó állami kényszer útján – a címzettek (vagyis a jogok és kötelezettségek lehetséges hordozói) számára ír elő normatív, azaz kötelező magatartásokat.¹ A jogszabályok címzettjei a jogi normákban kötelező jelleggel megfogalmazott előírásoknak kizárólag abban az esetben tudnak eleget tenni, amennyiben a jogi norma szövege megismerhető a számukra. A megismerést pedig a jogtudomány a címzettek számára kötelezővé tette az „ignorantia iuris non excusat”-elv bevezetésével. Ez azt jelenti, hogy senki nem hivatkozhat arra, ha ellene

eljárást indítanak, hogy nem ismerte a jogszabályt, illetve, hogy a jog nem tudása ellen a törvény nem enged meg bizonyítást. A jogtudomány ezzel a jogbiztonság alapjaként tehát a következő kettős fikciót állítja fel: egyrészt, a jogszabály a kihirdetésével ismertté válik; másrészt, a jogszabály tartalmával a jogszabály címzettjei tisztában vannak. Az elv magában foglalja, hogy minden esetben az éppen hatályos jogot kell ismerni. Ha a jogszabályok címzettjei számára nem biztosított a megismerhetőség, nem lehet tőlük elvárni a jogszabályban foglaltaknak megfelelő magatartás tanúsítását, a jogok gyakorlását és a kötelezettségek teljesítését.²

A jogszabályok megismerhetősége azonban nemcsak a jogszabályok címzettjei számára teremt kötelezettséget, hanem a jogszabályok megalkotói részére is. Ahhoz, hogy a címzettek a rájuk vonatkozó szabályokat megismerhessék, szükséges, hogy a jogalkotó gondoskodjék a jogszabályszövegek hiteles megjelenítéséről, amelynek intézményes és egységes megvalósulását a hivatalos lapok szolgálják. Az érvényes joganyag megjelenítésére irányuló állami kötelezettség a magyar alkotmányban is megjelenik, egyrészt amikor az egyes jogszabályoknál az Alkotmány arról rendelkezik, hogy azokat a hivatalos lapban ki kell hirdetni,³ másrészt a 2. § (1) bekezdésébe beleértett jogállamisági követelménynél. A kötelezettség kiterjed arra, hogy a jogszabályokat mindenki számára hozzáférhetően, hiteles szöveggel kell közölni.⁴

A jogszabályok tartalmára irányuló megismerési folyamat két alapvető kategóriára osztható fel, a jogszabályok fizikai megszerzésére irányuló technikai megis-

merésre és a jogszabály tartalmára vonatkozó, értelmi alapon nyugvó tudati megismerésre. Ahhoz, hogy a jogszabályok címzettjei a megfelelő értelmi képesség birtokában megismerhessék a rájuk vonatkozó jogszabály valódi tartalmát, és a jövőben magatartásukat ezekhez az előírásokhoz tudják igazítani, elengedhetetlen ismerv a technikai megismerés maradéktalan teljesülése. Ehhez szükséges egyrészt, hogy a megismerő rendelkezze azokkal az adathordozókkal vagy egyéb forrásokkal, amelyek a magatartási előírást tartalmazó jogszabályokat fizikai mivoltukban tárolják és azt a címzettek számára megjelenítik (formai megismerés), másrészt, hogy ezek a források – a megismerési

ban és 1989-ben haladta meg az évi két elfogadott törvényt. Kiemelendő, hogy a megalkotott törvények közül kettő minden évben – mint a korabeli viszonyok kizárólagos törvényhozási tárgykörei – a költségvetési és a zárszámadási törvény volt.⁵ A megváltozott társadalmi viszonyok azonban beindították a jogalkotási mechanizmusokat. Míg 1987-ben 12, 1988-ban 2, 1989-ben pedig 58 törvény elfogadására kerül sor, addig 1990-ben már 104, 1991-ben pedig 99 törvényére.

Egy jogállamban a jogbiztonság megköveteli a rugalmas alkalmazkodást a változó életviszonyokhoz, ez azonban nem eredményezheti a jogszabályok követetetlen és áttekinthetetlen változtatásának gyakorlatát.

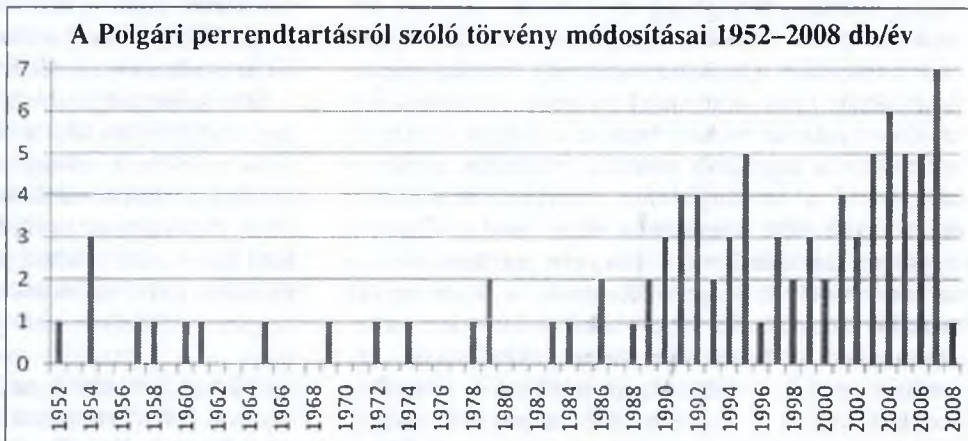
Az Alkotmánybíróság a 8/2003. (III. 14.) AB határozatában elvi élel szögezte le, hogy a jogszabályok áttekinthetetlen, követetetlen változtatása mind a jogalkalmazókat, mind a jogalanyokat jogbizonytalanságban tartja. Kifejti továbbá, hogy a szabályozás tárgyát képező társadalmi viszonyok, életviszonyok változásához nem igazodó, indokolatlan gyorsasággal és áttekinthetetlen

kötelezettség miatt – mindig a jogszabály hatályos szövegét – a jogszabályokhoz fűződő társadalmi bizalom miatt valamennyi forrás a legkisebb eltérés nélkül, ugyanazt a szöveget – tartalmazzák (tartalmi megismerés). A jogszabályok megismerését formai oldalról jelentős mértékben nehezíti a jogalkotás folyamatában a rendszerváltást követően beállt mennyiségi válto-

zás. A legalitás és a jogbiztonság megőrzése talaján lezajlott rendszerváltás, a megváltozott társadalmi-gazdasági életviszonyok által létrehozott jogalkotási szükséglet, illetve a jogalkotási biztosítékok törvényi szintű rögzítése mind hozzájárult a jogszabályok számának drasztikus növekedéséhez.

A rendszerváltást megelőzően a jogszabályok címzettjei viszonylag egyszerűen ismerhették meg a rájuk vonatkozó törvényeket és törvényerejű rendeleteket (a jogforrási hierarchia további szintjein arányaiban nem figyelhető meg ugyan a törvényi szinthez hasonló nagyságú növekedés, de a megismerendő jogszabályok száma ezeken a szinteken is elmarad a mai követelményektől), az ebben az időszakban megalkotott törvények száma csupán 1954-ben, 1987-ben, 1988-

módon változó jogszabály címzettjei – a különböző jogalkalmazó szervek és az állampolgárok – számára egyaránt nehézséget jelent a változások követése. A hatályos jog megismerhetőségének bizonytalansága pedig megnehezíti, ellehetetlenítheti a jogalanyok jogainak érvényesítését, valamint kötelezettségeik teljesítését, s ez már a jogbiztonság alkotmányos követelményét sértheti.⁶ A jogszabályok címzettjeinek ahhoz, hogy megfelelően eleget tudjanak tenni a jogszabályok megismeréséhez fűzött vélelemnek, le kell küzdeniük azokat a mennyiségi akadályokat, amelyeket a rendszerváltozás során megnövekedett számban jelen lévő, viszonylag gyakran módosuló jogszabályok gördítenek eléjük. A megismeréssel kapcsolatos mennyiségi problémát szemlélteti a Polgári perrendtartásról szó-

ló 1952. évi III. törvény módosításainak grafikus ábrája, amely tartalmazza a polgári perrendtartásra vonatkozó módosító törvényeken (a 2008. évi XXX. törvényig) és törvényerejű rendeleteken kívül az Alkotmánybíróságnak a polgári perrendtartás bizonyos rendelkezéseinek megsemmisítését tartalmazó határozatait is.

A mennyiségi növekedés ellensúlyozására látszólag megoldást kínál a jogalkotásról szóló 1987. évi XI. törvény (Jat.) 14. § (1) bekezdése, amely előírja a jogalkotó számára, hogy a jogszabályt átfogó módosítása esetén egységes szerkezetben is közzé kell tenni. Gyakori technika, hogy a módosító rendelkezések önálló jogszabályban jelennek meg, amelyek vonatkozhatnak egyetlen jogszabály módosítására, de több jogszabály módosítását is célul tűzhetik ki. A gyakorlat szerint egy jogszabályt nem a módosításoknak a megfelelő helyre való beillesztésével és a jogszabály egész szövegének újra-megjelenítésével módosítanak, bár a jogbiztonság szempontjából gyakorta ez volna kívánatos. Ennek indoka az, hogy minimális módosítások miatt nem akarják teljes egészében újra kiadni a jogszabályt, sőt olyan álláspont is akad, amely szerint sokkal jobban követhető, hogy mi változott az adott jogszabályban, ha az úgy jelenik meg, hogy csak a módosításokat közlik. Mind a jogkereső közönség, mind a jogalkalmazó maga állítja össze a módosított törvény hatályos szövegét; a gyakorlatban ez legtöbbször különféle magán-adatszolgáltatók, illetve jogszabálygyűjtemények segítségével történik,⁷ amelyek formai szempontból valóban a jogszabályszöveg hordozói, nem minősülnek azonban a jogszabály hivatalos megjelenítőjének. Gyakorlati indok továbbá a jelenlegi módosítási gyakorlat mellett, hogy az egységes szerkezetű módosítás a legkisebb mértékű módosítás esetén is megnyitná a törvény teljes szövegét a módosító indítványok előtt. Figyelembe véve azonban, hogy az egységes szerkezetű módosítás nem jelentene többletterhet, mivel a *Magyar Közlöny*t a kormányzati portálon közzététellel kell kiadni elektronikus dokumentumként, és benne az esetleges változtatások – orientációs céllal – aláhúzással jelölhetők, jelentősen megkönnyítené a jogszabályok megismerhetőségét. Törvényi szinten pedig előírható olyan rendelkezés, amely csak az előterjesztésben megjelölt, módosítandó rendelkezések tekintetében engedne lehetőséget a módosító indítványoknak.

II. A rendszerváltás jogalkotása

Az Alkotmánybíróság a 11/1992. (III. 5.) AB határozatában az Alkotmány módosításáról szóló 1989. évi XXXI. törvénnyel kapcsolatban leszögezte, hogy az „1989. október 23-án kihirdetett alkotmánymódosítással gyakorlatilag új alkotmány lépett hatályba, amely az államnak, a jognak és a politikai rendszernek a korábitól gyökeresen különböző, új minőségét vezette be”. Az alkotmánymódosítás a demokratikus átmenetet a

jogfolytonosság és a jogbiztonság talaján kívánta megvalósítani, ezzel indokolható, hogy a demokratikus átalakulás legalapvetőbb biztosítékát nem egy teljesen új Alkotmány, hanem a korábbi, az 1949-es Alkotmány módosításán keresztül valósítja meg a jogalkotó.⁸

A korábbi jogszabályok demokratizálásán túl jelentős számban születtek a rendszerváltás folyamatában új jogszabályok is. A Jat.-tal egy időben elfogadott, az Alkotmány módosításáról szóló 1987. évi X. törvény jelentős változást hozott a jogalkotási hatáskörök tekintetében, ugyanis az Alkotmány 30. § (5) bekezdése helyébe a következő rendelkezést léptette:⁹ „Ha az Országgyűlés nem ülésezik, az Országgyűlés jogkörét az Elnöki Tanács gyakorolja; az Alkotmányt azonban nem változtathatja meg, és nem alkothat jogszabályt olyan tárgykörben, amelynek szabályozása az Országgyűlés hatáskörébe tartozik.” Az Országgyűlés hatáskörébe tartozó tárgyköröket a Jat. 2–5. §-ai határozták meg.¹⁰ A törvény leglényegibb ereje tehát az volt, hogy az addig jellemző, bürokráciaközpontú, utasításos jogfelfogással szemben a jogot a népszuverenitásból, a törvényhozó hatalom akaratnyilvánításából kívánta származtatni.¹¹ Az alkotmánymódosítás és az 1987. december 29-én kihirdetett, 1988. január 1-jén hatályba lépett Jat. talán legjelentősebb újítása a kizárólagos törvényhozási tárgykörök meghatározásával az Elnöki Tanács addigi korlátlan jogalkotói, az Országgyűlést helyettesítő hatáskörének korlátozása volt, amelyet a Tanács hatályba lépésükig törvényerejű rendeletek útján gyakorolt, illetve korlátozták a közigazgatás jogalkotó hatalmát, megvonva a miniszterektől az eredeti jogalkotói hatáskört.

Míg mennyiségi oldalról a jogalkotás megváltozott jogi szabályozása adja az alapvető okot a jogalkotásban rejlő problémák elburjánzásához, addig a minőségi oldalon a rendszerváltás során fejlődésnek induló technikai átalakulás az egyik fő tényező. A rendszerváltás által létrehozott nehézségek részletezéséhez szükséges tisztázni, mit is tekintünk egy jogszabály hatályos szövegének, és melyik szerv jogosult – ha jogosult egyáltalán – a jogszabály hatályos szövegének megállapítására. A kérdés legutóbb a *Magyar Közlöny* 2009. október 23-ai számával kapcsolatban jelentkezett,¹² amelyben közzétették a Magyar Köztársaság Alkotmányának módosításokkal egységes szerkezetbe foglalt hatályos szövegét, az alábbi megjegyzéssel: „kizárólag a Magyar Közlöny tőpéldányainak felhasználásával, a kihirdetett szövegek tiszteletben tartásával készült; ennek megfelelően a nyomdahibákat, továbbá a helyesírási és a nyelvhelyességi, valamint a jogszabály-szerkesztési hibákat is betűhíven tartalmazza”. Az egységes szerkezetű szövegben több helyen található eltérés a hatályos jogszabályszövegeként közzétett és az eddig hatályosnak ismert jogszabályszöveg között.¹³

Ilyen esetben arról kell döntenie, melyik szöveg az, amelyik ténylegesen a hatályos szöveg. Létezhet esetleg, hogy több hatályos szöveg is párhuzamosan verseng egymással? Kukorelli István ezzel kapcsolatban leszögezi, hogy „hatályos Alkotmány csak egy van, s az

egységes szerkezetbe foglalt hatályos szöveg megállapítása és kihirdetése (nem közzététele) ugyanolyan jogszabályi formában a jogalkotó, jelen esetben az alkotmányozó hatalom feladata.¹⁴ Álláspontja szerint a „hatályosság kérdését eldönteni nem a tudósok, nem a kodifikátorok, nem a minisztériumi köztisztviselők, nem a közlőnszerkesztők, nem az intézményi honlapok feladata, hanem az országgyűlés, az alkotmányozó hatalom hatásköre.”¹⁵

Egy jogszabály hatályos szövegének megállapítása a jogszabálynak a módosításokkal egységes szerkezetbe foglalásával történik. Álláspontom szerint ez a logikai mozzanat teljes egészében elhatárolható és elhatárolandó a jogszabálynak folyamatban lévő módosítás nyomán hatályos szövegének megállapításától. Utóbbi esetben valóban a jogalkotó vagy az alkotmányozó hatáskörébe tartozik a jogszabály módosítást követő hatályos szövegének megállapítása. Ha a módosítás nem a jogszabályszerkezet teljes mértékű újbóli megállapításából áll, akkor a hatályosítás, vagyis a jogszabály új, hatályos szövegének megállapítása a módosítással nem érintett jogszabályhelyek vonatkozásában nem áll fenn. Ebben az esetben a jogszabály hatályos szövegének megállapítása már nem a jogalkotó vagy az alkotmányozó hatásköre, hatáskörük kimerül a módosító jogszabályszerkezet megalkotásával és kihirdetésével, a hatályos szöveg pedig magában a hivatalos lapban foglalt alap- és módosító jogszabályokban rejlik. A jogszabály és annak módosításai egységesen és önmagukban tartalmazzák a hatályos szöveget. A jogszabály azon módosításai, amelyek képesek a jogalkotó által kívánt joghatás kiváltására, beépülnek az alapjogszabályba. Ha ilyen esetben is lehetősége volna a jogalkotónak – a jogszabály egységes szerkezetben módosítása vagy újrakiadása kivételével – a jogszabály hatályos szövegének intézményes megállapítására, akkor az a valóban hatályos szövegnek a torzításához is vezethetne. A jogszabály hatályos szövegének megállapítása, vagyis az egységes szerkezetű szöveg elkészítése tehát nem vonja el a jogalkotó hatáskörét, mert ez lényegében egy technikai folyamat.

Ebből kiindulva a Magyar Köztársaság Alkotmányáról szóló 1949. évi XX. törvény módosításáról szóló 2007. évi LXXXVIII. törvény 2. § (4) bekezdésében foglalt felhatalmazás¹⁶ alapján összeállított egységes szerkezetű szöveg joghatással nem rendelkező aktusként értelmezhető, kizárólag orientációs funkciót valósít meg. Szükséges azonban jelezni, hogy a felhatalmazó rendelkezés az egységes szerkezetű szöveg elkészítésének és megjelenítésének időpontjában már nem volt hatályban, azt ugyanis ugyanezen törvény 2. § (5) bekezdése 2008. január 31-ével hatályon kívül helyezte. Az összeállításával kapcsolatban nehézség, hogy jelenleg hiányoznak a hatályos jogrendszerből az egységes szerkezet elkészítésének kidolgozott elvei.

Léteznek ugyanakkor olyan íratlan, általános iránymutatásul szolgáló elvek – még ha némelyek alkalmazhatósága vitára is adhat okot –, amelyek megkezelhetetlenek a hatályos szöveg megállapítása során.

Ilyennek minősül például annak rögzítése a hatályos szöveg megállapítása során, hogy a jogbiztonságot alapvetően sértő, úgynevezett sommás¹⁷ rendelkezések által a jogrendszerben átvezetni kívánt módosítások (mivel csupán alkalmazási szabályok) hatályon kívül helyezésük után már nem alkalmazhatók, illetve hogy a sommás módosítás által tartalmi értelemben megváltozott szövegrészek tételes módosítása csak abban az esetben váltott vagy vált ki joghatást, ha az eredeti (tehát a sommás módosítást megelőző állapotnak megfelelő) szövegrészt módosították.¹⁸ Mivel a Magyar Köztársaság hivatalos lapja a *Magyar Közlöny*, és mint hivatalos lap kizárólagos forrása a hatályos szövegnek, ezért a benne foglalt jogszabályok hatálya szempontjából sem a *Törvények és Rendeletek Hivatalos Gyűjteményei*, sem pedig a – jellemzően módosító – törvény felhatalmazása alapján az igazságügy-miniszter vagy más által csupán közzétett egységes szerkezetű szövegek nem rendelkeznek joghatással. A jogalkotó módosítási szándéka nem ad lehetőséget a többféle értelmezésre, az a jogalkotó egyoldalú és egyirányú szándéka, amely az általa megvalósítani kívánt változtatás végrehajtására irányul. Az értelmezés lehetősége és ezáltal a jogalkotó akaratának vizsgálata kizárólag a változtatás tartalmi-normatív rendelkezéseiben, nem pedig a változtatás tényében értelmezhető.

A jogalkotó jogváltoztatási szándéka azonban – akár az egyértelműen meghatározott változtatási szándék megléte mellett is – nem képes minden esetben a jogalkotó által elérni kívánt joghatás kiváltására, előfordulhat ugyanis olyan eset, amikor a módosító jogszabály – közjogi érvénytelenségen kívüli – hibája akadályozza a tényleges hatályosulás folyamatát, amelyek a tartalmi megismerés akadályait képezik. Trócsányi László alkotmánybíró a 121/2009. (XII. 17.) AB határozathoz fűzött párhuzamos indoklásában hangsúlyozta, hogy veszélyt jelent a jogbiztonságra nézve, ha a – kellőképpen át nem gondolt – jogszabály-módosítások következtében kétségesse válik, hogy egyáltalán mi egy jogszabály hatályos szövege. Érvelése szerint a módosításokkal és a hatályos szöveggel kapcsolatban a jogbizonytalanság felszámolása alapvetően a jogalkotó kötelessége, ezért ha a törvény tartalmával kapcsolatban esetleg kétség merül fel, akkor azonnal tisztázni kell a törvény szövegét. Álláspontom szerint a tisztázásra ilyen esetben is kizárólag jogalkotás útján, a jövőre nézve, a hibás vagy bizonytalan szöveg újraszabályozásával van lehetőség.

Nem vitatható azonban a kérdés vonatkozásában, hogy ezt a feladatát a jogalkotó másra nem ruházhatja át, jogalkotói feladatát más szerv nem végezheti el,¹⁹ abban az esetben, ha más szerv vagy személy jár el jogalkotói hatáskörben, az általa megalkotott vagy közzétett szöveg – hiába alkalmazza vagy veszik alapul többen – nem alkalmas joghatás kiváltására, nem minősül hatályos szövegnek.²⁰ Trócsányi László szerint a Jat. vonatkozásában az Alkotmánybíróságnak magának kellett volna megállapítania a Jat. hatályos szöve-

gét, és azt kellett volna az alkotmányossági vizsgálat tárgyává tenni. Valóban az volna kívánatos, ha létezne olyan általános hatáskörrel rendelkező szerv, amely jogosult a hatályos szöveg megállapítására? Ha igen, akkor a magyar jogrendszerben ezt a feladatot feltétlenül az Alkotmánybíróság láthatná el legalkalmasabban?

Amíg a hatályos szöveg elkészítésének egységes elveit nem dolgozzák ki, az Alkotmánybíróság eleve nem rendelkezhetne ilyen hatáskörrel, hiszen önkényesen kidolgozott elvek alkalmazásával a jogalkotó hatáskörét korlátozó, aktív jogalkotói tevékenységet valósítana meg, sértve ezzel az állami szervek közötti hatalommegosztás elvét. Ez a hatáskör még kidolgozott elvek mentén sem lehetne általános, hanem mindig konkrét indítvány keretei közötti. Az Alkotmánybíróság hivatalból sosem állapíthatná meg egy jogszabály hatályos szövegét, csak a hatáskörébe tartozó konkrét feladatok ellátása során és csak a feladat ellátásához szükséges mértékben. Álláspontom szerint ez a lehetőség csak kiegészítő szerepet tölthetne be, és jelentősen korlátozza, hogy az Alkotmánybíróság nem minősül ténybírósnak.²¹ Az elektronikus információszabadságról szóló 2005. évi XC. törvény 14. §-a a Miniszterelnöki Hivatalt vezető miniszter és az igazságügyért felelős miniszter feladatkörébe utalja a Hatályos Jogszabályok Elektronikus Gyűjteményének kezelését. Ez a gyűjtemény tartalmazza az önkormányzati rendeletek kivételével az adott naptári napon hatályos valamennyi jogszabály hatályos szövegét az esetleges módosításokkal egységes szerkezetben, valamint az állami irányítás a *Magyar Közlöny*-ben közzétett egyéb jogi eszköze hatályos szövegét az esetleges módosításokkal egységes szerkezetben.

Az így megjelenített szövegek mindenképpen hozzájárulnak a jogkereső közönség joghoz jutásának elősegítéséhez, a hitelesség hiánya miatt azonban mégsem alkalmasak a hatályos szöveg megjelenítésére, azáltal pedig, hogy az adott jogszabály vonatkozásában esetlegesen jogalkotási hatáskörrel nem rendelkező személy végzi el a hatályosítás feladatait, korlátozhatja a jogalkotási hatáskörrel rendelkező szerv jogalkotási hatáskörét. Az egységes elvek kidolgozása mellett talán az volna a legkívánatosabb, hogy a jogalkotó törvényi szinten egy meghatározott időpont kitűzésével rendelkezne arról, hogy attól az időponttól kezdődően mit kell a hatályos szövegnek tekinteni, például: „Az önkormányzati rendeletek kivételével valamennyi jogszabály és az állami irányítás a *Magyar Közlöny*-ben közzétett egyéb jogi eszköze hiteles hatályos szövegének 2011. január 1-én a Hatályos Jogszabályok Elektronikus Gyűjteményben feltüntetett szöveget kell tekinteni.”

Ez a rendelkezés a korábbi módosításokkal kapcsolatos állásfoglalás nélkül állapítja meg a jogszabályok hatályos szövegét, amelyet a későbbiekben az egységes elvek alapján az esetleges módosításoknak megfelelően hatályosítanak. A jogkeresők számára természetesen biztosítanak, hogy a meghatározott időpontot megelőző időszakra vonatkozóan bizonyítsák, hogy a jogszabály hatályos szövege eltér az abban az időben megjelenített

és ismert szövegtől. Figyelembe véve az egységes szerkezetű szövegek előállításának nehézségeit és munkaigényét, a hatályos szövegek megjeleníteni kívánt szöveg előállítása történhet a Hatályos Jogszabályok Elektronikus Gyűjteményében és a jogtárakban megtalálható szöveg egybevetésével és az eltérések okának feltárásával egységes elvek alapján.

III. Formai megismerés

A rendszerváltozás során megnövekedett jogszabályok mennyisége és a módosító jogszabályokra jellemző jogalkotási technika (a módosító rendelkezések megjelenése önálló jogszabályban) a technikai fejlődéssel párosulva a jogszabályok formai megismerhetősége körében jelentősen kiterjesztette a jog forrásainak körét. A jogszabályok egyik fő megismerési forrása mind a rendszerváltás előtt, mind azt követően a hivatalos lap, a *Magyar Közlöny*.

A különböző elektronikus jogszabály-nyilvántartások megjelenése előtt a hatályos szöveg megismerése kettős követelményt írt elő a jogkeresőknek (kivéve azt az esetet, amikor egy jogszabály teljes egészében először jelenik meg a közlőnyben, ekkor ugyanis a teljes hatályos szöveg a maga egészében áll a jogkereső rendelkezésére): rendelkezék valamennyi *Közlönnyel*, amely az adott jogszabály vonatkozásában módosító rendelkezéseket tartalmaz, és a rendelkezésre álló *Közlönyök* segítségével állítsa össze a jogszabály hatályos szövegét. A terhek csökkentése érdekében jelentek meg a különböző cserélhető lapos gyűjtők, valamint különböző papíralapú jogszabálygyűjtemények, amelyben meghatározott időközönként, általában évente megjelentették a jogszabályok hatályos, módosításokkal egységes szerkezetbe foglalt szövegét. Évente jelent meg a *Törvények és Rendeletek Hivatalos Gyűjteménye*, míg 1985 óta évente a *Hatályos Jogszabályok Hivatalos Gyűjteménye*.

A rendszerváltozást követően – a már meglévő megjelenési formák mellett – a technika fejlődésével új formák jelentek meg és kezdtek fokozatosan átvenni a vezető szerepet a széleskörű felhasználtság szempontjából a régi, hagyományos papír alapú változatoktól. A jogkeresők tömege a jogot a jogtárakból és az internetről ismerte meg, ezek képezték és képezik ma is a jogalkalmazás és a jogalkotás alapját is. Egy bíróság vagy egy közigazgatási hatóság is ezek alapján hozza meg döntését, és a jogalkotó is az ezekben fellelhető szöveget veszi alapul a későbbi jogalkotási eljárásaiban, ez a szöveg képezi majd a későbbi jogalkotás alapját. A változás és ezzel az informatika térnyerése a jogszabályok megismerhetősége körében a jogtárak, vagyis az elektronikus jogszabály-nyilvántartások megjelenésével kezdődött.

1993 őszén került először a forgalomba a KERSZÖV által kiadott *Complex CD Jogtár*. A cég 1998-ban KJK KERSZÖV néven egyesült a Közgazdasági és Jogi Könyvkiadóval, amely addig a *Hatályos Jogszabályok*

Gyűjteményének szerkesztésével kapcsolatos feladatokat látta el. Velük szinte párhuzamosan, 1996-ban kezdte meg működését a másik nagy jogi adatbázis, az Opten Kft. A harmadik szereplőt a Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó jelentette. A társaság által kialakított adatbázis lett az alapja a *Törvények és Rendeletek Hivatalos Gyűjteményének*, valamint a *Hatályos Jogszabályok Hivatalos Gyűjteményének*. 1994. január 1-jén jelentette meg a cég első számítógépes jogszabálygyűjteményét JOGÁSZ néven. 1996 októberétől Magyar Hivatalos Közlönykiadó néven folytatta tevékenységét a Miniszterelnöki Hivatal felügyeletével, 1999-től kezdődően pedig minden év februárjában megjelentette a *Magyar Közlöny* előző évfolyamának CD-lemezes változatát. A jogtárák hatalmas előnye, hogy a jogszabályok változásához naprakészen tudnak alkalmazkodni, valamint rengeteg olyan opcióval rendelkeznek, amelyek a jogkereső és a jogalkotó munkáját is megkönnyítik.²²

A széleskörű megismerhetőségre vonatkozó szabályozást az elektronikus információszabadságról szóló 2005. évi XC. törvény teremtette meg. A törvény rendelkezése szerint a *Magyar Közlöny*t a kormányzati portálon közzététellel kell kiadni, elektronikus dokumentumként. Természetesen lehetőség van a megjelenésre hagyományos, papír alapú vagy digitális adathordozón is, viszont abban az esetben, ha az elektronikus és az egyéb úton közzétett változatok szövege között eltérés van, akkor az elektronikus szövegét kell hitelesnek tekinteni. Elektronikus úton jelenik meg már a *Törvények és Rendeletek Hivatalos Gyűjteménye* és a *Hatályos Jogszabályok Gyűjteménye* is, amelyek szintén a kormányzati portálon érhetőek el.

IV. Tartalmi megismerés

A hatályos szöveg megismerése szempontjából különös veszélyt jelent a különböző források által hatályosított jogszabályszovegek párhuzamos jelenléte. Ezek a források a jogszabályoknak a módosításokkal egységes szerkezetbe foglalásával a jogszabályok címzettjeinek „joghoz jutását” kívánják elősegíteni. A címzettek nem maguk állítják össze a *Magyar Közlönyök* segítségével a jogszabály hatályos szövegét, hanem a források által megalkotott, hatályosnak nevezett szöveget veszik tevékenységük során alapul. Gondot jelent ugyanakkor, hogy a különböző források a hatályos szöveget nem egységes elvek alapján állítják össze, a módszer az egyes forrásoknál eltérő lehet, ami azt eredményezheti, hogy az egyes címzettek mást ismernek hatályos szöveggént, attól függően, hogy melyik forrás által előállított szöveget alkalmazzák. A gond az, hogy a jogalkotó az egyes jogszabályok módosítása során nem a *Magyar Közlöny* eredeti példányszámaival veszi alapul, hanem a könnyebb kereshetőség és a jogalkotási eljárás gyorsítása érdekében általában a különböző elektronikus jogszabály-nyilvántartásokat. Így előállhat az a helyzet, hogy

a jogalkotó nem a hatályos szöveget módosítja. Ilyenkor a hibát és az eltérést a hatályos jogtól az érvényesség hiánya hozza létre. Egy jogszabály akkor lehet érvényes, ha a megalkotójának a szabályozás tárgyát képező életviszony rendezésére van jogszabályban rögzített, jogalkotásra felhatalmazó hatásköre. Ellenkező esetben a jogszabály közjogi érvénytelenségben szenved, és a jogszabály vagy a jogszabályi rendelkezés alkotmányellenes. Hatályos jogunkban a jogalkotási hatáskörrel felruházott szervek az Alkotmányban találhatók.

Az alkotmányellenesség megállapítása az Alkotmánybíróság hatáskörébe tartozik, vagyis csak akkor válik ténylegesen alkotmányellenessé egy jogszabály vagy jogszabályi rendelkezés, ha az Alkotmánybíróság ezt *in concreto* megállapítja. Ha ez megtörténik, az Alkotmánybíróság három módon rendezheti az alkotmányellenes helyzetet. A főszabály az *ex nunc* hatályú megsemmisítés (vagyis a megsemmisítő aktus nem érinti az alkotmánybírósági határozat közzététele előtt létrejött jogviszonyokat, valamint a belőlük származó jogokat és kötelezettségeket), ekkor a hatályvesztés időpontja a határozat megjelenése a *Magyar Közlöny*-ben. Az Alkotmánybíróságnak azonban lehetősége van arra, hogy az alkotmányellenes jogszabályt vagy jogszabályi rendelkezést visszamenőleges, azaz *ex tunc*, vagy jövőre vonatkozó, *pro futuro* hatállyal semmisítse meg. Elképzelhető tehát olyan helyzet, amikor érvénytelen és ezért az Alkotmánybíróság által alkotmányellenesnek talált jogszabálynak mégis van hatályos létszaka. Bár dogmatikai szempontból ezt az eshetőséget el kell utasítani, és erre enged következtetni a visszamenőleges hatályú megsemmisítés intézménye is, hiszen ha valami érvénytelenül került megalkotásra, akkor azt a jogszabályt úgy kell tekinteni, mintha létre sem jött volna. Az *ex nunc* és a *pro futuro* hatályú megsemmisítés esetében azonban a jogszabály életben léte alatt nem a hatályos jogot alkalmazzuk, hanem a jogbiztonság elvének érvényesítése miatt elfogadjuk az egyébként alkotmányellenes, nem létező jogszabály alkalmazhatóságát. Ezekkel azonban megnyílik a lehetőség olyan folyamatok érvényesülése előtt – legalizálva ezzel létezésüket –, amelyek eredetileg nem tűrt magatartások a jogalkotás folyamatában.

A hatályos szöveg szempontjából az egyik legjelentősebb nehézség a jogalkotó személyében rejlő érvénytelenségi tényező. Jogalkotó egyrészt az, aki jogalkotói hatáskörrel rendelkezik; másrészt az, akinek az akarata az általa megalkotott jogszabályban testesül meg. Ennek megjelenési színtere a hivatalos lap, a *Magyar Közlöny*, amelynek rendelkezéseit hitelesnek kell elfogadni. Mindenféle kétség nélkül feltételezhetem, hogy a hivatalos lapban megjelent jogszabály szövege teljes terjedelmében megfelel a jogalkotó akaratának, annak tükröződése. A jogalkotói akarat azonban az érvénytelenségi tényező miatt „relatív” válhat. A jogalkotói akarat relativizálódása keletkezhet a jogalkotás aktusát megelőző és követő mechanizmusokból is. Előbbi esetben olyan változás

történik a módosítani kívánt jogszabályban, amely rejtettsége miatt félrevezeti a jogalkotót a jogalkotási akarat megfogalmazásában. Utóbbi esetben a hatályos szövegnek megfelelő, egzakt módon megfogalmazott jogalkotói akarat kinyilvánítása során, a jogalkotói akarat megfogalmazását követően történik olyan, jogalkotói akaraton kívül álló változás, amelynek eredményeként a megfogalmazott és kinyilvánított jogalkotói akarat mutat eltérést. A jogalkotói akarat természetesen torzulhat a jogalkotó tevékenysége eredményeként is, például amikor figyelmetlenség miatt a módosítási szándék eleve olyan célra irányul, amely az adott jogalkotási technikával nem valósítható meg.

Mivel a jogalkotó a módosítás alapjául általában a jogtárakban és az interneten megtalálható, módosításokkal egységes szerkezetbe foglalt szöveget használja, elképzelhető, hogy a jogalkotó akaratát a jogszabályt Közlönybe, gyűjteményes műbe vagy jogtárba begépelő vagy az internetre bemásoló személy téveszti meg, hiszen az ő hibás szövegét veheti esetlegesen alapul a jogalkotó a módosítás során. Ilyen esetben – abban a hiszemben, hogy az általa használni kívánt szöveg a hatályos szöveggel minden tekintetben megegyezik – egy alkotmányjogi jogalkotónak nem minősülő személy lesz mintegy a jogalkotó, hiszen az általa alkotott szöveg fontos szerepet tölt be a későbbi jogalkotás folyamatában. Ez különös bonyodalmakat okozhat például a szövegcsere módosítások esetében. A jogszabályszerkesztésről szóló 61/2009. (XII. 14.) IRM rendelet 100. § (2) bekezdés a) pontja értelmében a jogszabály módosításának egyik esete a jogszabály szerkezeti egysége valamely hatályos szövegrész helyébe lépő szöveg megállapításával történik. Szövegcsere esetén a jogszabály egy adott meghatározott szövegrész helyébe a jogalkotó aktus során egy másik szöveget léptetünk, vagy a módosítani kívánt szövegrész teljes egészében kicserélődik a módosításba foglalt szöveggel úgy, hogy a módosított rendelkezés többi szövegrésze a módosítás során változatlan marad.

A módosítás csak akkor tudja a szerepét betölteni, vagyis a kívánt joghatást kiváltani, ha a jogalkotó által

a módosító jogszabályban módosítandóként megjelölt szövegrész betűre pontosan megegyezik a hatályos szöveggel. Abban az esetben, ha a megjelölt szövegrész és a hatályos szöveg között eltérés van, akkor a hivatkozás hiába jelzi a módosítani kívánt részt – mivel konkrét szövegrész lecserélése a cél –, a módosítást nem lehet hatályosan végrehajtani.²³ A jogalkotó módosítási akaratának hatályosulását ebben az esetben megakadályozza a jogalkotásra nem jogosult szerv cselekménye. Tovább szaporíthatja a hibákat, ha az érvényesen végre nem hajtható módosítást a jogrendszeren átvezetik, és az a későbbiekben ismételten módosítás alapjául szolgál.

Előfordulhat azonban olyan helyzet is, amikor a nyomda, a nyomdászok töltik be a jogalkotó szerepét. Például tördelési hiba miatt hibásan jelenik meg egy szöveg a *Magyar Közlönyben*. Tördelési hiba eredményeként tartalmazza 1952 óta a Pp. hatályos szövege a 190. § (1) bekezdésében: „Ha a fél tényállásait okirattal kielegendő, ha ezt az ellenfél nem kifogásolja és az tekintés végett be kell mutatnia.”²⁴ Ennek javítását a *Törvények és Rendeletek Hivatalos Gyűjteményében* valósították meg, mindenféle jogalkotói hatáskör nélkül, mégis ezt alkalmazzák jelenleg, mint hatályos szöveget. Jóllehet a jogalkotó akaratát eredetileg a helyes szöveg kihirdetésére irányult, mivel azonban a hivatalos lapban, amelynek hatályos voltát mindenkinek el kell fogadni, a hibás szöveg jelent meg, hiába nem rendelkezik jogalkotó hatáskörrel a tördelési hiba okozója, a jogbiztonság és a hivatalos lap hitelességi védelme miatt a hibás szöveget kell a jogalkotói akarat tükröződésének tekinteni, azt kell hatályos szöveggé elfogadni. A hibás jogszabályhely kijavítására pedig kizárólag jogalkotás útján van lehetőség.²⁵

Álláspontom szerint a jogalkotásban rejlő anomáliák ara engedhetnek következtetni, hogy egy meghatározott jogszabály hatályos szövege teljes bizonyossággal sosem ismerhető teljesen, ami viszont a jogismereti vélelemmel kapcsolatban állít fel a jogalkotó részére igen komoly követelményeket, vagy elmaradása esetén relatívvá és tarthatatlanná teszi magát a jogismereti vélelmet is.

Jegyzetek

¹ Drinóczi Tímea–Petrétei József: *Jogalkotástan* (Dialog Campus, Budapest–Pécs, 2004. 50. p.)

² Soltész István: *A törvények indokolása és kihirdetése* (Magyar Jog, 1994. 6., 324–332. p.)

³ Az Alkotmány 26. § (1) bekezdése, 32/D. § (4) bekezdése, 35. § (2) bekezdése, 37. § (3) bekezdése.

⁴ 121/2009. (XII. 17.) AB határozat.

⁵ 1965-ben és 1982-ben például kizárólag ennek a két törvénynek az elfogadására került sor, 1963-ban pedig az Országgyűlés kizárólag a költségvetési törvényt fogadta el.

⁶ 8/2003. (III. 14.) AB határozat.

⁷ 121/2009. (XII. 17.) AB határozat.

⁸ Ezen a ponton a jogfolytonosság némi kiegészítésre szorul. Kukorelli István az *Az alkotmánymódosítások alkotmánya – egységes szerkezetben* című tanulmányában utal rá, hogy jóllehet a rendszerváltoztató alkotmánymódosítás, az 1989. évi XXXI. törvény formai szempontok szerint valóban az Alkotmány 21. módosítása volt, figyelembe véve azonban a politikai berendezkedés különbözőségét, tartalmában ez az alkotmánymódosítás

az 1946. évi I. törvénnyel (és közvetett módon az 1848-as törvényekkel) jogfolytonos.

⁹ Az Alkotmány módosítása előtti hatályos szöveg: „Ha az Országgyűlés nem ülésezik, az Országgyűlés jogkörét az Elnöki Tanács gyakorolja; az Alkotmányt azonban nem változtathatja meg.”

¹⁰ 121/2009. (XII. 17.) AB határozat.

¹¹ Dezső Márta–Füresz Klára–Kukorelli István–Papp Imre–Sári János–Somody Bernadette–Szegvári Péter–Takács Imre: *Alkotmánytan*. I. Szerk. Kukorelli István (Osiris Kiadó, Budapest, 2007. 63. p.)

¹² Korábban hasonló visszhangot váltott ki, amikor 2007 nyarán a jogalkotási törvény egységes szerkezetű szövege került közzétételre.

¹³ Ilyen eltérés található például az Alkotmány 24. § (5) bekezdése, a 32/A. § (5) bekezdése vagy a címerkép vonatkozásában.

¹⁴ Kukorelli István: *Az alkotmánymódosítások alkotmánya – egységes szerkezetben*. In: Kocsis Miklós–Zeller Judit (szerk.): *A köztársasági alkotmány húsz éve* (Pécs, 2009. 65. p.)

- ¹⁵ Uo.
- ¹⁶ „Felhatalmazást kap az igazságügyért felelős miniszter, hogy az Alkotmány módosításokkal egységes szerkezetbe foglalt hatályos szövegét a Magyar Közlönyben közzétegye.”
- ¹⁷ Az „ahol jogszabály ...-t említ, azon ...-t kell érteni” típusú rendelkezés.
- ¹⁸ Ficzer Lajos: *A hatályos joganyag deregulációs szempontú felülvizsgálatáról és csoportosításáról* (Magyar Közigazgatás, 1996. 3., 171. p.)
- ¹⁹ 33/2008. (III. 20.) AB határozat: „jogszabály érdemi módosítására a jogilag nem szabályozott helyesbítés módszerével semmiképpen nem kerülhet sor, a helyesbítés nem veheti át a jogalkotási eljárás garanciális keretei között végzett módosítás szerepét.”
- ²⁰ 121/2009. (XII. 17.) AB határozat
- ²¹ 18/2008. (III. 12.) AB határozat, 43/2005. (XI. 14.) AB határozat, 26/2001. (VI. 29.) AB határozat, 36/1998. (IX. 16.) AB határozat
- ²² A jogtárak megjelenése előtt jelentős nehézséget okozott a jogalkotónak, hogy egy fogalom megváltozása, jogintézmény átnevezése esetén ezeket a változásokat átvezesse a teljes jogrendszeren. Többek között ezért alkalmazták korábban a sommás módosítás intézményét. Abban az esetben viszont, ha a módosítás alapját a jogtár képi, a keresőprogram segítségével könnyen fellel-
- hetők mindazon jogszabályhelyek, amelyek a módosítandó rendelkezést tartalmazzák, és lehetőség nyílik a jogszabályhelyek tételes módosítására.
- ²³ Például észleli a jogalkotásra egyébként nem jogosult személy, hogy a Magyar Közlönyben úgy jelent meg egy jogszabály, hogy az egyik jogszabályi rendelkezése helyesírási hibát tartalmazott (például „ly”-nal szerepel a „hajó” szó). Előfordulhat, hogy a jogszabály hatályosítója a helyesírási hibát javítva jeleníti meg a jogszabály szövegét a jogtárban. Nem tesz mást, mint a közététellel kerülő szöveget megfelelteti a magyar nyelv általános szabályainak. A jogalkotó a későbbiekben a jogtár alapján dolgozva szövegcsereken módosítani kívánja azt a szövegrészt, amelyben a „halyó” kifejezés szerepel, az akarata azonban mégsem tud érvényesülni, mivel a hatályos jogszabálynak nem volt olyan szövegrésze, amely „ly”-vel tartalmazta a hajó kifejezést.
- ²⁴ Megállapította az 1952. évi III. törvény 190. § (1) bekezdése. Hatályos 1953. január 1-től. A jogszabályhelyet további módosító rendelkezés nem érintette. Az 1952-es *Törvények és Rendeletek Tárán* alapul az eltérő szöveg. Az itt megjelentetett egységes szerkezetű szövegben kijavították a nyomdai hibát.
- ²⁵ Mindenképpen a jogszabály módosítása szükséges hozzá, a kijavítás helyesbítéssel – figyelembe véve a 33/2008. (III. 20.) AB határozatban foglaltakat – nem lehetséges.

A szocialista korszak egyik meghatározó szakigazgatási ágazata volt az építésügyi igazgatás. A rendszerváltozást követően az építésügy elvesztette saját miniszteri tárcáját, és komoly vándorlásba fogott az egyes minisztériumok között, pedig – bár a rendszerváltást követő visszaesés az ágazat nemzetgazdaságon belüli súlyának változásán is lemérhető – az építőipar 1990-ben még a GDP 7,0%-át állította elő, 1992-ben 5,9%-át, majd több évi mérséklődő tendencia után ez az arány 1997-től a 4,6%-os szint körül állapodott meg. Viszont ez a szám még mindig a nemzeti össztermék 1/20-át jelenti, amely jelentős részesedés.¹

1. Építésügyi minisztériumok 1945–1967 között

Az építési igazgatás már a második világháború után önállóságot nyert. A háborús pusztítások következtében a magyarországi épületállomány és építőmérnöki műtárgyak köre erősen károsodott. Ezért már 1945-ben létrejött önálló tárcaként az Újjáépítési Minisztérium,² amely 1946-ig működött.³ Jogutódja az Építés- és Közmunkaügyi Minisztérium (ÉKM) lett. Feladat körébe tartozott az ország gazdasági újjáépítésének megszervezése, a munkanélküliség leküzdésének irányítása és a közmunkaügy, Nagy Ferenc miniszter irányításával. Az Építés- és Közmunkaügyi Minisztérium 1946 és 1949 között állt fenn.⁴ Feladat körébe utalták a magas- és mélyépítési ügyeket, az építésrendszert, a város- és tájrendezést, az építőipari anyaggyártás, a hatósági munkaerő-gazdálkodás ügyeit, a közmunka, az építőipari hatósági és a középítkezési ügyeket. A minisztérium levéltári iratanyaga tájékoztatást nyújt az építésügyi területen végrehaj-

Völgyesi Levente

Az önálló építésügyi igazgatás végnapjai

tott államosításról, az építőipar szervezeti keretei, valamint az építés- és közmunkaügyi területi hálózat kiépítéséről.

Az Építésügyi Minisztérium az ÉKM helyébe lépett és 1967-ig működött.⁵ Feladat köré az Építőanyagipari Minisztérium 1952–1953. évi, majd a Város- és Községgazdálkodási Minisztérium 1954–1956. évi működése alatt szűkölt. Az ötvenes évek végétől egyik legfontosabb feladata az állami lakásépítés építőipari szervezetének kiépítése volt. Az 1952–1953 között, igen rövid ideig működő Építőanyagipari Minisztérium alapításának célja az volt, hogy a több minisztériumnak alárendelt építőanyag-ipar egységes irányítás alá kerüljön.⁶ A minisztériumot 1953-ban összevonták az Építésügyi Minisztériummal.

A Város- és Községgazdálkodási Minisztérium 1954–1956 közötti tevékenysége során feladat körébe tartozott a táj- és városrendezés.⁷ Felügyelte a lakásügyi hatósági, valamint a város- és községrendezési építési hatósági feladatok ellátását, szakirányítása alá tartoztak a tanácsi beruházási igazgatóságok, valamint a kommunális vállalatok. 1956-tól ellátta a helyi ipar felügyeletét is. Az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium 1967–1988 között tevékenykedett, az Építésügyi Minisztérium jogutódjaként, annak ügykörén túl átvette az Áruraktározási és Helyiséggazdálkodási Hivatal helyiséggazdálkodási feladatait,

A miniszter kezdeményezte a fővárost, illetve több megyét érintő területrendezési tervek elkészítését és az ezeket megalapozó társadalmi-gazdasági előrejelzések kidolgozását, részt vett a jelentősebb termelő létesítmények telepítésére alkalmas területek kiválasztásában és a telepítési döntések előkészítésében, továbbá javaslatot tett egyes települések várossá nyilvánításának feltételrendszerére, gondoskodott az egyes települések várossá nyilvánítására irányuló döntések előkészítéséről. A miniszteri feladat része volt a települési környezetvédelem irányítása, illetve a gondoskodás a területrendezési, a települési környezetvédelmi és a települések fejlődésének irányítását megalapozó kutatások elvégzéséről. A miniszter feladatkörébe tartozott a lakás- és kommunális ellátási tevékenység központi irányítása. Ennek keretében – a tulajdoni formákra tekintet nélkül – részt vállalt az ország lakás- és kommunális ellátási politikájának és irányelveinek a kialakításában, továbbá a lakásellátási formák, a lakások építése, fenntartása és megszűnése, a lakáslap hasznosítása és megóvása, a lakások és a nem lakás céljára szolgáló helyiségek bérlete és bére, továbbá az állami tulajdonban álló, bérbeadás útján hasznosított ingatlanok kezelése és elidegenítése sajátos szabályainak és módszereinek kialakításában. A minisztérium feladata volt, hogy szakmailag irányítsa a lakásépítési tevékenységet, elősegítse a lakásépítési feltételek megteremtését, továbbá szakmai felügyeletet lásson el az építőipari kisipari tevékenység felett.

Az építésügyi tárca vezetője gyakorolta az állami vállalatok tekintetében az alapítói jogokat, az államigazgatási felügyelet alatt álló vállalatok tekintetében felügyeleti irányítást és ellenőrzést végzett, törvényességi felügyeleti jogával élt a vállalati tanács, illetőleg a dolgozók közgyűlése (küldöttgyűlése) általános vezetésével működő vállalatok, továbbá az országos jelentőségű gazdasági társulások és költségvetési szervek felett. Miniszteri felügyelet alatt állt a Magyar Építőművészek Szövetsége és a Magyar Urbanisztikai Társaság is. Az építésügyi és városfejlesztési miniszter gazdasági ágazati irányítása alá tartozó gazdasági tevékenységek közé tartozott az építőipar, az építőanyag-ipar, az épületasztalos-ipar, a takarítás, ingatlanközvetítés, a közüzemi díjbeszedés, a lakás-, város- és községgazdálkodási szolgáltatás (a távfűtés és melegvíz-szolgáltatás kivételével), a környezetvédelem szakágazatból pedig a települési környezet védelme.

III. Az építésügyi igazgatás helyzete a rendszerváltás idején

Így jutunk el a 1989/1990-es fordulathoz, amikor átszervezték a minisztériumot, valamint feladat- és hatásköréről kormányrendelet született, amely az építésügyi igazgatásról az utolsó volt, s az Antall-kormány fennálltaig szabályozta az építésügyi szakigazgatást.²⁰

Ennek értelmében a Közlekedési, Hírközlési és Építésügyi Minisztérium az állam gazdaságpolitikájának megvalósítása érdekében irányította a népgazdasági közlekedési, hírközlési és építésügyi társadalmi-gazdasági folyamatokat. A miniszter az építőipar tekintetében a tervező szervezetekkel együttműködve javaslatot tett a szolgáltatás és termelés legfontosabb szerkezeti változásaira, a műszaki-fejlesztési politika fő irányaira, a központi beruházások nagyságrendjére, az ágazatokban dolgozók élet- és munkakörülményeit, jövedelmi viszonyait érintő kérdésekre, a nemzetközi gazdasági kapcsolatokból eredő kötelezettségek teljesítésére, valamint az ár- és pénzügy-politikai elvekre. A miniszter részt vett továbbá a gazdaságirányítási rendszer és a gazdasági szabályozó rendszer továbbfejlesztési elképzeléseinek kidolgozásában, a hitelpolitika feltételeinek kialakításában, a kutatás-fejlesztés irányításának általános rendszeréhez igazodóan szervezte a tudományos kutatás fejlesztését és a kutatási feladatok végrehajtását, kialakította az ágazatokra vonatkozó kormányzati műszaki fejlesztéspolitikai érvényre juttatásának feltételrendszerét, közreműködött a műszaki képzés és továbbképzés irányításában.

A minisztérium feladata volt továbbá figyelemmel kísérni és elemezni a szolgáltatási és termelési folyamatokat, a kereslet és kínálat alakulását és összhangját, a gazdasági kapcsolatok rendjét; javaslatokat tenni a piacsabályozás elveire és megvalósításának eszközeire; gyakorolta – a kereskedelmi miniszterrel együttműködve – a hatáskörébe tartozó piacfelügyeleti tevékenységet; ellátta a középfokú iskolai szakmai oktatás, az egyetemi és főiskolai oktatás, továbbá az iskolarendszeren kívüli szakmai oktatás területén a külön jogszabályokban meghatározott hatásköröket. Gyakorolta továbbá a hatáskörébe tartozó ágazati minőségvédelmi, minőségsszabályozási, szabványosítási és az ágazati hatósági minőségellenőrzési feladatokat. Az újfajta termékek, építési módok és műszaki megoldások alkalmazásával, engedélyezésével, a licenc és a know-how átvételével, hasznosításával kapcsolatban az ágazati miniszter hatáskörébe újabb feladatok kerültek, de az építésügyi környezetvédelmi hatáskör továbbra is fennmaradt. A minisztérium irányította a területrendezési tevékenységet, kialakította a területrendezési tervek tartalmi követelményeit, továbbá a területrendezési, tervezési jogosultság szabályait; érvényre juttatta – a belügyminiszterrel együttműködve – a területrendezés követelményeit a terület- és településfejlesztési tervekben. Megállapította az épületek és más építmények műszaki követelményeit, kiadta az Országos Építésügyi Szabályzatot (OÉSz). Irányította az épített települési környezet építésügyi védelmét szolgáló tevékenységet és a műemlékvédelmet. Kialakította az építéstervezési és kivitelezési tevékenység gyakorlása, továbbá a velük kapcsolatos építésfelügyeleti tevékenység szabályait, összehangolta a megyei és települési főépítészek munkáját.

A miniszter részt vett a földjog szabályozásában, továbbá a telekellátással és telekgazdálkodással kapcso-

latos feltételek és szabályok kialakításában, kialakította a hatósági engedélyezési, ellenőrzési és kötelezési eljárások rendszerét és szabályait; megállapította a hatósági eljárások díjait, valamint a bírság jellegű díjakat. A miniszter az építésügy hatósági feladatai tekintetében ellátta a hatáskörébe utalt engedélyezési, hatósági engedélyezési, felülvizsgálati és ellenőrzési feladatokat, irányította és ellenőrizte a minisztérium felügyelete alatt működő építésügyi hatósági szervek tevékenységét, ellátta a tanácsai szervek építési szakigazgatási tevékenységének központi irányítását, hatósági ügyintézésének felügyeletét. A miniszter felügyeleti jogkörében továbbra is gyakorolta az építésügyi állami vállalatok tekintetében az alapítói jogokat, ellátta az általa alapított államigazgatási felügyelet alatt álló állami vállalatok felügyeleti irányítását és ellenőrzését és gyakorolta az építésügyi ágazati-szakmai felügyeletet. A közlekedési, hírközlési és építésügyi miniszter gazdasági ágazati irányítása alá tartozó tevékenységek voltak az építésügy területén a magasépítő-ipar, mélyépítőipar, az építési szak- és szerelőipar, az építőipari tervezés, a beruházás- és építményfenntartás szervezése, lebonyolítása és beruházási fővállalkozás, az építőipari kutatás és a kísérleti fejlesztés.

IV. Az építésügy tárcaközi vándorlásai a rendszerváltás után

Az Antall-kormány hivatalba lépésétől kezdve az elmúlt húsz esztendőben az építésügy nagy tárcaközi vándorlásba kezdett, amely a mai napig sem jutott nyugvópontra, olyannyira nem, hogy jelen kézirat lezárását követő hónapokban is várható, hogy az új kor-

mány megalakulása kapcsán további változások lesznek, az építésügyi igazgatás újabb minisztérium kebelén belül lesz kénytelen helyét megkeresni. Az 1990. XXX. törvény 1. §-a létrehozta a Közlekedési és Hírközlési Minisztériumot, törölve az építésügyet a minisztérium elnevezéséből és feladatköréből,²¹ ezáltal az építésügyi igazgatás a környezetvédelmi és területfejlesztési miniszterhez, illetőleg az építőipari tevékenység tekintetében az ipari és kereskedelmi miniszterhez került.²² Az (első) Orbán-kormány az építésügy ágazati irányításával a Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztériumot bízta meg.²³ 2002-ben az építésügy ágazati irányítása a Földművelésügyi és Vidékfejlesztési Minisztériumtól a Belügyminisztériumhoz került,²⁴ ugyanígy a lakásgazdálkodás, lakáspolitikai, mely eddig a gazdasági miniszter feladatkörében volt, most szintén a belügyminiszter irányítása alá kerül.²⁵

2006-ban megváltozott a minisztériumok szerkezete, így a területfejlesztésért, az építésügy ágazati irányításáért, a lakásgazdálkodásért és lakáspolitikáért felelős minisztérium az Önkormányzati és Területfejlesztési Minisztérium lett.²⁶ 2008-ban újabb változások tanúi lehettünk: az Önkormányzati és Területfejlesztési Minisztérium helyett a lakásgazdálkodásért és lakáspolitikáért az Önkormányzati Minisztérium; a területfejlesztésért és területrendezésért, a településfejlesztésért és településrendezésért, az építésügyért és a fejlesztéspolitikáért pedig a Nemzeti Fejlesztési és Gazdasági Minisztérium felelt.²⁷

Az építésügyi igazgatás a rendszerváltás egyik nagy vesztese. Senki sem az állami tervező- vagy építőipari vállalatokat sírja vissza, hanem az ágazat egységes irányítását, amely a szabályokat egyértelművé teszi, és a jogállamban a jogbiztonságot szolgálja, melyet a szocializmus idejéből olyannyira hiányoltunk, és néhány területen még jelenleg is hiányolhatunk.

Jegyzetek

¹ Lásd: <http://www.ikt.hu/epitoanyagipar>

² MOL XIX-D-1 jelzet alatti iratállomány.

³ Az államhatalom gyakorlásának ideiglenes rendezéséről szóló 1945. évi XI. törvény. 13. § (1) bek.

⁴ MOL XIX-D-2 jelzet alatti iratállomány, továbbá az építésügyi, városrendezési és közmunkaügyi igazgatás szabályozásáról szóló 1946. évi XXIV. törvény. 1. §.

⁵ MOL XIX-D-3 jelzet alatti iratállomány. 1949. évi XV. törvény. 5. §.

⁶ MOL XIX-D-5 jelzet alatti iratállomány.

⁷ MOL XIX-D-4 jelzet alatti iratállomány.

⁸ MOL XIX-D-6 jelzet alatti iratállomány.

⁹ Somogyi László 1984 óta állt az Építésügyi és Városfejlesztési Minisztérium élén: 7/1984 (VII. 27.) NET határozat.

¹⁰ 1/1990 KöHÉM utasítás.

¹¹ 1988. évi XVI. törvény. 1. §.

¹² 3/1989 (I. 13.) MT rendelet az egyes államigazgatási feladat- és hatáskörök ellátásáról.

¹³ 85/1997. (V. 28.) Korm. rendelet.

¹⁴ Az Országos Lakás- és Építésügyi Hivatalról szóló 135/2003. (VIII. 29.) Korm. rendelet.

¹⁵ Egyes országos hatáskörű államigazgatási szervek megszüntetéséről és jogutódlásáról szóló 149/2006. (VII.21.) Korm. rendelet. 1. §.

¹⁶ Az épített környezet alakításáról és védelméről szóló 1997. évi LXXVIII. törvény.

¹⁷ A Magyar Köztársaság minisztériumainak felsorolásáról szóló 2006. évi LV. törvény. 1. § g) pont és 2. § h) pont; illetve az ezt módosító 2008. évi XX. törvény. 2. § (3) bek. bb) pont.

¹⁸ Egedy Tamás: *A magyar lakótelepek helyzetének értékelése* (Földrajzi Értesítő, 2000. 3-4., 265-283. p.)

¹⁹ 1010/1985. (III. 20.) MT határozat az építésügyi és városfejlesztési miniszter feladatáról és hatásköréről.

²⁰ 37/1989. (IV. 30.) MT rendelet a közlekedési, hírközlési és építésügyi miniszter feladatáról és hatásköréről.

²¹ 1990. évi XXX. törvény. 4. § e) pont.

²² 1990. évi LXVIII. törvény. 2. § (1) bek.

²³ 1998. évi XXXVI. törvény. 2. § e) pont.

²⁴ 2002. évi XI. törvény. 2. § f) pont.

²⁵ Ezt a rendelkezést a 2004. évi XCV. törvény 2. § e) pontja is megismétli és megerősíti.

²⁶ 2006. évi LV. törvény. 2. § h) pont.

²⁷ 2008. évi XX. törvény. 2. § (3) bek. b) pont.

I. A büntető igazságszolgáltatási reform „peremfeltételei”

A politikusok számára – legyenek akár liberálisok, akár konzervatívok – a bűnözési félelemre épített, biztonságot ígérő kampány szavazatokat hoz a választásokon. A jogalkotók átpolitizálták a bűnözéskontroll eszközrendszerét, és „szavazatokat vásárolnak sokak félelmének felkeltéséből, és mások szabadságának feláldozásával” – mondja Norval Morris.¹ Az elmúlt hónapok gazdasági válságfolyamatai ugyanakkor azt is megmutatták, hogy Európában a nemzetállam a „kihálás szélén álló veszélyeztetett faj”. A globalizációnak a nemzetállamra gyakorolt hatásai, valamint a társadalmi különbségek és problémák belső konfliktusai jelentősen mérséklék egy adott állam hatóképességét arra, hogy a kiegyensúlyozott fejlődés feltételeit biztosítani tudja egy adott népességgel kapcsolatosan és egy adott területen. A globalizációs hatások és a társadalmi különbségekből eredő konfliktusok befolyásolják a büntető igazságszolgáltatási reformok peremfeltételeinek tervezhetőségét. Napjaink büntető igazságszolgáltatási reformjainak tartalma és iránya az alábbiakkal jellemezhető.

1. Szókészlet

A bűnözéskontroll szóhasználatában – a szakmai szókészlet és megfontolások helyett – általánossá vált az *érzelmileg színezett, populáris és kirekesztő megfogalmazások* alkalmazása. Ettől nem függetlenül a polgárok félelme a bűnözéstől jelentős mértékben növekedett, miközben a tényleges bűnözési és viktimizációs adatok folyamatosan mérséklődtek. Kiemelt kormányzati szándékká vált a polgárok bűnözési félelmének csökkentése.

2. Kettős területfoglalás

A bűnözéstől való félelem mérséklésének szándéka ugyanakkor – paradox módon – más félelmek keltésével kapcsolódott össze. Mint arra Hörnqvist is rámutatott, e helyzetet a *büntetőjog kettős irányú fejlődési folyamata* alakította, amely „*felfelé*” is és „*lefelé*” is átlépte kompetenciahatárait.² A „területfoglalás” következtében igen széles olyan terület alakult ki, ahol az állam és a privát szervezetek együtt tudnak működni, és olyan elvek alapján tudnak kényszerrel alkalmazni, amelyet nem szabályoz a jog.

a) A „fölfelé” területfoglalással – például a terrorizmus elleni küzdelemmel, vagy még inkább azzal a móddal, ahogy ezt a jelenséget a nyugati kormányok értelmezik – a 'háború' és a 'bűnözés' közötti határok mosódnak el. A terrorizmus ugyanis nem háború, és a súlyos bűncselekmények elleni küzdelemtől is különbözik, mert politikai-ideológiai szándékok, érdekek vannak a háttérben. Ugyanakkor a küzdelem ellene – amelyet a politikai szóhasználat, talán nem véletlenül, a *háború* szóval jelöl – összemossa a rendészet és a honvédelem feladatkörét. Folyamatosan állami vészhely-

Kerecsi Klára

Kriminálpolitikai törekvések és reformok

zetet implicál, mintha ez hagyományos háború lenne, és kirívó mértékben alkalmaz kényszereszközöket.

b) A büntetőjog „lefelé” helyfoglalására a helyi bűnmegelőzés, illetve a zéró tolerancia kínálkozik példának, amely szintén elmosza a bűnözés és a nemkívánatos vagy civilizálatlan magatartások befolyásolása közötti határvonalat. Ezen a területen a rendőrség és a szociális szolgálatok közötti kompetenciahatárok válnak bizonytalanok. Ugyancsak erre példa a büntetett előélettel kapcsolatos nyilvántartás adatainak egyre szélesebb körű felhasználása. Ennek során például a gyermekek elleni erőszak kezelésében egyre általánosabbá válik, hogy munkavállalásnál gyermekgondozó intézményekben a munkáltató ellenőrizheti a munkavállaló előéletét.³

3. Csúcstechnológia

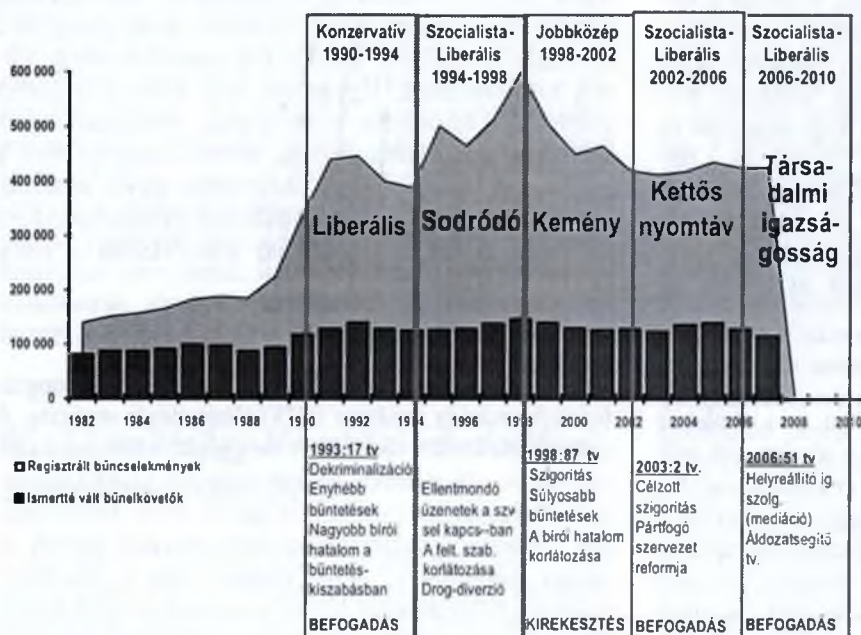
A 20–21. század fordulóján a kriminológia a geográfiai információs rendszer (GIS) elterjedését segítette. A csúcstechnika közvetlenül is megjelent a bűnözéskontrollban. A világpolitikai helyzet megváltozásával ugyanis szükségszerűen meg kellett találni azt a „feltevőpiacot”, amely a csúcstechnikai fejlesztéseket igényli és azokat használni is tudja. Napjainkban a *csúcstechnológiák fejlesztésének kiváló terepe a bűnözéskontroll*. Egyrészt, mert a terrorizmus elleni küzdelem folyamatosan olyan új eszközök kifejlesztését és alkalmazását igényli, amelyek önmagukban is indokolják a további fejlesztéseket (íriszdiagnosztika, Echelon-rendszer); másrészt, mert a büntető igazságszolgáltatás egyéb területei (szankció-végrehajtás) is feltevőpiacul szolgálhatnak. Így jelenik meg az elektronikus személykövető rendszer eszközei között a mobiltelefonra és a műholdas követésre alkalmas személyellenőrző eszközök újabb és újabb nemzedéke. A csúcstechnológiai fejlesztések emellett kiemelten hasznosulnak a biztonságiparban és a vagyonvédelemben.

4. Költséghatékonyság

A büntető igazságszolgáltatás jelentős költségekkel működtethető állami rendszer. Az előbbi pontokban felsorolt jellegzetességek tovább növelhetik a rendszer működésével kapcsolatos költségeket. A gazdasági nehézségek azonban a költségek mérséklését indokolják, ezért egyre többféle diverziós forma jelenik meg a büntetőeljárásban. Az egyik oldalon tehát jelentős – főként technikai – fejlesztések, a másik oldalon pedig a *költséghatékonyság szempontjaira is tekintettel lévő új jogintézmények* jellemzik a bűnözéskontroll eszközrendszerét.

II. Kriminálpolitikai ciklcakok a rendszerváltást követően

A rendszerváltást követő években a kriminálpolitika alakítója kettős kihívással nézett szembe: (a) a bűnözés növekedése a közösségi biztonságérzet csökkenésével párosult; (b) az ország demokratikus átalakulása egyes jogintézmények megszüntetését (pl. halálbüntetés, szigorított őrizet) és a büntető igazságszolgáltatási rendszer átláthatóságának biztosítását követelte. A grafikon mutatja, hogy nem a bűnözési adatok alakulása az a tényező, amely közvetlenül meghatározza a bűnözés-kontroll rendszerbe állított eszközöket.

1. 1990-1994

1990-1994 között az első szabadon választott kormányzat racionális és liberális kriminálpolitikai irányvonalat követett (pl. a prostitúció dekriminalizálása, a szabadságvesztés generális minimumának csökkentése, az alternatív szankciók alkalmazási körének szélesítése), annak ellenére, hogy a bűnözés többszörösére növekedett.

2. 1994-1998

1994-1998 között a regnáló kormányzat a hatékonyabb büntető igazságszolgáltatás feltételeit kívánta megteremteni és folytatni a büntető igazságszolgáltatási reformokat.

3. 1998-2002

1998-2002 között az időszak kriminálpolitikáját meghatározta az a jellegzetesség, hogy az 1998. évi volt az első olyan választás a harmadik Magyar Köztársaság életében, amelyben a közbiztonság kérdése kiemelt választási kérdéssé vált. A „jog és rend” választási ígéreteit követte a tényleges életfogytig tartó szabadságvesztés jogintézménye, a „látható rendőrség” koncepciója, és a börtönépítési program megkezdése.

4. 2002-2006

2002-2006 között ismét új irányt vett a kriminálpolitika, és a kettős nyomtáv elvét követve új célokat fogalmazott meg. A reformok a büntető igazságszolgáltatás szatellit szervezeteinek megreformálásával indultak, és létrejött a bűnmegelőzés szervezeti rendszere. Az első országos nagymintás áldozattá válási felmérés fontos adalék volt az új irányok kijelöléséhez.⁴

5. 2006-2010

A 2006-2010 közötti időszak a társadalmi igazságosság érvényesítésének szándékával jellemezhető. A jogi segítségnyújtás szabályozása, a távoltartás, a családi erőszak elleni közdelem jogi eszközeinek kialakítása, valamint a rossz helyzetű társadalmi csoportok társadalmi tagságának megerősítése jellemzi az időszak első éveit. Nincs ugyan még vége a 2006-2010-es ciklusnak, de a ciklcakok mintha már egy kormányzati ciklusok belül is megjelenének: a 2008. évtől kezdődően újra ártékelődni látszik a kriminálpolitika eszközrendszere, és a szigorítás határozott szándéka körvonalazódik. Felmerül tehát a kérdés, hogy egységes reformfolyamatként értékelhető-e a harmadik Magyar Köztársaság kriminálpolitikája. A kérdés megválaszolásához a továbbiakban a büntető igazságszolgáltatási reform elemeit érdemes áttekinteni.

III. A büntető igazságszolgáltatási reform összetevői

Úgy gondolom, hogy a büntető igazságszolgáltatási reformnak három összefonódó komponense van:

1. A jogalkotási reform

Mindannyian tudjuk, hogy a büntető igazságszolgáltatási reform sokkal többet jelent, mint a jogszabályok megváltoztatását. Tagadhatatlan, hogy e nélkül el sem indul a folyamat, de a jogszabályok megváltoztatása mégis a legegyszerűbb és legkönnyebb kezdeti lépése bármilyen reformnak. Ugyanis, ha a jogszabályok változnak, de a szervezeti struktúra és a jogalkalmazás napi gyakorlata változatlan marad, akkor a reform megakad, és visszafordul. Sajnálatos, hogy a hazai reformszándékok már sokszor ebben a fázisban elvéreztek.

2. A szervezeti reform

A szervezet átalakítása természetesen pénzügyi forrásokat igényel, de a kormányzati és jogalkotói elkötelezettséget sem nélkülözheti. Tudnunk kell azon-

ban, hogy a szervezet sajátos érdeke és működése felülírhatja a szervezeti struktúrát. (Egy frivol példával élve: a király ágyasa többet tudott az udvarban elérni a kinevezett tanácsnokoknál.) A büntető igazságszolgáltatás megreformálásánál minden olyan szereplő tevékenységét értékelni kell, amelynek szerepe van a bűnözéskontrollban. A szervezeti reform során nem csupán a rendőrség, az ügyészség, a bíróság és a büntetés-végrehajtási szervezetek, de a szatellit szervezetek (pártfogó szolgálat, jogi segítségnyújtás, áldozatsegítő szervezet) tevékenységét is minősíteni kell. Figyelembe kell venni azt a jellegzetességet, hogy az egyik szervezet tevékenységének kimeneti eredményei meghatározzák a soron következő szervezet lehetséges teljesítményét.

3. A gyakorlat reformja

Ez a lépés igényli a legtöbb időt és energiát. Eltekintve attól, hogy ez is költségekkel jár, ebben a fázisban kell a szakemberek hozzáállását, szokásait és beidegződéseit „átprogramozni”. A szakemberek gondolkodásának átforgatása történhet képzéssel, tréningekkel, szakmai szttenderdek kialakításával, monitorozással, értékeléssel, széles körben elfogadott szakértői hálózattal. Álláspontom szerint a büntető igazságszolgáltatási reform csak akkor lesz eredményes, ha ez a három kritérium folyamatosan teljesül. Tényszerűen megállapíthatjuk, hogy ezekről a kívánalmaktól jelentősen elmaradtak a hazai eredmények. Van azonban további nehézség is. A büntető igazságszolgáltatási reform égisze alatt számos olyan átalakítás történhet, amelyet reformlépésnek nevezünk, de köze sincs semmilyen reformhoz. Amint azt a nemrégiben megváltoztatott svédországi büntetékiszabási törvénnyel kapcsolatosan mondták a svéd kollégák: „Forradalmi változások történtek, és minden úgy maradt, ahogy volt.”

IV. A büntető igazságszolgáltatási szereplők közötti viszony változása

A reformfolyamatok értékelésénél tekintetbe kell azt is vennünk, hogy a reformok alakításánál mennyire van a gondolkodás homlokterében az, hogy napjainkban *változóban van a büntető igazságszolgáltatási szereplők közötti viszony*. A tapasztalatok szerint a büntető igazságszolgáltatási intézményrendszer egyes elemeinek kiegyensúlyozásával csökkenthető a reá nehezedő nyomás. Erre már csak azért is szükség van, mert a büntetőjog „devalválódásának” veszélye ellenére az országok többsége igen szorgalmasan újabb és újabb magatartásokat fogalmaz meg bűncselekményként, ezzel is növelve a büntető igazságszolgáltatásra háruló terheket. Az egyik oldalról nem kétséges, hogy a globalizáció és az új bűnözési formák megjelenése közötti kapcsolat, az európai jogharmonizáció vagy egyes új politikai fejlemények indokolhatják ezt a jogalkotói „szorgalmat”. A másik oldalról viszont azt

tapasztaljuk, hogy például Európában 1990 és 1996 között a bűncselekmény-kategóriák többségében határozottan csökkent annak a valószínűsége, hogy a terhelt ellen indult eljárás bírósági ítélettel fejeződik be. Úgy tűnik tehát, hogy a büntetőeljárás folyamatában, az enyhe és közepes súlyú bűncselekmények esetében egyre kevésbé válik hangsúlyossá a terhelt jogainak védelmét a garanciák teljes érvényesülését biztosító bírósági szakasz.

Mindezek alapján azt látjuk, hogy a büntető igazságszolgáltatás területén változnak a szakmai kompetenciahatárok, és új jelenség a szankcióalkalmazási hatalom reallokációja. Ez utóbbi az elmúlt évtizedek legjelentősebb változása, amelynek során nem bírósági szervezeteket „kvázi-büntető” hatáskörrel ruház fel a jogalkotó. A szankcióalkalmazási (vagy még pontosabban: jogkövetkezmény-alkalmazási) hatalom „újraelosztása” azt jelzi, hogy a legalitás elve egyre rugalmasabban értelmezetté válik a kontinentális jog rendszerében.

A diverzió kapcsán „újraelosztott” bírósági büntetékiszabási hatalom az egyik jele a büntető igazságszolgáltatási szereplők közötti egyensúlyok változásának. A diverzió jelentősen megnöveli az ügyészség szerepét és hatalmát a büntetőeljárás folyamatában. Az igazságszolgáltatás szereplői közötti egyensúlyok változását jelzi, és más formában ugyan, de szintén a szankcióalkalmazás kínálatát szűkítik a bíróság „kényszerzubbonyának” is nevezhető büntetékiszabási irányelvek, a kötelező minimumbüntetések, a „harmadik rovas (csapás) törvényei”, de ugyanebbe a körbe tartozik a hazai középérték – időközben hatályon kívül helyezett – szabálya is.

Ha a fent említett szempontok mindegyikét figyelembe vesszük, akkor a hazai reformok közül sikertörténetként a büntető igazságszolgáltatási szatellit szervezetek átalakítását értékelhetjük: a pártfogó szolgálat reformját, a bűnmegelőzés rendszerének kialakítását, a jogi segítségnyújtás, az áldozatsegítés, valamint a mediáció feltételeinek megteremtését. Hozzá kell azonban tennem, hogy e „sikertörténeteként” említett reformelemek nem a büntető igazságszolgáltatás működésének lényegét jelentik – bár kétségtelenül igen fontos elemei az igazságszolgáltatás működésének. Egy kórházi példával érzékeltetem a különbséget. Ha a kórterem koszos és rendezetlen, ha a nővérek nem dolgozzák le a munkaidejüket, ha gorbák a hozzátartozókkal és a betegekkel, egészen biztos, hogy a kórházi osztály nem megfelelően működik. Mindamellet, ha tisztaság van a kórtermekben, ahol elkötelezett és udvarias nővérek dolgoznak, akik ráadásul még figyelmesek és udvariasak is a látogatókkal, nem biztos, hogy a kórház kielégítően működik. Viszont ez az az időpont, amikor el kell kezdenünk megvizsgálni, hogy mi történik a műtőkben, hogy az orvosok felkészültek-e, és elegendő gyógyszer áll-e rendelkezésre.

Sajnálattal kell tehát megállapítanunk, hogy az igazságszolgáltatás hatékony működésében megha-

tározó erővel rendelkező egyéb szervezeti reformok elakadtak – azaz a „műtőben” a helyzet változatlan. Mint tudjuk, a valódi rendőrségi reform papíron létezik – ott azonban több változatban is. Az ügyészégi és bírósági szervezeti reform sajnálatosan kevésbé érintette a polgárok jogérvényesítési lehetőségeinek erősödését, az eljárások tartamának csökkentését, a szervezetek és a döntéshozatali folyamatok átláthatóságának biztosítását. Mit is mondtak a svéd kollégák a büntetés-kiszabási reformokról?

Bizonyos szempontból azonban nem meglepő, hogy két évtized sem volt elegendő a száz százalékos reform-eredményesség eléréséhez. A rendszerváltás környékén lezajlott jogalkotási reform valódi változásokat indított el. Bár az azóta lezajlott szervezeti reformlépések és a szatellit szervezetek átalakításánál elért sikerek nem az alapvető kérdéseket érintették, de meg kellett lépni őket ahhoz, hogy elkezdhessünk vitatkozni a büntető igazságszolgáltatási reformok lényegi elemein. Beszélünk kell tehát arról, hogy a bírósági rendszer átalakítása miért nem talált mindenkinél kedvező fogadtatásra? Miért nem számoltunk a reformokkal szembeni szakmai és jogalkalmazói ellenállással és az ellenállás okaival? Miért nem figyeltünk eléggé arra, hogy nem egy-két vagy néhány dolgot kell átalakítani, hanem az átkapcsolódások és összefüggések miatt az igazság-

szolgáltatás egész rendszerét kell új pályára állítani? Beszélünk kell arról, hogy a siker elmaradását mennyiben eredményezte a közvélemény támogatásának hiánya. A liberális büntetőjogi reform sem élvezett túl nagy lakossági támogatást a rendszerváltás kezdetén. Ez majdnem húsz év elteltével, ma sincs másként.

Tudnunk kell azonban azt is, hogy a büntető igazságszolgáltatási reformokhoz nem (négy) évek kellenek, hanem évtizedek – már akkor, ha valóban elkezdődnek. A kíváncsi példája jó párhuzamot kínál. Egy család egy másik országba vándorol ki. Nyilvánvaló, hogy a szülők nemzedéke nehezen találja meg a helyét az új feltételek között, hiszen nem ismerik sem a nyelvet, sem a kultúrát. A következő nemzedék már beszéli a nyelvet, ismerős számára a kultúra, és valamennyit a hagyományokból is tud már. Igazából azonban csak a harmadik nemzedék tagjai érezhetik magukat otthon az új körülmények között, hisz tökéletesen beszélnek az új nyelvet, ismerik az ország történelmét, és már saját családi hagyományaik is kialakultak az új helyen.

A bűnügyi reform szervesen hozzátartozik a jó kormányzáshoz. Hajlamosak vagyunk ugyanis elfeledkezni arról, hogy a büntetőpolitikának alapvető célja a bűnözés csökkentése, és nem csupán az adott elkövetők megbüntetése.

Jegyzetek

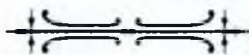
¹ Morris, N.: *Crime, the Media, and our Public Discourse: Perspectives on Crime and Justice (1996–1997 Lecture Series)*, Volume I. 117.

² Hörnqvist M.: *Repression and Empowerment in Post-liberal Societies*. In: *Crime and Crime Control in an Integrating Europe: Nordiska Samarbetsradet för Kriminologi (NSfK)'s 45th Research*

Seminar (Helsinki, 2003, 105–110. p.)

³ Grier A.–Thomas T.: *The Employment of Ex-offenders and the UK's New Criminal Record Bureau* (European Journal on Criminal Policy and Research, 2001. 9., 459–469. p.)

⁴ *Áldozatok és vélemények*. I–II. köt. Szerk: Irk F. (Országos Kriminológiai Intézet, Budapest, 2004)

Veress Szilvia

Börtönpolitika a rendszerváltás után: fiatalkorúak a büntetés-végrehajtásban

Lóránd Gergely, Lőrincz József,
Till Vera és Vig Dávid
kerekasztal-beszélgetése

beszélgetést Vig Dávid doktorandusz hallgató vezette, a résztvevők pedig Lőrincz József egyetemi docens, valamint Lóránd Gergely és Till Vera, a karon működő pártfogói csoport korábbi tagjai voltak. Vig Dávid azzal vezette be a beszélgetést, hogy pontosan az történt e panelrészlettel, mint ami a büntetés-végrehajtással általában történni szokott, azaz egyrészt a sor végére került az összes kérdéskörhöz képest, másrészt pedig a véges források az előtte álló feladatoknál már elfogytak. Utalt itt arra, hogy a megmaradt szűkös időben meg kellett volna nézni a Mész András rendezte *Bebukottak* című dokumentumfilmet (1985), és a látottak tükrében lefolytatni egy kérdésekkel és észrevételekkel tűzdelt beszélgetést. Hogy azért mindenre jusson egy kis idő, a filmből csak részleteket vetítettek a szervezők.

I. Az elhelyezés kérdései

Lőrincz József egyetemi docens korábban a büntetés-végrehajtásban, pontosabban Tökölön dolgozott fiatalkorú bűnelkövetők között. Így első kézből kaphat-

A Társadalom-panel utolsó kerekasztal-beszélgetése, és egyben utolsó napirendi pontja a *Börtönpolitika a rendszerváltás után: Fiatalkorúak a büntetés-végrehajtásban* címet viselte. A

tunk tájékoztatást a büntetés-végrehajtást körüllegő misztikumról, illetve arról, hogy mekkora felelősség és milyen elhivatottság szükséges ahhoz, hogy valaki fiatalokkal foglalkozzék. A büntetés-végrehajtás célja a megelőzés, ezzel összefüggésben pedig a visszavezetés a társadalomba. A fiatalok visszavezetéséhez jól fölépített intézményrendszerre, magasan képzett és elhivatott szakemberekre van szükség.

A fiatalok zárt intézeti nevelésének két útját ismerjük: a nevelőintézeteket és a büntetés-végrehajtási intézeteket. Az utóbbiból összesen négyet találunk Magyarországon; Tökölön és Szirmabesenyőn igazán rossz a helyzet, Kecskeméten és Pécsen viszont némileg jobbnak mondható. Ennek fő oka az elhelyezés módjában keresendő: az utóbbi két intézetben két-háromfős zárkákat találunk. Ez lenne kívánatos minden intézetben, hiszen így könnyebben ellenőrizhető a belső helyzet, és megelőzhető a lámpaoltás utáni „lematekolások”, beavatási szertartások. Tökölön egy fiút, valószínűleg egy félresikerült beavatási szertartás közben, fölakasztottak. Ezen eset hívta föl a szakemberek figyelmét arra, hogy a kialakult rendszerhez lassan száz éve nem nyúltak hozzá. A büntetés-végrehajtás amúgy is egy elhanyagolt terület, de a fiatalok büntetés-végrehajtása még ezen belül is kevesebb figyelmet szokott kapni.

II. A foglalkoztatás

Az elhelyezésen kívül még két fontos nehézség van: a foglalkoztatás és a szakemberkérdés. Ha a Szőlő utcai javítóintézetet vesszük alapul, ott a fiataloknak nincs egy szabad percük sem, életük minden pillanatát kisámfázzák a rájuk osztott föladatak. Tökölön az ébren töltött tizenkét órából jó, ha négyet tudnak betáblázni. Régen voltak itt is tanműhelyek, ahol napközben a fiatalok dolgozhattak, mára ezek megszűntek, más helyiségekké alakították át őket. Így viszont a szabadidejükkel maguk rendelkeznek, ezzel lehetőséget adva viszályok és nézeteltérések kialakulására, kakaskodásokra és rangsorképzésre.

III. A szakemberképzés

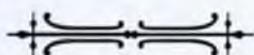
A harmadik fő kérdés, illetve nehézség a büntetés-végrehajtásban foglalkoztatott szakemberek képzése. A társadalomba való visszavezetésre ugyanis megfelelő módszerrel van csak esély, ehhez azonban magasan képzett szakemberekre van szükség, vagyis – Lőrincz József szavaival – „őrültekre”, akik hajlandók az életüket is e célnak áldozni. Ilyen személlyel viszont meglehetősen ritkán találkozhatunk. Szükség lenne neveléstudományi, társadalomtudományi és lélektani

ismeretek átadására a képzés során, illetve arra, hogy a dolgozók egyszerre tudjanak bánni akár nagyszámú fiatalokkal is. A nyitottság, felelősség, normalizáció alapelvei a felnőtteknél sem működőképesek, a fiataloknál pedig még kevésbé. Fiatalon még sokkal erősebb a kortársi vonzás, ami sokszor vezet vetélkedéshez. Ezeket csak kis létszámú zárkákban való elhelyezéssel lehet megoldani, valamint azzal, ha nem adnak esélyt a rangsorképzéssel együtt járó kakaskodások, „lematekolások” kialakulására, vagyis folyamatosan foglalkoztatják őket. A pártfogói csoport volt tagjai, Lőrincz Gergely és Till Vera még egy dologra hívta föl a hallgatók figyelmét: az utógondozás fontosságára. Ebből kiemelték a kortárs utógondozást, hiszen maguk is így ismerkedtek meg a büntetés-végrehajtási intézetek világával. Minden fiatal vonzanak kortársai, még inkább, ha máshonnan, más körülmények közül származnak. E természetes érdeklődésre épít a pártfogói csoport, és ebben rejlik a működőképességének is a titka.

IV. Javaslatok

A hallgatóság hozzászólásai közül Hack Péter, a Büntető Eljárásjogi Tanszék egyetemi adjunktusának gondolatait emelhetjük ki. Szerinte fiatalok bűnelkövetők esetén nem csak a büntetés-végrehajtás területén találunk hiányosságokat. Olyan büntetőügyekben, ahol fiatalok az elkövető, a fiatalok bírójának kell ítélni. Arra, viszont, hogy ki szerezhessen ilyen minősítést, semmilyen jogszabályban sem találunk támpontot. Gyakorlatilag a bíróságokon majdnem minden bíró rendelkezik e címmel is. Fontos lenne tehát valamilyen előképzettséghez kötni azt, hogy ki foglalkozhasson fiatalokkal, mind a bíróságon, mind pedig a büntetés-végrehajtási intézetekben.

A panel Lőrincz József anekdotájával zárult: amikor ő Tökölön dolgozott, kétszáznegyven fiatalok bűnelkövetővel foglalkozott egyszerre. Kialakított egy harmincöt főből álló Közösségvezetők Tanácsát, és az első évben csak velük foglalkozott. A későbbiekben a többi elítéltnak e Tanács, vagyis saját társaik előtt kellett elsősorban számot adnia tetteiről. Így sikerült elérnie, hogy egy-másfél évig egyáltalán nem volt fegyelmi vétség e nagy létszámú csoportban. De az elmúlt száz évben nem történt változás a fiatalok ügyében. Tökölön mindössze az utóbbi egy évben figyelhető meg javulás, kifestették a falakat, és az ajtók is visszakerültek a helyükre. Fölmerül a kérdés: honnét lehetne példát meríteni, milyen irányba kéne változtatni? Talán a legkézenfekvőbb válasz a fiatalok zárt intézeti nevelésének másik útja: a nevelőintézetek. Lőrincz József szerint e százhusz éves múltra visszatekintő intézménytípusból lehetne átvenni ötleteket és módszereket.

A rendszerváltás olyan történelmi-társadalmi jelenség, eseménysor, amelynek értékelésére és újraértékelésére vajmi kevés volt az elmúlt húsz esztendő. Sokan sokféle szemszögből közelítettek és közelítenek a legutóbbi magyar fordulathoz, a témakör azonban „kimeríthetetlen” kutatási terepet kínál a társadalomtudósoknak. Jelen írás nem egy újabb „bőrt kíván lehúzni” a rendszerváltásnak nevezett (még nem minden vonatkozásban befejeződött) folyamatról, hanem egy talán kevésbé tárgyalt témakört szeretne több oldalról megvilágítani: nevezetesen az egyház- és valláspolitikai szerepét a rendszerváltásban, méghozzá a rendszerváltó (párt)programokon keresztül.

A következőkben bemutatjuk, hogy a rendszerváltás különböző szereplői hogyan gondolkodtak az állam-egyház-vallás kérdéseit illetően. Mindehhez tehát a rendszerváltó programokat hívjuk segítségül, vizsgálódásunk végpontját egy jelképes törvény, a lelkiismereti és vallásszabadságról, valamint az egyházakról szóló 1990. évi IV. törvény képezi. E jogszabályt alapvető fontosságúvá két tényező avatja: egyrészt a tény, hogy az állampárttól függetlenné váló, utolsó szocialista kormány (Németh Miklós miniszterelnöksége) alatt fogadta el az Országgyűlés, másrészt pedig a jelképes jelentése az egyházi rendszerváltás szempontjából.

I. Fogalmi alapvetés

Mielőtt rátérünk írásunk fő tárgykörére, talán nem haszontalan összefoglalni, hogy mit értünk a következőkben igen gyakran használt kifejezéseken, vagyis a rendszerváltás, az egyház, a vallás és a programok alatt. Az ilyesfajta pozíciós kiindulópont hasznos lehet a szerzőnek (egy meghatározott mederbe tereli az írást), és hasznos lehet magának az olvasónak is (könnyebbé teheti a szerző álláspontjának megértését, illetve elkülönítését a témakörrel foglalkozó egyéb írások között).

1. Rendszerváltás

Rendszerváltás² alatt azt az 1988–1990-ben lezajlott (de már a nyolcvanas évek elejétől kibontakozó) folyamatot értjük, amelynek egyik legfontosabb eredménye a szovjet világrendszer bukása és a nemzetállami demokratizálódás folyamatainak elindulása. A rendszerváltás (vízszintes és függőleges értelemben is) több szintű fogalom, összegződnek benne jogi, gazdasági, társadalmi, s nem utolsósorban szociológiai-vallási vonatkozások.

2. Egyház, vallás és vallásosság

Egyház és vallásosság alapvetően különböző, egyben össze is kapcsolódó fogalmak. Az egyik vajmi kevésbé érthető meg a másik nélkül. Az egyház, mint szervezet kevésbé létezhetik vallásosság nélkül, és bár vallásosság lehetséges egyház nélkül (lásd a vallásosságot a „magunk módján”), de sohasem érheti el az egyház-

Antal Attila

Egyház és vallás a rendszerváltó programokban

„Minden nemzet jelene, múltja leolvasható a maga egyházain.”¹

szervezet keretében megjelenő vallásosság szintjét. Az egyház tehát elsősorban szervezet, a vallásosság pedig társadalmi-szentségi viszonyrendszerek hálója – tehát egy tágabb fogalom.

Ehhez kapcsolódóan érdemes különbséget tenni az állam egyházpolitikája és valláspolitikája között. Az egyházpolitika az állam és az egyház szervezeti viszonyainak „leosztását” jelenti – kortárs viszonyaink között ezt az állam és az egyház elválasztásának kérdésére egyszerűsíthetjük le. Az állam valláspolitikája pedig sokkal tágabb ennél, hiszen magában foglalja a társadalom (akár vallástalan) tagjai vallási képzeiteinek alakítását,³ anyagi és szervezeti háttér kialakítását és fenntartását.

3. Rendszerváltó programok

A rendszerváltó programok köre is széles jelentéstartalommal bír. Nem csupán a rendszerváltó pártok programjait értjük ez alatt (ugyanakkor elsősorban ezt), hanem az ezt megalapozó korai reformelképzeléseket is.

II. Egyház és vallásosság a diktatúra időszakában: a szocializmus egyháza

A marxizmus a vallást az osztálytársadalom termékének tekintette, s álláspontja szerint az állam és az osztályok elhalásával velük pusztul a vallás is (nem véletlen a kiindulópont sem, hiszen Karl Marx a vallást – mint ismeretes – a tömegek ópiumának tekintette). Anélkül, hogy az állampárti időszak vallásszociológiai jellegét a részletekbe menően felvázolnánk, utalnunk kell a szocialista időszak vallási fordulópontjaira. A kommunista-szocialista diktatúra kifejlődésének megfelelően három fő korszakot különíthetünk el.⁴ Totalitárius időszakában a diktatúra a hit és az egyházi intézményrendszer felszámolására törekedett (1951-ben alakult meg az Állami Egyházügyi Hivatal).⁵ A pártbéli működés elemi feltétele volt a vallástalanság. Jelentős ellentét, hogy a negyvenes és ötvenes években

a vallás és az egyház nem csak, hogy nem gyengült meg, hanem az ellenzéki intézményévé vált.

A diktatúra 1956 utáni enyhülése fordulatot hozott: nem csak ideológiai-hatalomtechnikai (1956) és gazdasági (1968) szempontból „enyhült” a rendszer, hanem megváltozott a valláshoz való viszonya is. A hatvanas évektől kezdve a (*monopolisztikus*) hatalom arra a következtetésre jutott, hogy a vallás nem számolható fel, s éppen ezért számolni kell vele: „A kádári 'gulyáskommunizmus' a vallást és egyházakat már nem megsemmisíteni, hanem beolvasztani, manipulálni és saját céljaira hasznosítani akarta.”⁶ Ebben az időszakban az MSzMP elérte, hogy valódi szava legyen az

matos erősödésével, maga a rendszerváltás nem hozta magával a vallási fellendülés – a korábbihoz hasonló – erősödését.”¹¹ A jelen keretek között nem lehet célunk ennek a látszólag kétértelmű (valójában a korszak lényegéből következő) jelenség mélyebb boncolgatása. Ehelyütt csupán ama szemléleti keretek körvonalazására tehetünk kísérletet, amelyek rávilágítanak a vallás és az egyházak rendszerváltásbeli szerepére. Röviden, annak bemutatására, hogy a szerveződő politikai és egyéb reformprogramok milyen szerepet szántak a rendszerváltásban a vallásnak és az egyháznak, vagyis, hogyan képzelték az „egyházi rendszerváltást”.

Az egyház és a vallás a diktatúra időszakaiban

A diktatúra szakaszai	Ideológiai jellemvonás	Állami viszony a valláshoz és az egyházakhoz	A társadalom viszonya az egyházakhoz (vallásossági mutatók)
<i>Totalitárius</i>	Ideológiai meghatározottság	Az egyház és a vallás el fog halni	A vallás az ellenzéki fő terepe
<i>Monopolisztikus</i>	Enyhül az ideológiai szorítás	Az egyház és a vallás „kiküszöbölhetetlenségének” felismerése és kihasználása	Csökkennek a vallásossági mutatók
<i>Hegemonisztikus-pragmatikus</i>	Látens pluralizmus	Betagozódik a látens pluralizmusba, egyúttal ki is emelkedik	Ismét nő a vallásosság, az egyházak magas társadalmi megbecsültsége

egyházi vezetők kinevezésében. Mindazonáltal ez a környezet „legitimálta” a vallás nyilvános megjelenését, s erre rá is erősített a Magyar Népköztársaság és a Vatikán között megkötött szerződés (1964). A politikai elit „elvallástalanítása” sikereket ért el, sőt épp a diktatúra gyengülésének ideje fonódott össze a vallásossági mutatók romlásával:⁷ ezek a mutatók 1960 és 1978 között (európai szinten is) jelentősen visszaestek.

A diktatúra végnapjai (pontosabban utolsó évtizede) azután ismét fordulatot hoztak: a nyolcvanas évektől kezdve kibontakozott a *hegemonisztikus-pragmatista* egypártrendszer, amelynek keretei között megindult a rendszerváltáshoz vezető lappangó pluralizmus.⁸ A vallásosság szempontjából 1978-tól beszélhetünk fordulatról, a régióban mindenütt emelkedni kezdtek az ilyen típusú mutatók. A kibontakozás mindenképp összefonódik a második gazdaság és második nyilvánosság kialakulásával, s ezzel párhuzamosan (az ideológiai harapófogó szorításának fokozatos enyhítésével) bontakozott ki a kezdetleges politikai pluralizmus. Utóbbi folyamatnak az egyházak mindenképp nyertesei voltak, hiszen például 1989-re épp az egyházak a legnépszerűbb társadalmi intézmények közé tartoztak; a közvélemény szemében a társadalmi hasznosságuk messze az egyik legmagasabb volt.⁹ (Célszerű megjegyezni, hogy a vallásosság ilyenén terjeszkedése – meglepő módon – a rendszerváltásig tartott, és miután „legálissá” vált a vallás gyakorlása, vagyis megteremtődtek a jogi feltételek a vallás tényleges szabad gyakorlására, a vallásossági mutatók ismét romlani kezdtek.)¹⁰

Összefoglalva: „míg a rendszerváltás előtti utolsó időszak együtt járt a vallásosság számottevő és folya-

III. Egyház, vallás és a rendszerváltó programok

A következőkben megvizsgáljuk, hogy a rendszerváltás programtörténetében hogyan jelent meg az egyház és a vallás, milyen egyház- és valláspolitikai magbontakozott ki a korai reformelképzelésektől kezdve a szerveződő pártok programjáig.

1. Korai reformelképzelések

A. Társadalmi Szerződés

Az első és talán az egyik legfontosabb munka a *Társadalmi Szerződés*, amely 1987 márciusa és júniusa között keletkezett a *Beszélő* szerkesztőségében. A szövegezés munkáját Kis János, Kőszeg Ferenc és Solt Ottília végezte. A munka komoly társadalmi reformelképzelést vázol fel, mégpedig úgy, hogy a szocializmust, mint magától értetődő valóságot tudomásul veszi (ennek ellenére vagy épp ezért hangzik el a hírhedt té vált mondat: „Kádárnak mennie kell!”).¹² Roppant érdekes a *Társadalmi Szerződés* kiindulópontja: az egyházakról szóló részt a kisebbségi közösségek védelmének keretében tárgyalja. A javaslatcsomag alapjogi-as jellegének megfelelően a szöveg kijelenti, hogy a hívőknek részben olyan jogokra van szükségük, amelyek az állampolgárt közvetlenül, az állammal szemben illetik meg: így (tegyük hozzá: *valódi*) lelkiismereti szabadságra és jogegyenlőségre. A Szerződés ezek után

rávillágít a szocialista rendszer egyik legfontosabb nehézségére: a kinyilvánítás és a ténylegesség ketősségére. Az említett jogok ugyanis *deklaratív módon léteznek* (Alkotmány, Büntető és Polgári Törvénykönyv, a Munka Törvénykönyve), mivel azonban a megfogalmazás rendkívül általános, konkrétumok vonatkozásában nem védik az állampolgárokat. Éppen ezért javasolja a Szerződés *konkrétumok* bevezetését, többek között: a pedagógust nem szabad vallásos meggyőződésének titkolására kényszeríteni; állami hivatalnokot nem szabad hátránnyal sújtani egyházi szertartás látogatásáért; a katonai szolgálat alatt biztosítani kell a vallásgyakorlás lehetőségét.

Ezen a ponton egy igen fontos gondolatot fogalmaz meg a *Társadalmi Szerződés* (amely egyébként át is vezet a valláspolitikából az egyházpolitikába): „A vallásszabadság, az egyén lelkiismereti szabadságán és az állampolgári jogegyenlőségen túl, a közösségi hitélethez fűződő jogok összességét jelenti.”¹³ A program körvonalazza továbbá az állam és az egyház elválasztását (állami be nem avatkozás és az egyházak törvényisztelete), hiszen a vallásszabadság rovására elkövetett jog sértések épp azzal függték össze, hogy ez az elválasztás nem valósult meg.¹⁴ A *Beszélőben* megjelent irat rávilágít a fentiekben túl arra, hogy az Állami Egyháziügyi Hivatal ellehetetleníti új egyházak alapítását, továbbá egyéb vallási mozgalmak megalapítását, illetve arra is, hogy rendezetlen a lelkiismereti fegyverelutasítás. A *Társadalmi Szerződés* szerint új, a társadalmi igényeknek jobban megfelelő törvényt kell alkotni a vallásszabadságról, amelyben gondoskodni kell a lelkiismereti szabadságot és jogegyenlőséget sértő intézkedések elleni védelemről; az egyházaknak az állammal szembeni önállóságáról; továbbá arról is, hogy a lelkiismereti fegyverelutasítás engedélyezése általános legyen.

B. Reform és demokrácia

A *Reform és demokrácia* című szöveg Bihari Mihály tollából származik. A tanulmány megírására a Hazafias Népfront Társadalompolitikai Tanácsa kérte fel a szerzőt 1986-ban. A mű végül is 1987-re készült el, meg is jelent (többek között) a *Medvetánc* című folyóirat 1987. évi mellékleteként, a *Fordulat és reform* című anyaggal együtt. A *Reform és demokrácia* című munka alapvetően egy összetett rendszerdiagnózis és javaslatcsomag is. A szöveg együtt foglalkozik az egyházakkal és a vallással: kinyilvánítja a vallások és felekezetek egyenlőségét;¹⁵ a társadalmi (vallási) pluralizmust;¹⁶ az *Emberi jogok alkotmányában* részletesen szabályozandónak véli a vallás- és lelkiismereti szabadságot,¹⁷ a szabad kapcsolattartást az azonos vallási csoportokkal, bármely országban is éljenek; továbbá demokratikus egyesülési törvényt irányoz elő.¹⁸

2. Pártprogramok

Az alábbiakban ama pártok programjait mutatjuk be, amelyek az 1989–1990-es években *releváns* pártnak

számítottak (vagyis volt érdemi lehetőségük a rendszerváltás befolyásolására) és volt (legalább minimális) mondanivalójuk a vallásról és az egyházakról.

A. MSzMP

Talán az egyik legérdekesebb témakör magának az MSzMP-nek a viszonya a rendszerváltáshoz és szűkebb értelemben a valláshoz és az egyházakhoz. Ennek kapcsán két szövegre célszerű utalni. Az egyik a *Magyar Szocialista Munkáspárt rövidtávú programja* (1989. február 20–21.).¹⁹ Témakörünk szempontjából a szöveg azért jelentős, mert az átalakuló párt kinyilvánítja a lelkiismereti és vallásgyakorlási szabadságot.

Sokkal érdekesebb lehet azonban számunkra (s általában is a rendszerváltás szempontjából) Az *MSzMP Központi Bizottságának állásfoglalása a párt viszonyáról a valláshoz és az egyházakhoz: javaslat a lelkiismereti és vallásszabadságról szóló törvény elveire* című szöveg.²⁰ Ahogyan az állampárt közeledett az 1989. október 7-i „végjáték” felé, úgy bontott le egyre több tabut. Így történt ez a jelen szöveg esetében is, amely 1989. július 28-án született. Ebben az MSzMP „számot vet” a korábbi évek egyházpolitikájával,²¹ megállapítva, hogy az „történelmi mércével mérve, s a nemzetközi összehasonlítás tükrében egyaránt sikeresnek bizonyult”.²² A párt ugyanakkor belátja, hogy nem mindenben haladták meg a múlt hibáit: „Nem tagadhatók a vallásos meggyőződés miatti, politikai indítékú hátrányos megkülönböztetés egyes esetei sem, amelyek gyakran súlyos lelkiismereti konfliktusokhoz vezettek.”²³ Éppen ezért nyilvánítja ki az MSzMP, hogy ilyen típusú hátrányos megkülönböztetés (vagyis a párttagok vallásosság miatti megkülönböztetése) a jövőben nem következhetik be. Emellett a párt egy új típusú együttműködés kialakítására törekszik az egyházakkal és egyéb közösségekkel. Ezen a ponton a párt elér a következőhöz is: „A lelkiismereti és vallásszabadság elvét alkotmányunk eddig is deklarálta. Szükségesnek tartjuk azonban, hogy érvényesülését törvény is biztosítsa.”²⁴ Az MSzMP a következő fő szabályozási irányokat javasolta:²⁵

- a törvény határozza meg a két szabadságjog tartalmát és az érvényesülésükhöz szükséges biztosítékot;

- a törvény mondja ki, hogy mindenkinek joga van a lelkiismeret és a vallás szabadságára; legyen biztosítva az egyén számára a világnézet szabad megválasztása és megváltoztatása; e jog tegye lehetővé, hogy a különböző világnézeti meggyőződést valló állampolgárok és szervezeteik (az egyházak is) nézeteiket szabadon terjeszthessék és oktathassák;

- a törvény segítse elő, hogy a különböző világnézetű állampolgárok magatartását a kölcsönös türelem hassa át;

- a törvény szerezzen érvényt annak az alkotmányos elvnek, amely szerint a Magyar Népköztársaság az egyházat különválasztja az államtól; az egyházak és vallások ne gyakoroljanak állami funkciókat és az állam ismerje el és tartsa tiszteletben önállóságukat; ugyanakkor társadalmilag hasznos célok megvalósítása érdekében működhessenek együtt;

– a törvény határozza meg az állam és az egyházak, illetve vallások viszonyát, az állami egyházpolitika szervezeti kereteit;

– a törvény fogalmazza meg az egyházak és vallások jogi minősítését és jogállásukat, továbbá ismerje el jogi személyiségüket és egyenjogúságukat;

– a törvény biztosítsa a szülőknek ama jogát, hogy a kiskorú gyermekeik világnézeti neveléséről szabadon döntsenek;

– a jog gyakorlása nem terjedhet ki az alkotmányos kötelezettségek alóli mentességre; a hite és a világnézete miatt senkit nem érhet semmiféle hátrány, és semmiféle előny nem illethet meg.

Láthatjuk tehát, hogy az MSZMP-nek (nem sokkal az MSZP megalakulása előtt) már összetett programja volt a reformra az egyházak és vallási csoportok tekintetében, amely egyébként a kilencvenes évek elején – a rendszerváltó törvények középső szakaszával – nagyrészt meg is valósult.²⁶ Érdekesség, s egyben éles ellentét, hogy az 1989. október 7-én megszületett MSZP programja már csak elvétve foglalkozik a vallási és egyházi kérdésekkel: egyedül a vallási kisebbségek védelmét emeli ki.²⁷

B. SzDSz

A rendszerváltó pártok (alakulatok) közül – talán nem véletlenül – 1989-ben az SzDSz rendelkezett az egyik legjobban kidolgozott programmal.²⁸ Ez utóbbi jellemző a *Programtézisek a lelkiismereti és vallásszabadságról* szóló részre is.²⁹ Az SzDSz – amely programjában egyszerre kritikus az MSZMP-vel és az azzal kiegészítő egyházi vezetéssel szemben – kifejti: „A társadalom jelentős részét hívők alkotják. A demokratikus átalakulás szempontjából nem lehet közömbös, hogy milyen lesz az elkövetkezendő évek egyházpolitikája.”

Láthatjuk, hogy a párt már eleve egyházpolitikai programban gondolkodik. Az SzDSz a rendszerváltás kori egyházi helyzet pontos leírásával indít. Utal többek között az egyház és az állam névleges szétválasztására;³⁰ a névleges egyházi önállóságra és tényleges állami gyámkodásra; az Állami Egyházügyi Hivatal korlátlan és átláthatatlan jogosítványaira; a Magyarországi Szabadegyházak Tanácsának tevékenységére; az általános jogbizonytalanságra;³¹ a személyes-szervezeti és anyagi ellenőrzésre; s nem utolsósorban a lelki kényszerre. Az SzDSz rávilágít az egyházak közötti egyenlőtlenségekre, amelynek alapja az MSZMP „oszd meg és uralkodj” típusú politikája. Mindezeket túl az SzDSz (a tisztánlátás kedvéért) foglalkozik a történelmi keresztény egyházakat terhelő felelősséggel is.³² Az SzDSz végül felállít egy többszintű követelményrendszert a jövőbeni szabályozás alapjaként,³³ s ebben nem az 1945 előtti egyházi előjogokhoz kíván visszatérni, hanem olyan szabályozást vetít előre, ahol az „önkéntesen és szabadon szerveződő vallási közösségek egyenlő jogokat élveznek”.³⁴

– az állam és az egyház korrekt szétválasztása és az

egyházi önállóság biztosítása (az állami felügyelet korlátozása a törvényességi felügyelet szintjére);³⁵ az egyházi tisztségek szabad betöltése; valamennyi egyház – vallás jogi személyiségének elismerése;³⁶ az állami hozzájárulás megszüntetése az egyházi pénzügyekhez; a vagyoni-forgalmi viszonyok szabadsága;

– az összes vallásfelekezetet egyenjogúságának biztosítása;

– az egyházalapítás szabadsága;³⁷

– a vallásfelekezet belső rendjének érintetlensége;

– a világnézeti meggyőződés szabad megválasztása, elfogadása, kinyilvánítása és tanítása (a nevelés szabadsága; a vallásos nevelés intézményi feltételeinek biztosítása; a világnézeti szűrés tilalma; a tananyagok felülvizsgálata);

– a lelkiismereti és vallásszabadság büntetőjogi védelme;

– az alternatív polgári szolgálat szabályozása;

– a hitélet gyakorlásának szabadsága;

– a műsorkészítési és sugárzási jog;

– az 1945-től vallási okokból üldözöttek rehabilitálása;

– általában is a jogszabályok felülvizsgálata.

C. Fidesz

A rendszerváltó pártok közül a Fidesz programja (amelyet az 1989. október 13–15-i kongresszus fogadott el)³⁸ ama szövegek közé tartozik, amelyek viszonylag részletesen foglalkoznak vizsgált témakörünkkel. A Fidesz is számot vet a Kádár-rendszer által behódolásra kényszerített egyházakkal, ugyanakkor hangsúlyozza, hogy a magyar társadalomnak „nagy szüksége van az egyházakban mindezek ellenére megőrzött értékekre [...], s ezeket csak megújult egyházak tudják felé közvetíteni.” A Fidesz konkrét javaslatai:

– a közös hitelveket vallók alanyi joga egyház alapítására (bíróági nyilvántartásba vétel);

– a felekezeti működési szabályok nem sérthetik mások lelkiismereti és vallásszabadságát;

– az egyház (mint minden társadalmi szervezet) felett csak törvényességi felügyelet gyakorolható (Egyházpolitikai Titkárság felállításával);

– a vallásfelekezetek egyenjogúsága;

– jogi személyiség minden egyháznak (ennél kisebb egységeknek is);

– az állami hozzájárulás megszüntetése az egyházi fizetésekhez; az egyházak adománygyűjtési jogának elismerése;

– mindenütt tilos a világnézeti számonkérés és az ezen alapuló megkülönböztetés;

– a felekezetek szabad szociális tevékenysége;

– szabad vallásgyakorlás és polgári szolgálat.

D. KDNP

Az 1990-es szabad választások után megalakult koalíciós kormány hármasa közül csak a KDNP ren-

delkezett szilárd (legalábbis írott) elképzelésekkel a vallást és az egyházakat illetően. Az MDF programja (1989 októbere) is egy összetett (részletekbe menő) átmenet-elképzeléssel rendelkezett, amely látszólag nem helyezett hangsúlyt az egyház- és valláspolitikára.³⁹ Az utóbbi hiányosságot a leendő koalíciós partner, a KDNP pótolta – 1990-ből származó programjának címe (*A keresztény út*) is ezt sugallja.⁴⁰ A program emberközpontú társadalmat és az erkölcsi törvényre, a természetjogra épülő államot irányoz elő. Mindezekon túl a kereszténydemokrácia alapjain áll. A program *Keresztény közéletiség: egyház és párt* cím alatt foglalkozik a konkrét egyház- és valláspolitikai tételekkel. Mind az egyházat, mind pedig az államot és a politikai pártot társadalmi alakulatként fogja fel.

Kiemeli a vallásos emberek kötelességét egyházuk építése terén. Az egyházak az emberek transzcendenciáját és vallási-lelki igényeinek kielégítését, továbbá szociális ellátását szolgálják. A párt (amely, mint kiderül, nem „egyházi párt”) követeli az egyházak jogainak teljes visszaállítását és működési szabadságuk biztosítását, az elavult jogszabályok hatályon kívül helyezését, valamint a vallásszabadságról szóló (az egyházakkal egyeztetett) törvény meghozatalát. A párt szerint a közhasznú tevékenységet folytató egyházi szervezeteknek ugyanolyan állami segítséget kell biztosítani, mint a hasonló tevékenységet végző állami intézményeknek. Az egyházak és az államigazgatás közé felügyeleti-összehangoló szervet nem szabad beiktatni. A KDNP magáénak érzi és támogatja az egyházak minden olyan cselekvését, amely a közérkölcsök helyreállítására irányul. A program további (szakpolitikai) részeiben is a kereszténydemokrácia alapjain fejti ki a véleményét a párt, a keresztény szereteterkölcsekből kiindulva.

E. MDF (és FKgP)

Az MDF másik leendő koalíciós partnere, az FKgP nem fogalmazott meg számottevő egyházi-vallási álláspontot (*Az újjászülés programja*, 1990).⁴¹ 1990 koalíciós partnereinek kormányprogramjában (*A nemzeti megújulás programja*) viszont külön fejezet foglalkozik az egyházakkal.⁴² Ebben a következőt találjuk: „Hazánkban az állam és az egyházak viszonya megnyugtatóan, törvényes keretek között szabályozott. Az Alkotmány, illetve a lelkiismereti és vallásszabadságról, valamint az egyházakról szóló törvény garantálja az állam és az egyházak elválasztását, a lelkiismereti és vallásszabadság érvényre jutását, a felekezeti egyenjogúságot.”⁴³ Vagyis az Antall-kormánynak már nem kellett ezt az egyháspolitikai megújulást elvégeznie, hiszen a Németh-kormány átvitte a parlamenten az 1990. évi IV. törvényt. Ehhez azonban egyrészt kellett a Németh-kormány elszánása és az utolsó „rendi” Országgyűlés jóváhagyása,⁴⁴ legfőképpen pedig a bemutatott elképzelések közege.

IV. Egyházipolitikai rendszerváltás

„A vallás számára a rendszerváltás a legnagyobb újítást a szervezeti lehetőségek terén hozta.”⁴⁵

A következőkben azt vizsgáljuk meg, hogy a rendszerváltás egyházi kodifikációjában hogyan jelentek meg a vázolt elképzelések. Rámutattunk, hogy már a „nyolcvanas évek végén látható volt, hogy a társadalomszerkezet sokszereplőssé alakulásának folyamatában a pártok mellett az egyházak is a közélet határozottan körvonalazódó intézményeivé váltak.”⁴⁶ Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint a szerveződő pártok (különösen az MSzMP) egyházipolitikai reflexiói. Az egyházak rendszerváltás előtti szerepének taglalásakor már beláttuk azt, hogy maga a rendszerváltás nem járt egy nagy „vallási robbanással”. Az igazi változás a korábbi szervezeti keretek letisztázása, a jogi szabályozás új alapokra helyezése és egyértelműsítése volt. Amint az 1990-es választáskor felálló kormány megjegyezte: az egyházi szabályozás jogszabályi háttére késznek mutatkozott már a kormányrúd átvételekor, vagyis az új kormánynak a szervezeti-szervezeti szabályozással nem volt gondja. Ehhez azonban kellett a Németh-kormány által elfogadott 1990. évi IV. törvény, valamint a törvény szellemi-szabályozási közegét megteremtő programjavaslatok.

A Németh-kormány „egyházipolitikai fordulata” 1989 nyarán következett be,⁴⁷ amikor is 1989. június 26-án felállították a Minisztertanács Egyházipolitikai Titkárságát. Magát a *lelkiismereti és vallásszabadságról, valamint az egyházakról szóló 1990. évi IV. törvényt* 1990. január 24-ei ülésén fogadta el a parlament, és február 12-én hirdették ki.⁴⁸ Mielőtt azonban bemutatjuk a törvény főbb pontjait, utalni kell arra is, hogy az 1990. évi IV. törvény nem „lógott a levegőben”, hiszen az *egyesülési jogról szóló 1989. évi II. törvény* már egy évvel azelőtt megnyitotta a szerzetesrendek újjászerveződésének lehetőségét.⁴⁹

Mit hozott az 1990. évi szabályozás? Mindenekelőtt célszerű *ab ovo* kiindulni: mely jogszabályokat váltotta fel? Az 1990. évi IV. törvény hatályon kívül helyezte ama jogszabályokat, amelyekre a szocializmus egyházi szabályozása épült (vagyis elvégezte az *egyházi-vallási deregulációt*):

- a vallás szabad gyakorlásáról szóló 1895. évi XLIII. törvényt;
- a bevett és az elismert vallásfelekezetek közötti, az elismert vallásfelekezetek hátrányára fennálló különbségek megszüntetéséről szóló 1947. évi XXXIII. törvényt;
- a vallásoktatásról szóló 1949. évi 5. törvényerejű rendeletet;
- az egyházi állások betöltéséhez szükséges állami hozzájárulásról szóló 1957. évi 22. törvényerejű rendelet ekkor még hatályban lévő rendelkezéseit;
- az egyes egyházi állások betöltéséhez szükséges állami hozzájárulásról és az Állami Egyházügyi Hivatal

megszüntetéséről szóló 1989. évi 14. törvényerejű rendeletet;

– a szerzetesrendek működéséről szóló 1989. évi 17. törvényerejű rendeletet;

– a vallásoktatásról szóló 21/1957. (III. 24.) Korm. rendelet és a végrehajtására kiadott 39/1957. (M.K. 5.) MM utasítást.

A jogszabály alkotmányos kötődése nem volt gond; amint láthattuk, már 1972-től kezdve szerepelt az Alkotmányban (legalább is formailag) a lelkiismereti és vallásszabadság, valamint az állam és az egyház elválasztása. Az 1989. évi XXXI. törvénnyel létrejövő új Alkotmány (építve a korábbi szabályszevegre) pontosította és kiegészítette (valamint átszámozta) a lelkiismereti és vallásszabadságról szóló részeket.⁵⁰ Sokatmondó az 1990. évi IV. törvény bevezetője: „A ma-

gyarországi egyházak, felekezetek, vallási közösségek a társadalom kiemelkedő fontosságú, értékhordozó és közösségteremtő tényezői. A hitélet körébe tartozó munkálkodásuk mellett kulturális, nevelési-oktatási, szociális-egészségügyi tevékenységükkel és a nemzeti tudat ápolásával is jelentős szerepet töltenek be az ország életében.”

Meghatározhatjuk a törvény által bevezetett legfontosabb újdonságokat, amelyek a törvény négy fő tárgyköréhez kapcsolódnak: a lelkiismereti és vallásszabadság joga; az egyházak; módosító (szabálysértési törvény, Büntető Törvénykönyv) és hatályon kívül helyező szabályok. Látni fogjuk, hogy az 1990. évi IV. törvény döntően egyházpolitikai szabályokat rögzített, és csak elvétve találunk benne valláspolitikai mondanivalót.

Az 1990. évi IV. törvény keresztmetszete

Szabályozási tárgykör		A legfontosabb rendelkezés
1. A lelkiismereti és vallásszabadság joga		Alapvető emberi szabadságjogok; a részjogosítványok részletezése; az egyházalapítás szabadsága.
2. Egyházak	<i>Nyilvántartásba vétel és törlés</i>	A székhelye szerint illetékes megyei bíróság, illetőleg a Fővárosi Bíróság veszi nyilvántartásba (a feltételek teljesítése esetén) és törli is onnan; az alapszabály minimális tartalma; a nyilvántartásba vétel megtagadása; az egyház a nyilvántartásba vétellel nyeri el jogi személyiségt, és az abból törléssel szűnik meg jogi személyisége, a határozat meghozatalának napjával.
	<i>Egyházak szövetségei</i>	Az egyházak által létrehozott szövetséget a bíróság nyilvántartásba veszi, ha az alapító egyházak alapszabályát elfogadták, ügyintéző és képviseleti szerveit megválasztották, és a képviseletére jogosult személy a szövetség nyilvántartásba vételére vonatkozó kérelmet a bírósághoz benyújtotta.
	<i>Egyház és állam</i>	A Magyar Köztársaságban az egyház az államtól elválasztva működik; az egyház belső törvényeinek, szabályainak érvényre juttatására állami kényszer nem alkalmazható.
	<i>Az egyházak művelődési, szociális, egészségügyi tevékenysége</i>	Az egyházi jogi személy elláthat minden olyan nevelési-oktatási, kulturális, szociális, egészségügyi, sport, gyermek- és ifjúságvédelmi tevékenységet, amelyet törvény nem tart fenn kizárólagosan az állam vagy állami szerv (intézmény) számára.
	<i>Egyházi Gazdálkodás</i>	Az egyházi jogi személy vagyona elsősorban természetes személyek, jogi személyek, jogi személyiség nélküli szervezetek adományaiból, egyéb hozzájárulásaiból, az egyházi szolgáltatásokért fizetett díjakból képződik; gazdasági-vállalkozási tevékenység folytatása.
3. Módosuló rendelkezések		A szabálysértésekről szóló 1968. évi I. törvény kiegészül a vallásgyakorlás jogának megsértése tényállással, valamint Büntető Törvénykönyv a lelkiismereti és vallásszabadság megsértése elnevezésű tényállással.
4. Hatályon kívül helyező rendelkezések		A korábbi állami egyházjog hatályon kívül helyezése.

Az 1990. évi IV. törvényig „érő” szellemi összefoglalásból megállapíthattuk, hogy a rendszerváltó ellenzéki pártok nagy része, s nem utolsósorban maga az MSzMP is rendelkezett programmal, elképzelésekkel az egyházpolitikai rendszerváltás levezénylésére. Bár ezt a folyamatot a későbbi kormányok tevékenysége (így többek között az Antall-kormány, a volt egyházi ingatlanok tulajdonának rendezésével,⁵¹ valamint a Horn-kormány a személyi jövedelemadó 1%-ának az egyházak részére való felajánlhatóságának megteremtésével, s nem utolsósorban a Vatikánnal kötött megállapodás aláírásával)⁵² tetőzte be, de a

kiindulópont mindenképp a rendszerváltó programalkotásban és a rendszerváltó Németh-kormány kodifikációs (és diplomáciai) tevékenységében keresendő.⁵³

A rendszerváltó programok egyházpolitikára irányultsága nem csak a rendszerváltó jogalkotásra, hanem az azt követő kodifikációs irányokra is rányomta bélyegét. Egyházpolitikai-szervezeti szempontból tehát többé-kevésbé megtörtént a rendszerváltás, valláspolitikai szempontból azonban – mindenekelőtt az államvallási távlatadási felelősségére gondolhatunk itt – még igen csak nagy a lemaradás.⁵⁴

Jegyzetek

¹ Glatz Ferenc: „Állam – Egyház – Kultúra”: Szimpózium a Pannonhalmi Főapátság fennállásának ezredik évfordulója alkalmából. (Budapest, 1997. 65. p.)

² A rendszerváltoztatás, rendszerváltozás, rendszerváltás kifejezések értelmezésére: Antal Attila, *A magyar rendszerváltás karaktere*. In: *Útvesztő a Paradicsomba: Periféria, modernizáció és demokráciakísérletek Magyarországon* (Budapest, 2009)

³ Vagyis a vallásra szocializálást (nem hitoktatást), a legtöbb vallások bemutatását, és általában is a vallási „ismeretterjesztést”.

⁴ A korszak három típusára: Bihari Mihály: *Magyar politika 1944–2004* (Budapest, 2005)

⁵ Az Állami Egyházügyi Hivatal működésére: Köpeczi Bócz Edit: *Az Állami Egyházügyi Hivatal tevékenysége* (Budapest, 2004)

⁶ Tomka Miklós: *Egy új társadalmi-politikai szereplő: Vallás és egyház a rendszerváltás folyamatában* (Társadalmi Szemle, 1998. 8–9., 21. p.)

⁷ Templomba járás, a vallás szabályoknak megfelelő gyakorlása, s nem pedig vallásosság a „magunk módján”.

⁸ Itt nem csupán az 1987-től felfutó pártosodásra, hanem az MSzMP belső törésvonalaira is lehet gondolni: Antal Attila: *Az MSzMP belső útja a rendszerváltáshoz*. In: *Útvesztő a Paradicsomba: Periféria, modernizáció és demokráciakísérletek Magyarországon* (Budapest, 2009)

⁹ Kurtán Sándor–Sándor Péter–Vass László (szerk.): *Magyarország Politikai Évkönyve 1990* (Budapest, 1990. 434. p.)

¹⁰ Szántó János: *Vallásosság, vallásos hiedelmek Magyarországon*. In: Andorka Rudolf–Kolosi Tamás–Vukovich György (szerk.): *Társadalmi riport 1992* (Budapest, 1992. 259–288. p.)

¹¹ Tomka Miklós: *Valláspolitikai és egyházpolitikai változások*. In: Gombár Csaba–Hankiss Elemér–Lengyel László–Várnai György (szerk.): *Kormány a mérlegen 1990–1994* (Budapest, 1994. 264. p.)

¹² „Adottnak vesszük, adottnak kell vennünk az egypárturalmat, a párt bizonyos közhatalmi előjogait. Azt vizsgáljuk, miként lehetne végre föltenni e keretek között a forradalom leverése óta mindig elnapolt alapkérdéseket”. *Társadalmi Szerződés*. In: M. Kiss József–Vida István (szerk.): *Magyarországi pártprogramok 1988–1990* (Budapest, 1990. 53. p.)

¹³ *Társadalmi Szerződés*, i. m., 99. p.

¹⁴ A *Társadalmi Szerződés* utalt arra is, hogy ez az összefonódás milyen területeken érvényesült: az állam megőrizte főkegyúri jogait; állami kézben voltak az egyházak anyagi ügyei; korlátozták az egyházak és a hívek kapcsolatát; a vallási egyesület alapításának tilalma; kevés az egyházi kézben lévő iskola; korlátozták az egyházi könyv- és lapkiadást.

¹⁵ *Reform és demokrácia*. In: M. Kiss József–Vida István (szerk.): *Magyarországi pártprogramok 1988–1990* (Budapest, 1990. 202. p.)

¹⁶ *Reform és demokrácia*, i. m., 211. p.

¹⁷ *Reform és demokrácia*, i. m., 229. p.

¹⁸ *Reform és demokrácia*, i. m., 230. p.

¹⁹ Vass Henrik (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1985–1989* (Budapest, 1994. 574–578. p.)

²⁰ Vass Henrik: i. m., 623–626. p.

²¹ Érdemes utalni arra, hogy az MSzMP „egyházpolitikáról” beszél, a kifejezés és a program tartalmából pedig az következik, hogy „helyesen” használja ezt a kifejezést – valláspolitikáról kevés szó esik a programban.

²² Vass Henrik: i. m., 623. p.

²³ Vass Henrik: i. m., 623. p.

²⁴ Vass Henrik: i. m., 625. p.

²⁵ Ezeket a később tárgyalandó 1990. évi IV. törvény miatt mutatjuk be viszonylag részletesebben.

²⁶ Bihari Mihály: i. m., 397. p.

²⁷ *A Magyar Szocialista Párt programnyilatkozata*. In: M. Kiss József–Vida István (szerk.): *Magyarországi pártprogramok 1988–1990* (Budapest, 1990. 352. p.)

²⁸ A Beszélő és a Szabad Kezdeményezések Hálózata révén.

²⁹ *A Szabad Demokraták Szövetségének elvi nyilatkozata és programja*. In: M. Kiss József–Vida István (szerk.): *Magyarországi pártprogramok 1988–1990* (Budapest, 1990. 261–348. p.)

³⁰ Az 1972. évi alkotmánymódosítással került bele a sztalini Alkotmányunkba a nevezetes 63. §, amelynek értelmében: „(1) A Magyar Népköztársaság biztosítja az állampolgárok lelkiismereti szabadságát és a vallás szabad gyakorlásának jogát. (2) A lelkiismereti szabadság biztosítása érdekében a Magyar Népköztársaság az egyházat különválasztja az államtól.” Az Alkotmány 1972-es módosítását és egységes szövegét lásd: <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8487>.

³¹ Az egyházi viszonyokat szabályozó joganyag rendezetlensége, áttekinthetlensége és hozzáférhetlensége.

³² A Horthy-rendszerben asszisztálásra gondolhatunk itt (*Az SzDSZ elvi nyilatkozata és programja*: i. m., 322. p.)

³³ A program utal arra, hogy 1989-ben már folyik a lelkiismereti és vallásszabadságról szóló törvény előkészítése.

³⁴ *A Szabad Demokraták Szövetségének elvi nyilatkozata és programja*: i. m., 322. p.)

³⁵ Az Állami Egyházügyi Hivatal, valamint a Magyarországi Szabadegyházak Tanácsának megszüntetése.

³⁶ Az SzDSZ már ekkor nem csupán a történelmi egyházakban gondolkodik, hanem figyelmet fordít a kisegyházak egyenjogúságára is.

³⁷ Bíróügyi nyilvántartásba vétel: az SzDSZ a később bemutatandó 1990. évi IV. törvénytől még „liberálisabb” szabályozást javasolt: álláspontja szerint tíz fő elhatározása elegendő lett volna (persze egyéb követelmények mellett) egyház alapítására.

³⁸ *A Fialat Demokraták Szövetségének programja*. In: M. Kiss József–Vida István (szerk.): *Magyarországi pártprogramok 1988–1990* (Budapest, 1990. 364. p.)

³⁹ *A Magyar Demokrata Fórum programja*. In: M. Kiss József–Vida István (szerk.): *Magyarországi pártprogramok 1988–1990* (Budapest, 1990. 419. p.)

⁴⁰ *A Kereszténydemokrata Néppárt választási programja*. In: M. Kiss József–Vida István (szerk.): *Magyarországi pártprogramok 1988–1990* (Budapest, 1990. 532. p.)

⁴¹ *A Független Kisgazdapárti programja*. In: M. Kiss József–Vida István (szerk.): *Magyarországi pártprogramok 1988–1990* (Budapest, 1990. 553. p.)

⁴² A program 1990 szeptemberében keletkezett.

⁴³ A nemzeti megújulás programja: A Köztársaság első három éve (Budapest, 1990. 147. p.)

⁴⁴ Meg kell jegyeznünk, hogy az új Alkotmány elfogadása (1989. évi XXXI. törvény) volt az igazi szakítópróba az Országgyűlés esetében, hiszen ekkor többször is előtérbe került a parlament feloszlásának kérdése.

⁴⁵ Tomka Miklós: *Egy új társadalmi-politikai szereplő: Vallás és egyház a rendszerváltás folyamatában* (Társadalmi Szemle, 1998. 8–9., 28. p.)

⁴⁶ Tomka Miklós: i. m., 31. p.

⁴⁷ Nem függetlenül a készülődéstől a Nemzeti Kerekasztal (NEKA) tárgyalásokra. Megemlíthetjük, hogy a „flexibilis” Németh-kormány épp a tárgyalások miatt vonta vissza a parlamenthez már 1989 májusában beterjesztett alkotmánymódosító törvényjavaslatát, s a NEKA-megállapodás eredményeképpen előálló (új) alkotmánymódosításra vonatkozó törvényjavaslatot terjesztett 1989 őszén a törvényhozás elé.

⁴⁸ In: <http://www.1000ev.hu/index.php?a=3¶m=8660>.

⁴⁹ In: uo.

⁵⁰ Az 1989. évi XXXI. törvény a következő szabályszerzőet állapította meg: „60. § (1) A Magyar Köztársaságban mindenkinek joga van a gondolat, a lelkiismeret és a vallás szabadságára. (2) Ez a jog magában foglalja a vallás vagy más lelkiismereti meg-

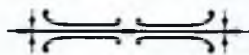
győződés szabad megválasztását vagy elfogadását, és azt a szabadságot, hogy vallását és meggyőződését mindenki vallásos cselekmények, szertartások végzése útján vagy egyéb módon akár egyénileg, akár másokkal együttesen nyilvánosan vagy magánkörben kinyilváníthassa, vagy kinyilvánítását mellőzze, gyakorolhassa vagy taníthassa. (3) A Magyar Köztársaságban az egyház az államtól elválasztva működik.”

⁵¹ 1991. évi XXXII. törvény.

⁵² 1997. június 20-án Horn Gyula miniszterelnök és Angelo Sodano bíboros államtitkár Vatikánvárosban aláírta a „Katolikus Egyház magyarországi közszolgálati és hitéleti tevékenységének finanszírozásáról, valamint néhány vagyoni természetű kérdéssel” szóló megállapodást. Ezt követően 1997. december 2-án az Országgyűlés ratifikálta a Megállapodást, egyúttal elfogadta az 1997. évi CXXIV. törvényt az egyházak hitéleti és közcélú tevékenységének anyagi feltételeiről.

⁵³ 1990. február 9-én, Budapesten Németh Miklós és Agostino Casaroli aláírta a magyar–vatikáni diplomáciai kapcsolatok újrafelvételéről szóló egyezményt.

⁵⁴ Vagyis arra, hogy állam ablakot nyit a különböző vallások oktatása felé, s maga kísérli meg állampolgárait – az oktatási rendszeren keresztül – az egyházak felé nyitottá tenni, ha tetszik, világnézetileg nyitottá szocializálni.

Nagypál Szabolcs

A rendszerváltás néhány vallási kulcskérdése: vallásszabadság, átcsábítás és közös tanúságtétel

A rendszerváltással hirtelen beköszöntő vallásszabadság fölkészületlenül érte mind a már hagyományosan és történelmi léptékben is jelenlévő magyarországi egyházakat és vallási közösségeket, mind pedig az újonnan megjelenő mozgalmakat és szerveződéseket. A vallási szabad versenyben az előbbieket kétségbeesetten igyekeztek védeni előjogaikat, miközben a tényleges áldozati helyzet mellett természetesen a kommunista diktatúrával ilyen vagy olyan módon együttműködés terhére is magukkal kellett cipelniük. Az utóbbiak pedig sokszor szintén nemtelen eszközökhez folyamodtak a hívők közösségének növelése érdekében, az átcsábítás különböző módszereire nyúlva. Húsz évvel a vallási értelemben is vett rendszerváltás után a párbeszéd és a közös tanúságtétel kultúrája még mindig csak csíráiban lelhető föl Magyarországon. Tanulmányomban a rendszerváltással összefüggő három vallási kulcskérdés fogalomtörténetét és tartalmát vizsgálom meg behatóbban.¹

I. A vallásszabadság hirtelen beköszönté és a kibontakozó vallási sokszínűség

A legnagyobb fordulatot a rendszerváltás idején a vallásszabadság hirtelen beköszönté hozta, ami tulajdonképpen váratlanul érte nemcsak az addig is engedélyezett vallási közösségeket (például a „történelmi egyházakat”), hanem a bejegyzés és a törvényes működés lehetőségét akkor elnyerő, újabban létrejött közösségeket is. A nagyobb és régibb vallási közösségekben bizonytalanságot és félelmet keltett a vallási piac megnyílása, mindazonáltal ők is jelentős föllendülésnek indultak. A kisebb vallási közösségek pedig erőteljes misszióba kezdtek, néha bizony az átcsábítástól sem visszariadva, hiszen legalább is a beavató szentség (a keresztség) tekintetében Magyarország elég jól lefedett területnek volt tekinthető (és, kisebb mértékben ugyan, tekinthető ma is). Ugyanakkor a vallásszabadság valóban olyan alapvető emberi jog, amely a rendszerváltás egyik legnagyobb vívmányának számít.

A vallások és felekezetek egymás mellett élésének (*coexistentia*) szintjén elsősorban a vallási előítéletek és türelmetlenség meghaladása lehet a legalapvetőbb cél, különösen is a félreértések napfényre hozása és tisztázása segítségével. Első vallási kulcsfogalmunk, a vallásszabadság eszméjének kérdésköre mindezt egyrészt közösségi összefüggésrendszerbe ágyazza, másrészt pedig kiélezi a szabad akarat és az emberi egyenlőség személyi vonatkozásait is.² A vallásszabadságnak legalább öt vonatkozását lehet elkülöníteni: a törvényi vagy jogi, az egyéni vagy lelkiismereti, az egy-egybe rendező vagy közösségi, a felekezetközi vagy ökumenikus, végül pedig a vallásközi oldalakat.³ Mind-

ezek természetesen szoros kapcsolatban állnak más emberi és állampolgári jogokkal, valamint emberi felelősségekkel és kötelességekkel is. A törvényi vagy jogi szempontokat különböző szintű jogi szabályozások határozzák meg, és éppúgy védelmezik nemzetközi megállapodások, mint vallási és egyházi megnyilatkozások.

Az *Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozatának* (1948) meghatározását a vallásszabadságról köztudottan jelentősen befolyásolták kortárs keresztény teológiai nézetek, iskolák és mozgalmak. Magának a megfogalmazásnak is nagy hatása lett ugyanakkor a keresztény önmegértés későbbi fejlődésére, például a Római Katolikus Egyház II. Vatikáni Zsinatára (1962–1965).⁴ E nyilatkozat tizennyolcadik cikkelye mindössze egyetlen bekezdésből áll, amely a következőképpen hangzik: „Minden személynek joga van a *gondolat, a lelkiismeret és a vallás szabadságához*: e jog magában foglalja a vallás és a meggyőződés megváltoztatásának szabadságát, valamint a vallásnak vagy a meggyőződés kifejezésre juttatásának jogát mind egyénileg, mind együttesen, mind nyilvánosság előtt, mind a magánéletben, oktatás, gyakorlás és szertartások végzése útján.”⁵ Amikor a *Közös tanúságtétel és átcsábítás* (1970) című hivatalos egyházi megnyilatkozás idézi az előbb bemutatott teljes meghatározást, nem mulaszt el hozzátenni még egy igen fontos és jelentős kitétele a magyarázat utolsó mondatához.⁶ A kérdéses hármas emberi jog magában foglalja ugyanis a vallás és meggyőződés kifejezésre juttatásának jogát is, mégpedig a „társadalmi cselekvésben”. Természetesen más vallások és felekezetek emberi jogait éppen olyan meggyőződéssel kell védenie a vallásos embereknek, mint a sajátjukat.⁷ E kiegészítés egyben figyelemreméltó fordulatot is jelez a vallásos emberek gondolkodásában a közösségi, társadalmi és közéleti kérdéskörök tekintetében.

Vallási szempontból természetesen minden emberi és állampolgári jognak megvan a maga ellentétpárja is, amely általában egy erkölcsi kötelességben és felelősségben áll. A II. Vatikáni Zsinat kifejezetten is megfogalmazta e felelősséget, amikor az emberi méltósággal foglalkozott a *Dignitatis Humanae* (1965) nyilatkozatban.⁸ E hivatalos egyházi megnyilatkozás az emberi személy és közösség jogáról beszél a társadalmi és polgári szabadság, különösen is a vallás tekintetében.⁹ A vallásszabadság másik oldala pedig e fölfogás szerint az emberek közös felelőssége abban, hogy szüntelenül keressék és kutassák az igazságot, mert van értelmük, lelkiismeretük és szabad akaratuk, amelyek istenképmásításuk közös jegyei.

Az Egyházak Ökumenikus Tanácsa (EÖT) 1975-ös nyilatkozata teszi teljessé e képet a nairobi világgögyűlésen, hozzátoldva, hogy a közös emberi felelősség kiterjed a közösség szolgálatára is.¹⁰ Kiemelten pedig éppen ama közösség szolgálatára, melynek az emberek maguk is tagjai, s amelyhez odatartoznak származás, történelem, kultúra vagy korábbi erre vonatkozó döntésük által. Ennek megfelelően az is a hivatásukhoz tartozik, hogy szilárdan megéljék, és elkötelezetten megvalósítsák a gondolatok teljes szabadságát. Ezen alapál-

lás és magatartás összefoglaló neve tehát a vallásszabadság: éspedig nemcsak a külső viszonylatok, hanem éppúgy a belső hozzáállások tekintetében is.

A jogrend föladata az Egyház és általában a vallások elválasztása az államtól, és ezáltal mindenki számára a szabad vallásgyakorlás biztosítása és védelme.¹¹ Az állam felelőssége ezzel együtt, hogy egy olyan igazságos jogrendszert tartson fenn, amely mindenkire egyformán érvényes, és mindenkit egyenlően kezel.¹² Az állam és Egyház szétválasztása a francia forradalom gyümölcse és következménye, amely megoldás azóta a békés egymás mellett élés és a lelkiismereti szabadság rendkívül termékeny eszközének bizonyult. Hatékony továbbá ezen elválasztás a vallásszabadság megvalósítása tekintetében is, különösen, amikor nem ellenségeskedést szül állam és Egyház között, hanem együttműködést is magában foglal a közös célok érdekében, ahogyan arra igény és szükség mutatkozik.¹³

Az emberi szabadságjogok, ezen belül pedig a vallásszabadság biztosításától egyenes út vezetett a társadalmi sokszínűség (pluralizmus) kibontakozásához, amelyről legalább háromféle értelemben beszélhetünk. Először is, a *közéleti sokszínűség* a hatalmi ágak elválasztását és a hatalom elosztását föltételezi, illetve a közigazgatás központosításának megszüntetését, valamint a kisebb területekre bontást. További föltételként említhetjük még a szerepre alkalmasságot, a képviselői demokráciát, valamint a gyülekezési és egyesülési szabadságot. Nem utolsó sorban pedig a túlbujánzóan hivataloskodó állami szabályozás alóli alanyi vagy tárgyi mentességet. A közéleti sokszínűségtől megkülönböztetendő a *kulturális sokszínűség*, amelyet csak akkor lehet elérni és megszerezni, amennyiben a különböző kultúrákhoz tartozó emberek egyfajta alapvető közös értékrendet fogadnak el. Az értékek e közös rendjének pedig arra kell följosztania és képessé tennie az embereket, hogy mindig békében és összhangban éljenek egymással. Ugyanakkor pedig annak is meg kell teremteni a megalapozott lehetőségét, hogy mindannyian megőrizhessék különbözőségeiket és eltéréseiket a legtöbb szóba jöhető kulturális területen.¹⁴ Végül, a *vallási sokszínűség* belső, vallási szempontból akár úgy is fölfogható volna, hogy mindez a teremtés gazdagságának, és ezáltal a Teremtő sokarcú kegyelmének egyenes okozata és következménye.¹⁵ A sokarcú kegyelem egyik legfőbb vonása pedig e tekintetben az egyes embernek, illetve az emberiség egészének adott teremtő(társi) szabadság, és az ehhez kapcsolódó és hozzátartozó lelkiismeret és szabad akarat. E fölfogásban a vallási sokszínűség *végző soron* Isten kegyelméből fakad, de e sokszínűségben a cselekvő *elsősorban* mégis az ember a maga történetiségében és öntörvényűségében. Vagyis Aquinói Tamással együtt mi is láthatjuk úgy, hogy tulajdonképpen Isten nem közvetlenül teremti a sokszínűséget, hanem csak mintegy utólagosan elfogadja, használja és fölhasználja azt.

A sokszínűség e három alapterületén az egyes szinteken található alapegységek maguk az emberi közös-

ségek: ama helyek, ahol az imént felsorolt valamennyi jellegzetesség hatékonyan és föltűnő módon találkozhat egymással. A gazdagság és sokarcúság kibontására több szinten nyílik lehetőség, márpedig az egyes szinteken a párbeszéd célkitűzései meglehetősen eltérőek lehetnek.¹⁶ Érdekes módon, a rendszerváltás nemcsak előmozdította az ökumenikus és a vallásközi párbeszédet, hanem néhány esetben meg is nehezítette és kihívások elé is állította. Némely vélemények egyenesen odáig mennek, hogy bizonyos szempontból a rendszerváltás a felekezetközi és ökumenikus közleledést, a hit hirdetését és a vallásszabadságot is jelentősen gyöngítette, különösen Kelet-Európa bizonyos országaiban.¹⁷ Magyarországon viszont a lelkiismereti és vallásszabadságról, valamint az egyházakról szóló 1990. évi IV. törvény immár mindenki számára biztosítja a vallás szabad megválasztását és gyakorlását.¹⁸

II. A szabadság néhány vallási következménye: versengés és átcsábítás

Mind a vallásszabadság, mint pedig a később tárgyalandó közös tanúságtétel egyik ellentéte az *átcsábítás* (prozelitizmus), amely egyszerre elárulása a vallásközi párbeszédnek és az ökumenikus egységmozgalomnak. Az átcsábítás működését megtagadhatjuk például a vetélkedésben, a megvesztegetésben, a csalárd és rosszindulatú szóhasználatban, a közéleti hatalomra törekvésben, illetve a kizárólagos gondolkodásmódban.

Érdekes módon, a *prozelitizmus* szó jelentése csaknem az ellenkezőjére változott az évezredek során. A görög kifejezés eredeti jelentése: „aki valami felé tart”; a szentírási időkől fogva általában azon embert jelölte, ki a zsidó közösség tagja lett azáltal, hogy elfogadta Jahvét Úrnak, és ezzel együtt magára nézve kötelezőnek tekintette és elkezdte betartani Mózes törvényét. Az Újszövetségben mindössze négy helyen fordul elő e szó.¹⁹ Az Ösegház továbbra is használta a *prozelitizmus* fogalmát, de némileg más jelentést adott neki, párhuzamosan azzal, ahogy az *Isten népe* kifejezést is kiterjesztették a zsidókról, vagyis Izrael népéről a keresztényekre: ez idő tájt egyre inkább ama más vallású személyt kezdte el jelenteni, aki vallásának megváltoztatásával kereszténnyé lett. Néhány évszázaddal később pedig ettől jelentősen eltérő értelmet nyert az ökumenikus mozgalomban, amelyet magyarul leginkább az átcsábítással lehetne visszaadni.²⁰ A kortárs szóhasználatban tehát e téren már nem prozelita személyekről beszélünk, hanem inkább vallások és felekezetek visszaszerezési módszereiről és eljárás módjairól.²¹

A *Keresztény tanúságtétel, átcsábítás és vallásszabadság* (1961) című hivatalos egyházi megnyilatkozás közelebbről úgy határozza meg az átcsábítást, mint a tanúságtétel megromlását és csődjét, különösen ami annak célját, indítórugóit, lelkületét és lelkiségét illeti.²² Ez persze igen tág megfogalmazásnak tűnik, amely sok és sokfajta hamis tanúságtételt magában foglalhat.

A fogalom jelentését ezért finoman szűkíteni kénytelen a *Közös tanúságtétel és átcsábítás* (1970) című hivatalos egyházi megnyilatkozás. E szöveg úgy határozza meg e kifejezést, mint helytelen hozzáállások és viselkedések összességét, amelyek alapvetően sértik az akár keresztény, akár nem keresztény emberi személy jogát arra, hogy vallási kérdésekben mindenfajta külső erőszaktól mentes legyen. Nyilvánvaló tehát, hogy ennek megfelelően az átcsábítás úgy is értelmezhető, mint a vallásszabadság ellentéte. Különösen is figyelemre méltó, hogy e keresztény meghatározás magában foglalja a nem keresztény, más vallású embereket is. Természetesen mindez egyáltalán nem tiltja meg a vallásos embereknek az üzenet hirdetését, ám fokozottabb felelősségre hívja föl őket, hogy kizárólag tiszta és becsületes eszközöket és módszereket használjanak, mások nemtelen kényszerítésétől mindig szigorúan tartózkodva. A *Közös tanúságtétel* (1980) című hivatalos egyházi megnyilatkozás megtartja és megismétli e meghatározást, ám néhány jelentős változtatással: eszerint az átcsábítás nemcsak az emberi személy ama jogát sérti meg súlyosan, hogy a külső erőszaktól mentes legyen, hanem sérthetlenségét az erkölcsi ráhatástól, valamint a testi és lelki nyomás-gyakorlástól.²³

Az első hivatalos egyházi megnyilatkozás, amely e szakkifejezést kifejezetten a keresztényekre élezi ki. Az *átcsábítás kihívása és elhívás a közös tanúságtételre* (1996).²⁴ E szöveg szerint az átcsábítás számos tudatos erőfeszítés gyűjtőneve, melyeket az köt össze, hogy elsődleges célkitűzésük a tagszerzés más közösségek-ből. Itt tehát e szakkifejezés már inkább a közös tanúságtétel szöges ellentétéként áll előtűnk. A fogalom legkidolgozottabb és legpontosabb meghatározását a *Közös tanúságtétel felé* (1997) című hivatalos egyházi megnyilatkozás tartalmazza.²⁵ Ez úgy használja a kifejezést, hogy az más vallású vagy felekezeti emberek buzdítása és ösztönzése arra, hogy vallást, felekezetet vagy egyházat váltsanak, mégpedig olyan módszerekkel és eszközökkel, amelyek éles ellentétben állnak a szeretettel és odafordulással, megsértik továbbá az emberi személy szabadságát, és csökkentik az üzenetbe és tanúságtételbe vetett bizalmat. E tágabb értelemben tehát az átcsábítás alapvető ellentétben áll a keresztény egységre irányuló ökumenikus mozgalommal, a vallásszabadsággal, továbbá a közös tanúságtétellel is.

Az átcsábítással valójában az a legfőbb nehézség, hogy *megbotránkoztatja* a vallásokat és a világot, ezáltal pedig messze hangzó ellentanaságot szolgáltat a vallásos gondolat mélységével és igazságaival szemben. Az átcsábítás éppen ezért mindig és minden körülmények között tilos és senkinek sem megengedett, hiszen az erőszakkal vagy csábítással átadott „hit” keserűvé válik és elillan. A vallások sokféleképp mutatnak rossz példát azáltal, hogy egymás elleni harcok versengésükben és néha bizony nemtelen vetélkedésük során kísérelnek meg új tagokat szerezni. Hamis tanúságot tehetnek felebarátaik ellen például úgy, hogy a frissen megtért embereknek különböző előnyöket

kínálnak, vagy éppen méltatlan nyelvezetet használnak a többiek rovására. Illetve úgy is hibázhatnak, hogyha túl erős kötelékek fűzik őket az államhoz (a hatalomhoz és a fejedelemségekhez), vagy pedig felsőbbbségtudatúan és kizárólagos módon gondolkodnak magukról és ezáltal másokról is. Ezzel áttekintettük tehát az átcsábítás árnyoldalait, veszélyeit és kockázatait: e szakfoglalom segítségével megvizsgáltunk egy sajátos visszaélést, amely egyszerre ellenfogalma az ökumenikus egységmozgalomnak, a vallásközi párbeszédnek, illetve a vallásszabadságnak és a közös tanúságtételnek is.

Az átcsábítás éppúgy folyhatik a világi és polgári társadalomban, mint a mindennapi tapasztalatok világában.²⁶ A veszélye akár olyan nagy is lehet, hogy némelyek egyenesen közös bizottságok föllállítását szorgalmazzák, amelyek mindkét fél részvételével ellenőrznék a hívők átvételét egyik egyházból vagy vallásból a másikba, hogy valóban a lelkiismereti szabadság, az átláthatóság és a tisztelet légkörében mentek-e végbe, a vizsgálat nyomán pedig minden esetben lekipásztori megfontoltsággal és bölcsességgel járnának el.²⁷

Nemzetközi összehasonlításban Magyarországon mérsékelt vallásossággal találkozunk a rendszerváltás idején, amelynek okai között nehezen különíthető el a kommunista diktatúra vallásellenessége és a modern (utáni) kor egész Európára jellemző elvilágiasodása és elvallástalanodása (szekularizáció).²⁸ Sajnos, a rendszerváltás utáni Magyarország sem maradt minden esetben mentes az átcsábítás elszigetelt vagy akár intézményes jelenségeitől. Úgy tűnik azonban, hogy a szabadság első évtizedében lecsengett és megszelídült mind a gyűlölettel teli erőszakos térítési kísérletek sora az új vallási közösségek részéről, mind pedig a (veszélyes) szektának minősítés a bevett közösségek irányából (a mostanában használatos fogalom inkább az új vallási mozgalom).²⁹ A lassan bontakozó érettség mindkét fél részéről egyre jobban elősegíti a párbeszédet, azon belül is az együttműködés és esetleg a közös tanúságtétel csíráit is.

III. Lassan bontakozó vallási érettség: együttműködés és közös tanúságtétel egymás és a világ előtt

Harmadik vallási kulcsfogalmunk, a közös tanúságtétel, a vallások és felekezetek együttműködésének szintjén bontakozik ki. Ennek lényege a szeretet, alázat és odafordulás másokhoz az ember egész személyiségével: a résztvevők mindig választ keresnek a többiektől, ugyanakkor a vértanúságra is készen állnak, akár a halállal is bátran szembenézve.³⁰ A többiektől érkező válasz a tanúságtétlő számára is gazdagító, és viszonyuk folytonos újragondolására készteti ama valósággal kapcsolatban, amelyről tanúságot tettek.

A vallásos emberek közös tanúságtételének kérdése olyannyira népszerűvé vált az ökumenikus és val-

lásközi szóhasználatban, hogy a legújabb szakirodalomban egyenesen ahelyett, hogy a párbeszéd és az örömhír hirdetésének viszonyáról beszélnének, inkább a párbeszéd és a tanúságtétel feszültségben lévő s egymást kiegészítő jelenségeit hangsúlyozzák.³¹ Nem érdektelen fogalmi és tartalmi áttekintést adnunk e gyönyörű eszméről, mert a rendszerváltás utáni Magyarországon a vallási közösségek közti együttműködés sajnos még igencsak gyermekcipőben jár.

1. A közös tanúságtétel fogalmi története

Öt olyan hivatalos egyházi megnyilatkozás van, amely alapját képezi a témához közelítésünknek az Egyházak Ökumenikus Tanácsa és a Római Katolikus Egyház összefüggésében. Ezeket 1961 és 1997 között jelentették meg, és némelyiket a két intézmény együttes fönntartású szervezete, a Közös Munkacsoport (JWG) dolgozta ki.³² Az alábbiakban megvizsgáljuk ama meghatározásokat, amelyek a közös tanúságtétel tartalmát körülírják. A közös tanúságtétel felelőssége a vallásosság egyik alapvető erkölcsi összetevője, hiszen minden vallásos tanúságtétel alapja ama túlnaniség, amelyre a vallás vonatkozik.³³ A közös tanúságtétel fogalma azt hangsúlyozza, hogy az igazság melletti szétszakított tanúságtétel önmagában is egyfajta ellentanúságtétel. A tanúságtétel, *martíria* (amely kifejezésből a mártíromság, vértanúság kifejezés is származik) a vallásosság egyik lényegi alkotóeleme.

A *Keresztény tanúságtétel, átcsábítás és vallásszabadság* (1961) című megnyilatkozás kidolgozását először az Egyházak Ökumenikus Tanácsa 1954-es, evanstoni világközgyűlése sürgette.³⁴ A részleges tanúságtétel vagy a részvétel a tanúságtétel folyamatában eszerint magában foglalja mások meggyőzését is. E nyelvezet ihletője a Nemzetközi Hithirdetési Tanács (IMC) volt, amely még ugyanezen esztendőben csatlakozott az Egyházak Ökumenikus Tanácsához annak 1961-es újdélhi közgyűlésén, Indiában.³⁵ A szóhasználat azonban megváltozott a következő megnyilatkozásban, nagyrészt a Római Katolikus Egyháznak köszönhetően, amely a II. Vatikáni Zsinaton (1962–1965) csatlakozott az ökumenikus mozgalomhoz.

A Római Katolikus Egyház és az Egyházak Ökumenikus Tanácsa 1965-ben Közös Munkacsoportot hozott létre, melynek első hivatalos egyházi megnyilatkozása a *Közös tanúságtétel és átcsábítás* (1970) című írás volt.³⁶ Ennek meghatározásában a tanúságtétel Isten történelmi tetteinek hirdetése, továbbá a hit kinyilvánítása a világ valódi és igazi világosságaként, amely az egész Földön minden ember számára világít egész életük során. A megnyilatkozás három területet emel ki, ahol hiteles és valódi tanúságot lehet és kell tenni: az istentiszteletben, mások felelős és készséges szolgálatában, illetve az üzenet hirdetésében.

A Közös Munkacsoport következő nyilatkozata e téren mindegyik közül a legkidolgozottabb és legszélesebb ölelésű: a *Közös tanúságtétel* (1980). A főszöveg utáni függelékében a dokumentum számos fontos eset-

tanulmányt, illetve személyes és közösségi tanúságtételt közöl és ismertet.³⁷ A megnyilatkozás mindegyik szöveg közül a legalázatosabban közelíti meg a vallásos ember szerepét e folyamatban. Eszerint a közös tanúságtétel lényege, szíve és veleje a szeretet, az alázat és az odafordulás másokhoz az ember egész lényével. Különösen is két jellemzője van a vallásos tanúságtételnek: mindig választ keres a többiektől, másfelől pedig akár a vértanúságra is készen áll, a halállal is bátran szembenézve. A többiektől érkező válasz a tanúságtétvő számára is gazdagító, s viszonyuk folytonos újragondolására készíti ama valósággal kapcsolatban, amelyről tanúságot tesznek. A Közös Munkacsoport legújabb tanulmányi segédletét már a berlini fal leomlása és a közép- és kelet-európai országok felszabadulása után készítették. E szöveg *Az átszáhítás kihívása és elhívás a közös tanúságtételre* (1996) nevet viseli.

A legutóbbi hivatalos egyházi megnyilatkozás kiadása és végső megformálása előtt négy nemzetközi ökumenikus találkozót tartottak a célból, hogy megfogalmazzák és kidolgozzák a végleges szöveget és annak pontos tartalmát.³⁸ Ezen összefüggések közül az elsőre a svájci Chambésy településen került sor, 1993-ban: *Felelős kapcsolatok kialakítása felé az örömhír hirdetésében: Néhány megfontolás a közös tanúságtételről, az átszáhításról és a kölcsönös gazdagítás új módjairól*.³⁹ A második találkozó célja különösen is az volt, hogy a keleti ortodox hozzájárulást tovább alakítsa a kérdéskör tekintetében. Az *örömhír hirdetése és az átszáhítás* cím alatt: ezt 1995-ben Moszkvában rendezték meg. Ezután még ugyanazon évben, 1995-ben következett egy összefüggés Manilában, a Fülöp-szigeteken, amelynek pontos címe: *Közös tanúságtételre hivatva*. Végezetül 1996-ban az Egyházak Ökumenikus Tanácsa svájci Bossey Ökumenikus Intézete rendezett egy nagy találkozót és tudományos összefüggést, hogy újra összefoglalják a kérdéskört. Zárónyilatkozatuk címe a következő volt: *Közös tanúságtétel felé: Fölvívás a felelős kapcsolatok kialakítására az örömhír hirdetésében, és az átszáhítás elkerülésére*.⁴⁰

E találkozók eredményeként született meg az Egyházak Ökumenikus Tanácsa legújabb vonatkozó szövege, a *Közös tanúságtétel felé* (1997), melyet az Egyházak Ökumenikus Tanácsa központi bizottsága ajánlott az egyházak figyelmébe. A végleges cím egyébként az utolsó pillanatban megváltozott *elkerülésről elutasításra*, ezzel is még jobban kihangsúlyozva az átszáhítás veszélyes és ártó mivoltát.

A pusztán egymás mellett életről megkülönböztetett valódi *együttélésről* (*conviventia*) tehát akkor lehet beszélni, amikor a másik ember bizonyágtételét, tanúságtételét, élményét és tapasztalatát a másik fél nyíltan befogadja és elfogadja. Ezek nyomán, ezeket kiindulópontul és alapul véve őszinte kérdéseket lehet föltenni, és igaz figyelmet kaphat a másik ember. A hitelesen fölfogott, következetesen képviselt és megfelelő módon kivitelezett párbeszéd ekképpen kölcsönös megértéshez, tisztülethez és gyümölcsöző együttműködéshez vezet, és kell is, hogy vezessen.⁴¹

2. Az együttműködés és közös tanúságtétel tartalmi kifejtése

A közös tanúságtétel tartalmi körülményekor ama legteljesebb meghatározásra érdemes építenünk, amelyet *A közös tanúságtétel és az átszáhítás* (1970) című hivatalos egyházi megnyilatkozás kínál. E leírás a közös tanúságtételt úgy fogja föl, mint együttes erőfeszítések összetevőinek mindent átfogó eredőjét, amelynek legfőbb célkitűzése, hogy az igazság és élet ajándékait fölmutassa, melyekben a vallásos emberek mindannyian osztoznak. A szöveg indoklása szerint a közös tanúságtétel legfőbb jellemzője a kölcsönös egymásra utaltság,⁴² amely alapján a résztvevők mindannyian tevékeny részvételre vannak meghívva.⁴³ A rendszerváltás utáni Magyarországon is megfontolandó, hogy számos olyan fontos terület van, ahol a vallások és felekezetek együttműködésükkel közösen tudnának segíteni az emberi társadalomnak, néha minden különösebb megerőltetés nélkül. Ez nem csupán a közösségnek válnék javára, hanem az egyes vallási közösségeknek maguknak is, amelyek a viszonyosság alapuló támogatás által a saját lehetőségeiket és tartalékaikat is megsokszorozzák.

Az együttműködés (*cooperatio*) szintjén a vallásközi párbeszéd figyelme és érdeklődése elsősorban a közös emberi célkitűzések megállapítására és hathatós szolgálatára összpontosul. Ennek során a résztvevők tanúságot tesznek mindenekelőtt olyan központi erényekről, mint a hit, a szeretet, vagy a remény. Mindennek első sorban az a célja, hogy minél több és mélyebb értéket halmozzanak föl közvetlen környezetünkben, hogy ezáltal is segítsék szomszédjaikat, felebarátaikat, összes embertársukat. Ezáltal tudják ugyanis erősíteni a jót a világban, és pontosan emiatt képesek harcolni a bűn ellen, illetve közösen hozzájárulni a különböző előremutató megoldásokhoz, továbbá ekképpen tudnak együttműködni a lelkiismeret és a tökéletesedés előmozdításában. Az őszinte és immáron megjavult kapcsolatok pedig reménység szerint lassan és fokozatosan elvezetnek majd az együttműködéshez, a közös munkához és az együttes tevékenységekhez is.

A világ különböző részein, így Magyarországon is a nyilvánvaló és botrányos ellentanúságtételen kívül számos más vitatott kérdés is létezik, amelyek még nem eléggé és nem kellő mértékben kidolgozottak, de melyek megértése, elmélyítése és közelítése már régóta zajlik a vallások között. Ilyen például a vallási hagyományok tanításainak viszonya egymáshoz, illetve a vallásbölcselet mint „külső” szemléltető által megfogalmazott különböző szempontok. Hevesen vitatott továbbá a (vallási) közösség mibenlétére vonatkozó egész kérdéscsoport, amely voltaképpen az összes többi szempontot és megközelítést magában foglalja. Vannak olyan további pontok is a közös tanúságtétel tartalmában, amelyek rendkívül szükségesek volnának, ugyanakkor jelenleg még vitatottak és eldöntetlenek az egyes vallások között: ilyenek különösen a történelem és vallástörténet, a tanítás és közösség, a szent könyvek

közös tanulmányozása, az elkötelezett párbeszéd a tanításokról, a hívő emberek vallásos nevelése és képzése, illetve a közös imádság. Mindezek lényegi eszközök és módszerek lehetnek e folyamatban.⁴⁴

A közös tanúságtétel jelenségével és kívánalmával foglalkozó hivatalos egyházi megnyilatkozásokban említett *területek* közül jónéhányat felsorolhatunk. A kiválasztott területek közös jellemzője az, hogy a vallások közötti együttműködés, illetve a hiteles közös tanúságtétel lehetősége ezek esetében immáron fönnálló valóság. Szerencsére már a világ számos földrészén, országában és vidékén is léteznek megfelelő, sőt néha egyenesen kiváló példák is arra, hogy az egyik vallás intézményesen is segíti és támogatja a másik vallást. Természetesen hihetetlenül sok olyan létterület és életrész létezik, ahol a vallások együtt tudnak vagy legalább is tudnának munkálkodni a társadalomban és közéletben, és közösen képesek is volnának arra, hogy a rájuk háruló föladatokat hatékonyan és igazságosan megosszák egymással.

E területek közé tartozik legelőször is az emberi *közösség* építése és az embertársak iránti szolgálat felelőssége. E téren nem mehetünk el komolyabb kutatás nélkül annak tisztázása mellett sem, hogy miképpen kell értelmeznünk a már sokat emlegetett *közösség* fogalmát. A magyar és közép-európai egyházak ökumenikus tanácsainak és még létrehozandó vallásközi kerekasztalainak rendszere döntő változást hozó szervek lehetnének. Ezek ugyanis azon intézmények, ahol valóban létrejöhet a kölcsönös egymásra figyelés, karöltve a másik bölcsességének hálás befogadási folyamatával. A párbeszéd eredményei pedig megtermékenyítőleg hathatnak a vallási közösségek lelkére és értelmére is. A közös tanúságtétel fogalma, elmélete és gyakorlata a huszonegyedik századi vallásközi párbeszéd egyik olyan új uralkodó elképzelése, amely egyáltalán lehetővé teszi a közösség megélését.⁴⁵

A közös tanúságtétel során például a szerzetesközi cserekapcsolatok mellett fontos szerepet játszhatnak a különböző vallásközi szervezetek, intézmények és csoportok, illetve a kultúra- és hagyományközi fölépítésű (ügyetlen egyházjogi kifejezéssel: „vegyes”, *mixtum*) *házasságok*.⁴⁶ Ezeket sajátos és kiemelt hely illeti meg a párbeszéd terén, hiszen a közösséggé válás és a közösségi lét egyedi és gazdag lehetőségeit rejtik.⁴⁷ Jelenleg ugyanis e házaspárok felé jobbra csak a hatékony elkülönítés, a csaknem teljes elszigetelés eljárás módja van érvényben a legtöbb vallási közösségben. A közösségek részéről mindez jelentheti akár az árulással vádolást, a támogatásra vonatkozó jelentős bizalomvesztést, vagy a vezetők részéről valamiféle különös félelmet a beavatkozástól. A helyzet furcsa és éppannyira álságos „megoldását” általában az egyik házaspár teljes áttérése jelenti a másik társ vallására; egyikőjük vagy mindkettőjük névleges hívővé válása; illetve a házasság falain belül a felek egyfajta ki nem nyilvánított, hallgatolagos vallási békekötése.

Az egyes vallásoknak az emberi méltóság, az emberi jogok és a társadalmi igazságosság tiszteletének

kérdéskörében is kéz a kézben volna érdemes együttműködniük a világ e részén. Itt azon erkölcsi és lelkiismereti értékeik sokszínűségét és mélységét tudnák fölkinálni a társadalomnak, amelyek valamilyen formában mindegyikükben megtalálhatók. Az *embertársak szolgálata* egy közösségen belül azt jelenti, hogy mindenképpen segítséget kell nyújtani és támaszként érdemes szolgálni minden szomszédnak és embertársnak, aki csak szüksége szenved a világon, és rászorul minderre a közös emberi közösség részeként.⁴⁸ A közös erőfeszítések összehangolására különösen is és kiemelkedő mértékben szükség van a természeti csapásokkal, éhínséggel, valamint az emberi szenvedés legkülönbözőbb fajtáival szembeszállás során. Márpedig ez csak egy ama dolgok és lehetőségek közül, amelyeket mindenféle jelentősebb nehézség nélkül, sőt akár könnyedén együtt is végezhetnek a különböző vallások hívei, ráadásul erre igazából föl is vannak szólítva és hatalmazva vallási meggyőződésük alapján.

A világvallásoknak korunkban és a világ e részén komoly esélyük van arra, hogy új lendületet vegyenek. Ehhez azonban tevékenyen hozzá kell járulniuk a múlt szakadásainak és a történelem bűneinek – amelyeket a látható és nyilvánvaló közösség megteremtése és megélése ellen kölcsönösen elkövettek – föloldásához és jóvátételéhez, ez ugyanakkor nem jelentheti ezek elfeledését.⁴⁹ A közösen a vallásos emberekre váró felelősségek között vagy a teljesen közös és együttes, vagy a legalább is a föladatak tekintetében megosztott vallási nevelést, *oktatást* és a képzést is ott találjuk. Ennek során kerülhet sor a különféle szent iratok lefordítására, illetve azok szövegének elmélyült tanulmányozására nemcsak a saját vallás keretei között, hanem más világvallásokban is. Az egyes világvallások fiatalabb közösségeinek frissessége és lendülete pedig új reményeket és indítást adhat ahhoz, hogy teremthető, találékony és ötletes módon nyilvánítsák ki a már jelenlévő, bár még nem teljesen megvalósított közösségüket és összetartozásukat. Említést kell még tennünk az egymás között folytatott mély, ugyanakkor nyitott *bölcséleti párbeszéd*ről: a világvallások ugyanis már most képesek kimutatni és megmutatni a világnak lelkiismereti és erkölcsi javaikat és értékeit, amelyeket egymással közösen birtokolnak.⁵⁰

Végezetül pedig, a vallásközi párbeszéd területén a különböző vallások hívei *összetartozásának megünneplése* rendkívül fontos és kiemelt jelentőségű föladat, amelyre vonatkozóan a pontos módok kidolgozása azonban még várat magára. Egyelőre nagy nehézségeket támaszt a közös imádság, könyörgés és fohászkodás kérdésköre; történjék ez akár kölcsönösen egymásért, akár pedig meghatározott más vallású emberek reményeiért, törekvéseiért és célkitűzéseikért. A fölhívás és kihívás legfőképpen arra vonatkozik, hogy e kölcsönös segítség és támogatás révén és nyomán a vallási közösségek a képességeiket megsokszorozhatják és jelentősen megnövelhetik.

A részvételen alapuló közösség látomásában két alapvető arany szabályt fogalmazhatunk meg a vallások

közötti kapcsolatok irányítására, serkentésére és ösztönzésére. Az egyik ilyen alapszabály az volna, hogy a béke megteremtése érdekében a vallásos emberek tegyenek minden dolgot együtt, kivéve, amikor a lelkiismeretükhöz fűződő hűség ezt megtiltja számukra. A másik, szintén hasonló jelentőségű alapelőírás az volna, hogy minden olyan helyzetet, amikor az egyes vallások között akármilyen okból durván elutasítanak bármiféle együttműködést, sőt kapcsolatot, határozott egyértelműséggel és teljességgel rendhagyónak kell minősíteni és tekinteni. Észrevehető és belátható tehát, hogy a közös tanúságtétel szélesebb fogalom annál, mint hogy a vallások pusztán csak együttműködnek, vagy közös erőfeszítéseket tesznek: hiszen ehhez szükség van még arra is, hogy fölismerjék, tiszteljék és méltányolják a kegyelem, igazság, szeretet és összetartozás közös ajándékait az egyes világvallásokban, továbbá őszintén örüljenek tényleges megvalósulásainak.⁵¹ E magatartás járulhat hozzá hatékonyan a megbékéléshez, illetve annak eredményéhez, a békéhez és békességhez a mindennapokban, illetve az egyének, embercsoportok és közösségek

szívében és lelkében. A vallások tulajdonképpen egyetemlegesen felelősek azért, ahogy természetesen képesek is rá, hogy összefogjanak és egyesítsék erőiket az emberiség egészének fejlődése, kiengesztelődése és megbékélése érdekében.

* * *

Végigkövettük tehát a vallásszabadság, az átcsábítás és a közös tanúságtétel fogalmának történetét, fokozatos elterjedését és jelentésének változásait, és kibontottuk tartalmi összetevőit. Mindennek során nem tévesztettük szemünk előtt a rendszerváltás utáni magyarországi helyzetet, illetőleg az egyelőre még esetleg eldöntetlen vagy bizonytalan olyan kérdéseket sem, amelyek további tudományos kutatást kívánnak meg. Csak remélhetjük, hogy két évtizeddel a többek között messzemenő vallási következményekkel is járó rendszerváltás után a magyarországi vallások és egyházak is minél teljesebben méltányolják a vallásszabadság előnyeit, fokozódó mértékben tartózkodnak az átcsábítás botrányától, és elindulnak a valódi közös tanúságtétel felé.

Jegyzetek

¹ A magyarországi jogi szabályozás egyházaknak nevezi a vallási céllal megszerveződő közösségeket. A szó valóban bevett a vallási nyelvben, de elsősorban, sőt csaknem kizárólagosan a kereszténységhez kötődik, ezért mind a keresztények, mind pedig a más vallásúak érzékenységét sértheti, más-más okból; bármely más nyelven ezért megütöztető, humoros, esetleg botrányos is volna. Sőt, érdekes módon még magán a kereszténységen belül is (teológiai, egyháztani) vita van arról, hogy ki tekinthető egyháznak (vagyis az egyetlen Egyház részének vagy esetleg egészének) a felekezetek közül. Egyháztani értelemben ugyanis egyetlen Egyház van, Jézus Krisztus Egyháza. A vallás szóval az a baj, hogy az elsősorban a nagy világvallásokat jelöli, melyek a legtöbbször Magyarországon is jelen vannak; de nem alkalmas kifejezeten a magyarországi közösségek pontos megnevezésére. A másik gond vele, hogy például a keresztény felekezetek mind ugyanazon valláshoz tartoznak, tudniillik a kereszténységhez. A magunk részéről ezért a vallási közösség megnevezést tartjuk a legpontosabbnak a magyar jogban 1990 óta egyháznak nevezett vallási jellegű szerveződésekre, intézményekre. A párbeszéd pedig a huszonegyedik századi vallásbölcselet alapszava; és így az itt tárgyalt kulcsfogalmak is a párbeszédcélmélet keretébe illeszkednek.

² Földesi Tamás a lelkiismereti és vallásszabadságot az emberi jogok és az esélyegyenlőség összefüggésrendszerébe ágyazza: Földesi Tamás: *Thoughts about the Freedom of Conscience and Religion: Limitation and Elimination* (Religion in Eastern Europe [REE], 1989. 3., 12. p.). In: http://www.georgefox.edu/academics/undergrad/departments/soc-swk/rcc/Foldesi_Thoughts_articles_previous.pdf. (A kutatás ideje: 2010. március 10.)

³ Alan Geyer kiemeli, ismerteti és elemzi az öt vonatkozást: Geyer, Alan: *Pluralism and Religious Freedom* (Religion in Eastern Europe [REE], 1995. 4., 3–9. p.). In: http://www.georgefox.edu/academics/undergrad/departments/soc-swk/rcc/Geyer_Pluralism_articles_previous.pdf. (A kutatás ideje: 2010. február 14.)

⁴ Franklin H. Littell megvizsgálja, tárgyalja és elemzi is ezen igen fontos hatást az egyik tanulmányában: Littell, Franklin Howard: *A Response to the Decree on Religious Freedom*. In: Abbott, Walter Michael (szerk.): *The Documents of the Second Vatican Council (1962–1965)* (New York [NY], 1966. 697–700. p.)

⁵ Az idézett Nyilatkozat szövege magyarul megtalálható például az alábbi, az emberi jogokkal foglalkozó honlapon: [\[szjt.hu/layout/set/print/content/view/full/201\]\(http://szjt.hu/layout/set/print/content/view/full/201\). \(A kutatás ideje: 2010. március 1.\)](http://www.men-</p>
</div>
<div data-bbox=)

⁶ E szöveg megjelent például az Egyházak Ökumenikus Tanácsa (EÖT) egyik fontos hivatalos egyházi megnyilatkozásában: World Council of Churches (WCC), *Common Witness and Proselytism: A Study Document* (CWP, 1970). (The Ecumenical Review [ER], 1971. 1. 9–20. p.)

⁷ Ezen alapvető igazságosságra hív föl az alábbi tanulmány: Briggs, John: *The Changing Shape of the Ecumenical Movement*. In: Briggs, John–Oduyoye, Mercy Amba–Tsetis, Georges (szerk.): *A History of the Ecumenical Movement (1968–2000)* (Genf, 2004. 666–667. p.)

⁸ A hivatalos egyházi megnyilatkozás fordítása megtalálható például: *Dignitatis Humanae: Nyilatkozat a vallásszabadságról: A személy és a közösségek jogáról a társadalmi és polgári szabadsághoz a vallás dolgában* (DH, 1965). Ford. Seregély István. In: Diós István (szerk.): *A II. Vatikáni Zsinat (1962–1965) dokumentumai* (Budapest, 2007. 493–506. p.)

⁹ A *Dignitatis Humanae* nyilatkozat magyar nyelvű hivatalos fordítása megtalálható például a következő, római katolikus fenntartású helyen is a világhálón: *Dignitatis Humanae: Nyilatkozat a vallásszabadságról: A személy és a közösségek jogáról a társadalmi és polgári szabadsághoz a vallás dolgában* (DH, 1965). In: <http://www.katolikus.hu/zsinat/dh.html>. (A kutatás ideje: 2010. március 2.)

¹⁰ A jelentés e fontos részlete megtalálható a következő helyen: *Report of Section II.: What Unity Requires* (Nairobi, 1975). In: Kinnamon, Michael–Cope, Brian E. (szerk.): *The Ecumenical Movement: An Anthology of Key Texts and Voices* (Genf, 1997. 110–113. p.)

¹¹ Földesi Tamás elemzésében a vallásszabadság törvényi biztosítása az Alkotmányban magától vezet el állam és Egyház kapcsolatának átrendeződéséhez: Földesi Tamás: *The Main Problems of Religious Freedom in (Central and) Eastern Europe: Past and Present* (Religion in Eastern Europe [REE], 1994. 5., 7–8. p.). In: http://www.georgefox.edu/academics/undergrad/departments/soc-swk/rcc/Foldesi_The%20Main_articles_previous.pdf. (A kutatás ideje: 2010. március 11.)

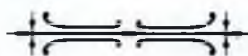
¹² Jürgen Moltmann beszél ekképpen a különböző nagyobb és elterjedtebb világvallásokról a könyve következő fejezetében: Moltmann, Jürgen: *Theology in Interfaith Dialogue*. In: Moltmann,

- Jürgen: *Experiences in Theology: Ways and Forms of Christian Theology* (London, 2000. 21–22. p.)
- ¹³ John Courtney Murray nem habozik e gondolatokkal messze-menően egyetérteni: Murray, John Courtney: *Religious Freedom*. In: Abbott, Walter M. (szerk.): *The Documents of the Second Vatican Council (1962–1965)* (New York [NY], 1966. 672–674. p.)
- ¹⁴ Robert J. Taylor az a szerző, ki kísérletet tesz mind a kulturális, mind pedig a közéleti sokszínűség meghatározására: Taylor, Robert J.: *The Meaning of Pluralism in Ecumenism* (One in Christ, 1974. 4., 369. p.)
- ¹⁵ José Kuttianimattathil idézi összefoglalásában a *Vallásközi párbeszéd vezérelveinek* (1989) a célokra vonatkozó fejtegetését: Kuttianimattathil, José. *Practice and Theory of IR Dialogue: A Critical Study of the Indian Attempts since 1965*. (Bangalore, 1995. 158. p.)
- ¹⁶ José Kuttianimattathil idézi a könyvében a *Megállapítások a vallásközi párbeszédéről* című fontos megnyilatkozást is: Kuttianimattathil: i. m., 590. p.
- ¹⁷ A három fogalommal egyszerre foglalkozik: Mojzes, Paul: *Ecumenism, Evangelism, and Religious Liberty* (Religion in Eastern Europe [REE], 1996. 2., 4. p.). In: http://www.georgefox.edu/academics/undergrad/departments/soc-swk/ree/Mojzes_Ecumenism_April%201996.pdf. (A kutatás ideje: 2010. március 4.)
- ¹⁸ A szöveg megtalálható például a következő elérhetőségen: <http://www.complex.hu/kzldat/t9000004.htm/t9000004.htm>. (A kutatás ideje: 2010. március 5.)
- ¹⁹ Mt 23.15; ApCsel 2.10; 6.5; 13.43.
- ²⁰ Norman A. Horner is e fogalmat használja: Horner, Norman A.: *The Problem of Intra-Christian Proselytism* (International Review of Mission [IRM], 1981. 3., 304–313. p.)
- ²¹ Az átcsábítás, illetve a prozelizmus szónak alapos fogalomtörténetét adja az alábbi tanulmány utolsó, tizennegyedik része: Larsson, Birgitta-Castro, Emilio: *From Missions to Mission*. In: Briggs–Oduyoye–Tsetsis: i. m., 144–146. p.
- ²² E találó meghatározás eredeti megjelenési helye a következő: World Council of Churches (WCC), *Revised Report on „Christian Witness, Proselytism and Religious Liberty in the Setting of the World Council of Churches (WCC)”* (CWPR, 1961). In: Fry, Franklin Clark (szerk.): *Evangelism to New Delhi (1954–1961): Report of the Central Committee to the Third Assembly of the World Council of Churches (WCC)* (Genf, 1961. 239–245. p.)
- ²³ E megfogalmazás eredeti megjelenési helye a következő: World Council of Churches (WCC), *Common Witness: A Study Document of the Joint Working Group of the Roman Catholic Church and the World Council of Churches (WCC)* (CW, 1980) (Genf, 1980).
- ²⁴ E pontos fogalmi meghatározás eredeti megjelenési helye a következő: World Council of Churches (WCC), *The Challenge of Proselytism and the Calling to Common Witness: A Study Document of the Joint Working Group (JWG)* (CPCCW, 1996) (The Ecumenical Review [ER], 1996. 2. 212–221. p.)
- ²⁵ E meghatározás eredeti megjelenési helye a következő: World Council of Churches (WCC), *Towards Common Witness: A Call to Adopt Responsible Relationships in Mission and to Renounce Proselytism* (TCW, 1997) (Genf, 1997).
- ²⁶ Mindkét szintről beszél: Vrcan, Srđjan: *Proselytism, Religion and Ethnification of Politics: A Sociological Analysis* (Religion in Eastern Europe [REE], 1997. 5., 4. p.). In: http://www.georgefox.edu/academics/undergrad/departments/soc-swk/ree/Vrcan_Proselytism_Oct%201997.pdf. (A kutatás ideje: 2010. március 6.)
- ²⁷ A közös biztonság ötlete fölmerült például a következő közös nyilatkozatban: (Jubilee) Velehrad Congress, *A Communiqué: Towards a Deeper Solidarity among Christians in Europe (on 1 July, 2007)* (Religion in Eastern Europe [REE], 2007. 3., 2. p.). In: http://www.georgefox.edu/academics/undergrad/departments/soc-swk/ree/2007/congress_communique.pdf. (A kutatás ideje: 2010. március 7.)
- ²⁸ Az okok keresése körül kibontakozó vitát részletesen ismerteti Földesi Tamás, írásának harmadik fejezetében: Földesi Tamás: *Mission and Proselytizing: The Hungarian (Magyar) Case* (Journal of Ecumenical Studies [JES], 1999. 1–2., 141–163. p.)
- ²⁹ Nem tisztünk e tanulmányban áttekintést adni a magyarországi vallási közösségek helyzetéről az ezredforduló előtt és után, e téren csak utalunk Tomka Miklós munkásságára, például: Tomka Miklós: *Az egyházak az ezredfordulón* (Theológiai Szemle, 1995. 2., 78–82. p.)
- ³⁰ A vértanúságot két okból említjük itt. Az egyik szótörténeti; ugyanakkor történelmi időszerepe is van a közös (vér)tanúságnak, hiszen a huszadik század mindkét totalitárius diktatúrája végzett ki és pusztított el különböző vallású embereket a vallási meggyőződésük miatt, vértanúságra kényszerítve őket. Márpedig ekkor különös jelentőséget kap a közös vértanúság, vagyis amikor különböző vallású embereket egyszerre pusztítanak el a vallási meggyőződésük miatt.
- ³¹ Michael L. Fitzgerald egyik tanulmányában végigköveti e két kiegészítő fogalom eszmétörténetét: Fitzgerald, Michael L.: *Witness and Dialogue* (International Review of Mission [IRM], 1997. 1–2., 113–117. p.)
- ³² Az eredeti angol elnevezés: *Joint Working Group* (JWG).
- ³³ Ion Bria írása az ökumenikus szótár vonatkozó szócikkében ezen alapvető megállapítással kezdődik: Bria, Ion: *Witness*. In: Lossky, Nicholas–Bonino, José Míguez–Pobec, John–Stransky, Tom–Wainwright, Geoffrey–Webb, Pauline (szerk.): *Dictionary of the Ecumenical Movement* (Genf, 1991. 1067–1069. p.)
- ³⁴ E kérdéskör legelső változata: *Christian Witness, Proselytism and Religious Liberty in the Setting of the World Council of Churches: A Provisional Report Submitted to the Member Churches for their Consideration* (CWPR) (The Ecumenical Review [ER], 1956. 4., 48–56. p.)
- ³⁵ Az eredeti angol elnevezése: International Missionary Council (IMC).
- ³⁶ Megjelent például az Egyházak Ökumenikus Tanácsa (EÖT) egyik hivatalos kiadványában: *Common Witness and Proselytism: A Study Document* (CWP, 1970) (The Ecumenical Review [ER], 1971. 1., 9–20. p.)
- ³⁷ A hivatalos egyházi megnyilatkozás egy másik elérhetőségi helye: *Common Witness: A Study Document of the Joint Working Group of the Roman Catholic Church and the World Council of Churches (WCC)* (The Secretariat for Promoting Christian Unity [SPCU] – Information Service [IS], 1980. 3–4., 142–162. p.)
- ³⁸ Monica Cooney felsorolja mind a négy, számunkra most különösen is érdekes hivatalos találkozót: Cooney, Monica: *Towards Common Witness: A Call to Adopt Responsible Relationships in Mission and to Avoid Proselytism* (International Review of Mission [IRM], 1996. 2., 283–289. p.)
- ³⁹ A megállapításait az alábbi jelentés foglalja össze: *Towards Responsible Relations in Mission: Some Reflections on Common Witness, Proselytism and New Forms of Sharing* (International Review of Mission [IRM], 1993. 2., 235–239. p.)
- ⁴⁰ A három találkozó eredeti elnevezése: *Mission and Proselytism; Called to Common Witness; Towards Common Witness: A Call to Adopt Responsible Relations in Mission and to Avoid Proselytism*.
- ⁴¹ A gondolatok forrása: Zabolotsky, Nicholas A., *Dialogue in Community: Initial Points and Conditions*. In: Samartha, Stanley Jedidiah (szerk.): *Faith in the midst of Faiths: Reflections on Dialogue in Community*. (Genf, 1977. 59–73. p.)
- ⁴² Görög bölcséleti szakkifejezéssel *perikhórészisz*, latin bölcséleti szakszóval pedig *interpenetratio*, vagyis egymás kölcsönös átjárása.
- ⁴³ Stephen B. Bevans a két fő ökumenikus okon kívül összegyűjti a közös tanúságtétel további lehetséges indokait is: Bevans, Stephen B.: *Common Witness*. In: Müller, Karl–Sundermeier, Theo–Bevans, Stephen B.–Bliese, Richard H. (szerk.): *Dictionary of Mission: Theology, History and Perspectives* (New York [NY], 1997. 72–73. p.)
- ⁴⁴ David J. Bosch fogalmazza meg könyvében ezen új hithirdetés-tudomány fölfogás hét legfontosabb jellemzőjét: Bosch, David J.: *Mission as Common Witness*. In: Bosch, David J.:

- Transforming Mission: Paradigm Shifts in Theology of Mission* (New York [NY], 1991. 457–467. p.)
- ⁴⁵ Azóta létezik már egy áttekintő olvasói segédkönyv is e fontos és összefoglaló hithirdetés-tudományi alkotáshoz, amelyet bírálatában Lalsangkima Pachuau is ismertet: Pachuau, Lalsangkima: *Classic Texts in Mission and World Christianity*. In: Norman E. Thomas (szerk.): *A Reader's Companion to David Bosch's Transforming Mission: Paradigm Shifts in Theology of Mission* (1995) (International Review of Mission [IRM], 1996. 1., 121–122. p.)
- ⁴⁶ A különböző értelemben vett vegyes házasságokra vonatkozó római katolikus egyházjogi szabályok megtalálhatók: *Codex Iuris Canonici* (CIC) (Roma, 1983, Can. 1124–1129.)
- ⁴⁷ Lásd a kérdés részletesebb kifejtését: Ariarajah, Wesley S.: *Interreligious Marriage: Problem or Promise?* In: Ariarajah, S. Wesley: *Not without my Neighbour: Issues in Interfaith Relations*

(Genf, 1999. 85–99. p.)

- ⁴⁸ A francia Philippe Maury véleménye a hallgatók és diákok tapasztalataiból táplálkozik: Maury, Philippe: *Witnessing in the University Communities* (The Student World [SW], 1953. 2., 120–130. p.)
- ⁴⁹ A Keresztények Egységét Előmozdító Pápai Tanács fogalmazza meg e ritkán idézett gondolatot, meglátást: *The 1993 Directory for Ecumenism* (Origins, 1993. 9., 130–160. p.)
- ⁵⁰ Richard Moore ír minderről egyik jelentős tanulmányában: Moore, Richard: *Witness: JC's Mandate to the Church: A Response to Mortimer Arias* (International Review of Mission [IRM], 1976. 1., 34–36. p.)
- ⁵¹ Tom Stransky hangsúlyozza az örömet és ujjongást: Stransky, Tom: *Common Witness*. In: Lossky–Bonino–Pobee–Stransky–Wainwright–Webb (szerk.): *Dictionary of the Ecumenical Movement*, 197–200. p.

Gosztonyi Gergely

Gondolatok az alternatív nyilvánosság rendszerváltás utáni gyakorlatához

„A rossz hírek ellen mit sem teszünk, a tévének hátat szeretkezünk” – énekelte a Johann Sebastian Plankton nevű alternatív zenekar a nyolcvanas évek közepén a *Ha elmész* című számában. Valóban, ez az egyik módja annak, ahogy az emberek viszonyulnak a világ történéseihez: elutasítva mindazt, ami rossz vagy zavaró lehet. A másik mód az elfogadás: létezik, megtörténik, el- vagy befogadják. De mindkét út passzív állapot, nem aktív. A kérdés tehát számomra az, hogy létezhet-e olyan cselekvés, létezhet-e olyan médiaforma, amely alternatívát kínálhat az emberek pusztán befogadó vagy elutasító magatartásával szemben. 1989, azaz a rendszerváltás előtti időszak egypártrendszere nem kedvezett a cselekvő embernek a kommunikáció terén sem. A korabeli sajtót jogi szempontból tudatosan alulszabályozott állapotban tartották, a korszak elején-közepén a rendszerrel ellenséges sajtót felszámolták, a meglévő, engedélyezett sajtótermékek szerkesztőségét pedig „természetesen” a helyi-megyei pártbizottságok tartották napi ellenőrzés alatt. A nyolcvanas évekre azonban kezdett eufemisztikussá válni, hogy a sajtó a szocialista embertípus megalkotásának lenne az eszköze. A híres-hírhedt három T (tiltott, túrt, támogatott) rendszerében azonban megjelent, és egy szűk réteg számára szellemi kapaszkodót kínált a második nyilvánosság. Az egyre terjedő illegális szamizdatok és egyéb kiadványok támogatandók semmiképpen nem voltak, ám az egyre erodálódó rendszer betiltatni sem

tudta már őket. Így, bár kimondva mindez sosem volt, megmaradtak a 'túrt' kategóriában. A második nyilvánosság megléte ellenére azonban a korszakban modern értelemben vett médiajogról semmiképpen sem tudunk beszélni.

I. A koncentráció veszélyei

Mindez csak a rendszerváltás után jöhetett létre, amikortól az Alkotmány nem csupán deklarálta, hanem immár biztosította is mind a szabad véleménynyilvánítást, mind pedig a sajtó szabadságát.¹ Mindez azonban hiábavaló, ha a cenzúra megakadályozza bizonyos vélemények megjelenését vagy megjelentetését. És itt érdemes egy rövid kitérőt tennünk: a közvélemény cenzúra alatt a klasszikus politikai cenzúrát szokta érteni, amely – a demokratikus berendezkedésű államokban, így Magyarországon is a rendszerváltás után – fokozatosan teret veszített. Ma semmilyen elfogulatlan tanulmány nem támasztja alá, hogy a politikai cenzúra meghatározó lenne a gyakorlatban. Ám ha megfigyeljük a világviszonylatok és a magyar viszonylatok változásait a médiapiac területén, láthatjuk, hogy két sokkal veszélyesebb cenzúratípussal állunk szemben: a gazdasági és a társadalmi cenzúrával. A média- és kommunikációs világ tulajdonosi köreinek folyamatos koncentrálódása (gondoljunk csak a nagy médiabirodalmakra, Berlusconi *Fininvestjé*től, a Disney-n és Bertelsmannon át egészen Murdoch *News Corporationjéig*) a demokratikus részvétel és ellenőrzés ellen dolgozik.

Mert mit látunk, ha a közgazdaságtan szemüvegén át nézzük a folyamatokat? A határköltségek, azaz az egy fogyasztó elérésére szolgáló költségek folyamatos leszorítását és a sakál-effektus megjelenését, azaz a nagy, tőkeerős vállalkozások további erősödését a kevesebb tőkével rendelkezők rovására. Nem véletlenül írta Bourdieu, hogy a modern médiapiacon a legfontosabb, hogy a médiumok minél áramvonalasabbak legyenek, így lehet ugyanis elérni a legnagyobb számú olvasó- vagy nézőközönséget. Ezzel viszont veszít

jelentőségéből maga az újságírás, a makacs utánajárás a tényeknek. Ha a cél a minél nagyobb közönség elérése, akkor a veszélyes témák elkerülése ehhez a kívánatos út. Ez azonban egyrészt egy egyre egységesülő piachoz, folyamatos tartalomkoncentrációhoz vezet, másrészt a média egyfajta zártkörű klubbá alakulásához. Minden alternatív hang veszít az erejéből, elhalkulnak a nem áramvonalas médiumok.

Amit megfigyelhetünk, az egy sajátos piac. Látólag hatalmas választási lehetőségeket kínál számunkra az elektronikus médiapiac, a háttérben meghúzódó folyamatok, a koncentráció miatt azonban ez a választék nem igazi választék. A sok választási lehetőség ugyanis *nem feltétlenül* jelent információszabadságot. Ebben a helyzetben viszont szükség van a kommunikáció szabad területeinek kialakítására vagy megőrzésére. Szükség van olyan médiumokra, amelyek függetlenek a közvetett vagy közvetlen hatalmi vagy gazdasági ellenőrzéstől. Szükség van arra, hogy az állam aktív lépésekkel biztosítsa a társadalmilag hátrányos vagy kisebbségi helyzetben lévő csoportok számára a szólás szabadságát. Szükség van alternatív médiumokra az egyre inkább koncentrálódó médiapiacra.

II. Bábel tornya Európában

„Mózes I. könyvének 11. fejezetének elbeszélése szerint Noé utódai, akik még mind egy nyelvet beszéltek, Sineár földjére mentek, és ott egy várost meg egy tornyot akartak építeni, amelynek csúcsa az égig érjen. Isten azonban megghiúsította törekvésüket és megbüntette elbizakodottságukat azért, hogy összezavarta nyelvüket, úgyhogy nem értették meg egymást és elszéledtek a Földön. A városnak neve Bábel.”² A Bibliában található történet jut mindig eszembe, amikor az alternatív médiumokról beszélek.

Bár elbizakodottságról a téma kutatói között szó sincsen, mégis megjegyezhető, hogy a szakirodalom sem egységes, amikor a fogalomhasználat kérdése kerül terítékre. Alternatív média, radikális média, közösségi média, állampolgári média, szabad média, mozgalmi média, független média, civil média, 'csináld-magad' média, nem nyereségérdekelt média, aktivista média, harmadik típusú média, gerilla média... E megnevezések sokszínűsége is példázhatja számunkra, hogy mennyire izgalmas, folyamatosan változó szféráról próbálunk számot adni. Bár az elnevezések sokszor ugyanazt a médiumtípust próbálják megragadni, közöttük vannak hol apróbb, hol nagyobb különbségek. Az azonban, hogy e típus immár bekerült a médiával foglalkozó kutatásokba, sok mindent elárul. A huszonegyedik századra ugyanis immár platformtól, azaz a hordozó közegetől függetlenül jelen vannak életünkben. Egyet kell értenünk Sükösd Miklóssal, miszerint az alternatív média jelenléte mindig a politikai kultúra és a média szabadságának fokmérője volt és lesz is. Szerencsére ugyanezt mutatja az európai médiafejlődési irány is a számunkra: a régebbi duális

médiarendszert a jogi szabályozásokban a huszadik század végére felváltotta a háromszatú (triális) médiarendszer. A magyarul szellemesen 3K-modellnek hívott rendszer a közszolgálati, kereskedelmi és közösségi médiumok hármását jelenti (az angol elnevezés szerint *public service, commercial and community broadcasting*).

Annak ellenére, hogy az alternatív vagy közösségi médiaszektoron belül számos eltérő modell található meg Európában, az alábbi közös alapelveket és jellemzőket figyelhetjük meg szinte mindenhol:

1. a közösségek számára szabad hozzáférés a tömegkommunikációs eszközökhöz;
2. szólásszabadság és médiapluralizmus;
3. szabad hozzáférés az információhoz;
4. általános és nemi diszkriminációmentes médiahasználat;
5. a helyi részvétel támogatása, meghatározott közösség érdekeinek szolgálata;
6. kulturális sokszínűség és a kisebbségek elfogadása;
7. nyitott, részvételre ösztönző szervezet és önmeghatározás;
8. szerkesztői függetlenség;
9. nem nyereségérdekelt jelleg;
10. médiahasználati készségek fejlesztése.

És mindez immár nem pusztán pár kutató és aktivista kíváncsága, játékszere, hanem a legmagasabb európai szinteken is megjelenő kérdéskör. Az Európa Tanács Miniszteri Bizottságának 2007. január 31-i nyilatkozata (*A Miniszteri Bizottság nyilatkozata a média szerepéről a demokráciában a médiakoncentráció kontextusában*) kijelenti, hogy a média szabadsága és sokszínűsége alapvető egy demokratikus társadalomban.³ Ennek fő oka, hogy a médiumok elősegítik az emberek részvételét a demokratikus folyamatokban, így a vitákban, a nyilvánosság erejének növelésében vagy a hozzájárásban az alapvető és közérdeklő információkhoz. A nyilatkozat kiemeli, hogy az alternatív médiumok⁴ jellegzetességeiknél fogva kiemelt szerepet játszanak a médiakoncentrációk megszüntetésében, és a részvételi – azaz nem csupán a képviselési – demokrácia megerősítésében. A miniszterek a nyilatkozatban megerősítik, hogy az államok aktív szerepe szükséges a médiakoncentrációk lebontásához Európában, és kijelentik, hogy a tagállamoknak *bátorítaniuk*⁵ kell az olyan típusú médiumok fejlődését, amelyek hozzájárulnak a pluralizmushoz és a sokféleséghez, és teret biztosítanak a párbeszéd számára. Ilyenek lehetnek – többek között – a közösségi, helyi, kisebbségi vagy társadalmi médiumok.

Az Európa Tanács Miniszteri Bizottsága két évvel későbbi, 2009. február 11-i nyilatkozatában (*A Miniszteri Bizottság nyilatkozata a közösségi média szerepéről a társadalmi összetartás és a kultúrák közti párbeszéd elősegítésében*) ennél is többet állít.⁶ Az alternatív vagy közösségi média az Európa Tanács számos tagállamában és világszerte összesen száztizenöt országban működik, és számos olyan társadalmi igényt

szolgál, illetve tevékenységeket végez, amelyeket sem a kereskedelmi, sem a közszolgálati média nem képes maradéktalanul és megfelelően felvállalni, illetve ellátni. A közösségi média ezáltal döntően hozzájárul a médiaismeretek fejlődéséhez, és hangot ad azoknak, akik máshol nem mondhatják el a véleményüket.⁷ A társadalom különböző – kulturális, nyelvi, etnikai, vallási, és egyéb kisebbségi – csoportjai számára lehetőséget biztosítanak az információhoz jutásra és annak közlésére, az önkifejezésre és a véleménycserére. A nyilatkozat kiemeli, hogy a közösségi média döntően hozzájárul a médiaismeretek fejlődéséhez azáltal, hogy az állampolgárokat közvetlenül bevonja a médiatartalmak előállításába és terjesztésébe, illetve hogy képzési programokat szervez. Mindez pedig azt eredményezi, hogy az ilyen típusú médiumok különösen fontosak a digitális környezetben, hiszen hozzájárulnak egy szabadabb, ellenőrzésmentes, alternatív nyilvánosság megteremtéséhez.

III. Ez a jövő, egyétek!⁸

1968-ban hagyta el Andy Warhol száját a (képzavarral) mára már lerágott csonttá nemesült mondat, miszerint a „jövőben mindenki világhírű lesz tizenöt percre”. A „prófécia” a huszonegyedik század elejére beteljesült. A technológiai fejlődés, a közösségi médiaalkalmazások és az internet nagyarányú elterjedése egy vadonatúj utat követett ki az alternatív nyilvánosság, az alternatív médiumok előtt.

A *Time Magazine* 'év embere'-választásán mindig olyan személynek, csoportnak, gépnek vagy elvont fogalomnak adja ezt a címet, aki vagy amely az adott évben kiemelkedő hatással volt a világra. A *Time Magazine* nem azt nézi, hogy ki rossz vagy jó ember, és nem vizsgálja azt sem, hogy rosszat vagy jót adott-e a világnak. Az egyetlen, ami számít, a világ alakulására kifejtett hatása. És 2006-ban⁹ az év embere Te¹⁰ voltál. Ahogy ők fogalmaznak a címlapon:¹¹ „Igen, Te. Te irányítod az Információ Korszakát. Üdvözlöd a Te világodban.” A közösségi hálózatok, a hozzászólás-rendszerek, a felhasználói tartalomkészítés- és megosztás korában élünk. Úgy tűnik, hogy immár semmi nem gátolhatja meg az információáramlást. A tartalom *nagy többsége* immár nem központi szinteken készül, hanem a mindennapok embere által. Az ominózus 2006-os *Time Magazine* így ír: „Web 2.0-nak hívják, mintha egy régi szoftver új verziója lenne. Pedig valójában forradalom. Tökéletes eszköz arra, hogy összerakja sok millió ember apró hozzájárulásait, és fontossá tegye őket.” A tartalmat létrehozó felhasználók számának nagyságrendi növekedése az alkotás, a fogyasztás, a véleménynyilvánítás és a kommunikáció demokratizálásához, valamint a világról szerezhető ismeretek minőségi változásához vezethet el minket. A kevesek tudásától eljutottunk a tömegek bölcsességéig. A nagylexikonoktól a Wikipedia koráig. A kérdés immár az,

hogy ha te is részese vagy a médianak, akkor végre sztár leszel? Nem, nem leszel. Amikor ugyanis mindenki beszélhet, lassan senkit nem érdekel, hogy mit mondasz.

Hiszen amit látunk, az csak a felszín. Az internet és a webkettes alkalmazások felszínre hoztak számos olyan nehézséget, amelyek megoldásért kiáltanak. A megszülető tartalmak nagy többsége nem más, mint webszemét. A megszülető tartalmak többsége nem más, mint a kevés központiilag készített tartalom újraelosztása. Az információ megbízhatósága több mint kérdéses. Ez még csak az eszköz, nem az elmélet. Ez még kevés. Ez még távol áll az eszményi szabad véleménynyilvánítástól. Ez még csak az első lépcső. De látjuk, hogy merre haladunk: a webhárom kialakítására tett kísérletek a webkettő pozitívumainak megtartásával, a hibáinak kijavítására fókuszálnak. A webhárom – más néven a szemantikus web – a ma még nehezen elérhető információk megtalálását, összefüggéseit, azok elemzését jelenti. A webhárom részben már ma is létezik a webkettő mellett, de mindkét oldal közreműködése szükséges hozzá: a felhasználókat a saját tartalmaik címkézésére, osztályozására, kategorizálására kéri, illetve hozzájárulásukat egyfajta struktúrában való részvételre. A másik oldal a különféle algoritmusokkal pedig a mesterséges intelligenciát hívja segítségül. Az információkat metatagokkal látják el, ami tovább segítheti majd idővel a finomítást. Mindezek eredményeképp képessé válhatnak a keresők összetett kérdésekre hatékony és jó, megalapozott és ellenőrzött válaszokat prezentálni. A webhárom tehát leegyszerűsítve a hihetetlen méretű információtömeg megértését és feldolgozását, a minőségi és kapcsolati keresést teszi majd lehetővé.

Ma még, a webkettő korszakában, megalapozott, ellenőrzött, hiteles információáramlást vizionálhatunk magunk elé. A jövőben megszülető megbízható, felhasználók milliói által ellenőrzött tartalmakat. Szabadon: kötöttségek és médiakonzentrációk nélkül. Egy valódi, független médiatér megjelenésében bízhatunk. Egy olyan struktúrában, amely alulról felépülő, részvételre sarkalló szervezeti felépítéssel rendelkezik, döntéshozatali struktúráját a demokratizmus jellemzi, és nem a nyereség megszerzésére összpontosít. Olyanra, mint a szakirodalomban a valódi alternatív médiumok.

Mire van hát szükség ezen a mai kaotikus, koncentráció médapiacra? A szabad véleménynyilvánítás lehetőségeinek növelésére. Szabad és nyilvános hozzáférésre a tömegkommunikációs eszközökhöz és mindenfajta információhoz. Független kommunikációs terek létrehozására, amelyeket nem befolyásol sem a pénz, a gazdaság, sem pedig a politika, a hatalom. Mindezek alapján pedig szükség van valódi médiapluralizmusra, minden elérhető platform vonatkozásában. Ez az álmunk. Ezt adhatják meg számunkra az alternatív, másfajta médiumok. A lehetőséget nyújtják tehát. Azt, hogy lehet másként csinálni, mint a a média fősodrában. Kiegészítik a médiapiacot, harmadik módszert kínálnak a nagyközönség számára a kereskedelmi és a

közszolgálati csatornák mellett. Valódi alternatív nyilvánosságot teremtenek.

Hiszen egy dolgot soha nem felejtethünk el: ott, ahol a felhasználók uralják a tartalmat ... a média a tiéd.

Felhasznált irodalom

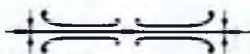
- Atton, C.: *Alternative Media* (Routledge & Sage, London–Thousands Oaks, New Delhi, 2002)
- Bajomi-Lázár Péter: *Média, hatalom: A Médiaimperializmus rézise* (Médiakutató 2001/1.) http://mediakutato.hu/cikk/2001_01_tavas/05_media_hatalom/01.html
- Bourdieu P.: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratemelődése*. Ford.: Ferge Zsuzsa–Léderer Pál (Gondolat, Budapest, 1978)
- Csizmádia Ervin: *A szamizdat szubkultúrája* (Budapesti Negyed, 1998/4., 129–172. p.)
- Gosztonyi Gergely: *Kisközösségi rádiózás – Ahol a hallgató hallható*. In: Enyedi Nagy Mihály–Polyák Gábor–Sarkady Ildikó (szerk.): *Magyarország médiakönyve 2003* (ENAMIKÉ, Budapest, 2004)
- Haraszi Miklós: *Civil kurázstól civil társadalomig: A magyar szamizdat két évtizede*. In: <http://www.rajk.hu/haraszi.html>.

- Hargitai Henrik (szerk.): *(Kis)közösségi rádiók kézikönyve* (Szabad Rádiók Magyarországi Szervezete, Budapest, 2004)
- Lázár Guy: *A szocialista nyilvánosság történetének alapvonala* (Médiakutató, 2006/1.) http://mediakutato.hu/cikk/2006_01_tavas/02_szocialista_nyilvanossag/01.html
- Rodriguez, C.: *From Alternative Media to Citizens' Media*. In: Alfonso Gumucio-Dagron and Thomas Tufté (eds.): *Communication for Social Change Anthology: Historical and Contemporary Readings* (South Orange, NJ: Communication for Social Change Consortium, 2006)
- Takács Róbert: *A sajtóirányítás szervezete a Kádár-korszakban* (Médiakutató, 2009/3.)
- Tóth Judit: *Az állampárti sajtóstruktúra kiépítése Pest megyében*. In: Héjjas Pál (szerk.): *Tanulmányok Pest megye múltjából III.* (Pest Megyei Levéltár, Budapest, 2009)

Jegyzetek

- ¹ 1949. évi XX. törvény 61. § (1)–(2).
- ² Bábel tornya. In: *Pallas Nagy Lexikona*
- ³ *Declaration of the Committee of Ministers on Protecting the Role of the Media in Democracy in the Context of Media Concentration*. In: <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1089615>.
- ⁴ A nyilatkozat egyik érdekessége, hogy az alternatív média szókapcsolat európai uniós dokumentumban itt jelenik meg először.
- ⁵ Az eredetiben az *encourage* kifejezést találhatjuk meg, amely aktív, cselekvő lépéseket feltételez.
- ⁶ *Declaration of the Committee of Ministers on the Role of Community Media in Promoting Social Cohesion and Intercultural Dialogue*. In: <https://wcd.coe.int/ViewDoc.jsp?id=1409919>.

- ⁷ A szakirodalom erre – a magyarra igazán jól lefordíthatatlan – „give voice to the voiceless” (adj hangot a hangtalanoknak) angol mondatot szokta alkalmazni.
- ⁸ A legrégebben működő magyar közösségi műsorszolgáltató, a Tilos Rádió Podmaniczky utcai időszak legendás keddi reggeli műsorának címe. Benne: Erdélyi Zsolt (Superman), Bishop Fat, Vidéki Béla és változó DJ-k. In: http://tilos.hu/index.php?page_id=kronika_legend_ez_a_jovo.
- ⁹ Grossman Lev: *Time's Person of the Year: You*. In: <http://www.time.com/time/magazine/article/0,9171,1569514,00.html>.
- ¹⁰ Az angolban a *You* mind egyes, mind többes számot jelenthet (Te/Ti).
- ¹¹ In: <http://www.time.com/time/covers/0,16641,20061225,00.html>.

A témaválasztást – azon túl, hogy kutatásaimat az információs társadalom jogával kapcsolatos területeken végzem – az indokolta, hogy jelenleg az egyik legdinamikusabban fejlődő terület az infokommunikációs technológiáké, melyek alapjaiban változtatják meg a társadalmat, és annak szinte minden vonatkozását, így például a jogot is. A jelen tanulmány egyik célja az, hogy a múltból, az elmúlt húsz évből kiindulva és eljutva a jelenig, felvázolja a fokozatos fejlődést. A kezdetektől, a számítógép hazai elterjedésétől és a magyar információs társadalmat 1989 előtt jellemző sajátosságoktól az internet megjelenésén át elvezet a jelenig, majd általánosságban érinti a jelenség egyes jogi és szociológiai vonatkozásait.

I. A kezdetek: 1989 előtt

1. A számítógép hazai előtörténete

A magyar számítástechnika fejlődését alapjaiban meghatározta a második világháború után kialakult politikai helyzet, a kutatások elzártsága Nyugat-Európától és az Amerikai Egyesült Államoktól

Szeróvay Krisztina

Az információs társadalom Magyarországon: egyes jogi és szociológiai vonatkozások áttekintése

(USA). A hidegháború következtében a számítógépeket elsődlegesen katonai célokra használták, ez az 1950-es évektől fokozatosan tolódott el a civil felhasználás felé. Raffai Mária a magyar számítástechnika történetének öt korszakát különböztette meg;¹ az első korszak kezdetét 1955-re tette, amikor megjelentek az első digitális számítógépek – ez a pre-informatika kora. A második korszak 1955-től 1970-ig tartott, ekkor épültek az első számítógépek, emel-

lett a gépbeszerzés a szocialista blokkból, számolóközpontok kiépítése és a számítástechnikai szakemberképzés megindulása jellemzi. A harmadik – átfedésben az előbbivel – 1965-től 1980-ig tartott, ez a nagy- és középkategóriájú számítógépek alkalmazásának és gyártásának kezdete. A negyedik korszak 1975 és 1990 közé tehető, s a személyi számítógépek elterjedése és a széleskörű alkalmazás kezdete, az informatika kultúrájának fejlődése és a számítógépes hálózatok kiépítése jellemzi. Az utolsó megjelölt korszak 2000-ig tartott: jellemzői az informatika mint iparág megjelenése, az információs technológiák általánossá válása, nyitás a nemzetközi informatika világa felé, nagysebességű hálózatok kiépítése, az információs társadalom környezetének kialakítása, különösen jogi és infrastrukturális vonatkozásban. A számítógépet először 1951-ben, a *Statistikai Gépiadatfeldolgozó Gazdasági Irodában* alkalmazták iparilag. A számítástechnika tudományának intézményesülését a következő állomások mutatják: az *MTA Kibernetikai Kutató Csoportja* (1956) és a *Neumann János Számítógéptudományi Társaság* (1968) megalakulása.² Az első magyar gyártmányú, programvezérelt, digitális számítógép, az M-3 megszületése az *MTA Kibernetikai Kutató Csoport* munkájának köszönhető.³

2. Kormányzati szerepvállalás 1989 előtt

A rendszerváltás előtt a kormányzat információs társadalommal kapcsolatos szerepvállalása a következő programokban mutatkozott meg: *Számítástechnikai Központi Fejlesztési Program* (1971), számítástechnikai kormányhatározat, iskolaszámítógép-program kezdete (1983), *Információs Infrastruktúra Fejlesztési Program* az MTA és az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság támogatásával (1986), *Elektronikai Gazdaságfejlesztési Program* (1986).⁴ Az iskolaszámítógép-program lényege az volt, hogy minden magyarországi középiskola ingyenesen kapott egy darab magyar gyártmányú számítógépet.⁵ Egy érdekesség a korszakból: a középiskolai számítástechnika-szakkörök résztvevőinek száma az 1989/1990-es tanévben volt a legmagasabb, negyvenezernél több diák vett részt ilyen képzésben.⁶

3. Az információs társadalom fejlődését meghatározó tényezők

Az 1956-os forradalom leverése után az MSZMP abban volt érdekelt, hogy a lakosság újabb lázadását elkerülje, ezért, ha támogatást nem is, de legalább politikai passzivitást igyekezett elérni. Ennek érdekében egy elfogadható életszínvonalat kellett biztosítaniuk, amelynek viszont az infrastrukturális beruházások visszafogása volt az ára. A beruházások elmaradása csökkentette Magyarország versenyképességét, ami végül mégis csökkenő életszínvonalhoz és az államadósság növekedéséhez veze-

tett. Érdekes adalék, hogy az 1980-as évek végén kevesebb, mint 200 km autópályánk volt, egy új telefonvonalra átlagosan nyolc hónapot kellett várni, és az egy főre eső államadósság 2000 dollár volt, ami akkor a legmagasabbak közé tartozott a világon.⁷

Alapvetően meghatározta Magyarország helyzetét az, hogy a NATO-országok tilalomlistája, a COCOM-lista megtiltotta az új infokommunikációs eszközök behozatalát az országba. Ennek következménye egy informatikai vákuum kialakulása volt, mivel a gazdasági szinthez viszonyítva egyrészt az infrastruktúrában, másrészt a know-how-ban mind mennyiségileg, mind minőségileg egy arányaiban sokkal alacsonyabb szintű informatikai rendszer működött.⁸ Közismert tény, hogy a volt szocialista országok állampolgárai közül a magyarok utazási lehetőségei voltak a legjobbak, amivel a kormányzat megeremtetette a magánimport jelenségét: ez a bevásárló turizmus olyan formáját jelentette, melynek során a kiutazó magyarok Nyugatról (elsősorban Ausztriából) behozták a számítógép-alkatrészeket, majd azokat – a tilalmat kijátszva – továbbértékesítették használtcikk-kereskedőknek és állami vállalatoknak.⁹

Több társadalomtudós (például Castells vagy Fukuyama) szerint az új infokommunikációs technológiák elterjedése a nyolcvanas években a szocialista berendezkedés végét jelentette. Ennek egyik oka az volt, hogy ezek az országok többé nem tudták felvenni a versenyt a kapitalizmus elvei szerint működő, az innovációnak megfelelő környezetet biztosító gazdaságokkal. Emellett az új infokommunikációs technológiáknak köszönhetően a kormányzat többé nem tudta megfelelő hatékonysággal ellenőrizni a lakosságot; a számítógépek, a sokszorosítást elősegítő eszközök (például nyomtató) egy más minőségű, függetlenebb nyilvánosság létrejöttét segítették elő.¹⁰

II. A rendszerváltást követő fejlődés

1. Főbb állomások

Z. Karvalics László a fejlődés állomásaiként a következőket jelölte meg. 1994: nem fogadták el a Nemzeti Informatikai Stratégiai kezdeményezést; 1996: Sulinet program, iskolai hálózatok fejlődése; 1997: Információs és Kommunikációs Technológiai Alkalmazási Program; 1998: Teleház-mozgalom; 1999: *Magyar válasz az információs társadalom kihívásaira* – kormányzati tanulmány; 2000: Informatikai Kormánybizottság, Nemzeti Információs Társadalom Stratégia (NITS); 2001: Széchenyi-terv; 2002: Informatikai és Hírközlési Minisztérium, *Magyar Információs Társadalom Stratégia*.¹¹ Látható a folyamatból, hogy egy nemzeti információs stratégia elkészítésének igénye még az 1994–1998-as kormányzati ciklus alatt megjelent, de

az elkészített tervek, stratégiák egyikét sem fogadták el. A NITS elfogadásával kijelölték a kormányzat az információs társadalomhoz való viszonyulásának útjait. A NITS preambuluma megfogalmazza a cselekvési terv céljait: „első célja mindenki előtt világossá tenni, hogy Magyarország számára nincs már alternatíva, mint belépni az információs korbba”. A NITS két alappillére a folyamatok és a szolgáltatások korszerűsítése.

2002-ben a terület önálló minisztériumot (Informatikai és Hírközlési Minisztérium) kapott. Az IHM célja az volt, hogy az információs fejlettség vonatkozásában Magyarország az EU középmezőnyébe tartozzék. A NITS nagy előnye az volt, hogy célkitűzései és programjai megfeleltethetők voltak az EU akkori stratégiájának, az eEurope-nak: ennek köszönhetően Magyarország kapcsolódni tudott az uniós programokhoz. 2006 után a terület átkerült a Gazdasági és Közlekedési Minisztériumhoz, tehát elvesztette önálló mivoltát. Bár az IHM által megkezdett nagyobb tervek futottak tovább, az információs társadalommal kapcsolatos elkülönült politika nem létezett. Az ITTK által készített *Magyar Információs Társadalom Jelentés 1998–2008* így fogalmaz: „A kormányzat továbbra is ágazati, elsősorban infrastrukturális kérdésként, és nem átfogó modernizációs keretként értelmezi az információs társadalom ügyét, abból az informatikát emelve a középpontba. Szemben az Európai Unióval, ahol az információs társadalom koncepciója a fenntartható fejlődéssel egyenrangú modernizációs program.”¹²

2. Közelmúlt és jelen

A tanulmány írásakor a MeH Infokommunikációs és E-közigazgatási Szakállamtitkárság a kormányzati szinten információs társadalommal foglalkozó szerv. Két fő stratégiát készítettek: az első, amit röviden bemutatok, az *Informatikai Átfogó Stratégia (IÁS)*.¹³ Vezetői összefoglalója kiemeli: „a változtatás lehetőségét teremtette meg a 26/2008. (V. 14.) ME határozat és a 4/2008. ME utasítás, amelynek értelmében az infokommunikáció és e-közigazgatás szakterületek azonos intézményi kereten belül, közös irányítással működnek tovább”.¹⁴ Ennek eredményeként a stratégia – amellet, hogy „keretet ad az e-közigazgatási fejlesztések továbbviteléhez – kiemelten kezeli az állampolgárok bevonását és a gazdaság IKT felzárkóztatását is”. A másik fő stratégia az *E-közigazgatás 2010* stratégia, melynek célja az, hogy a közigazgatás képessé váljék az állampolgárok és a vállalkozások online kiszolgálására. Néhány számadat az E-közigazgatásról: az Elektronikus Kormányzati Gerinchálózathoz több mint ezerkétszáz kormányzati intézmény csatlakozik; az Ügyfélkapu-regisztrációval rendelkezők száma meghaladja a 650 ezer főt; a Kormányzati Portált évente mintegy 200 milliószor töltik le; a Kormányzati Ügyféltájékoztató Központot indulásától számítva

több mint két és fél millióan keresték fel; az Európai Unió által is leggyakrabban keresettnnek ítélt húsz közigazgatási és közszolgáltatás (például lakcímváltozás, gépjármű-nyilvántartás, jogosítvány, anyakönyvi ügyek) Magyarországon is elérhető elektronikusan. Az e-közzolgáltatásokhoz való hozzáférés esélyének növelése érdekében jelenleg 1208 e-Magyarország pont működik.

3. A fejlődést meghatározó sajátosságok

Az Információs Társadalom- és Trendkutató Központ így foglalja össze a fő nehézségeket az információs politika terén: a fő gond az „évekig tartó dokumentum- és stratégiagyártás, a másolás és az eredetiség hiánya a célok kijelölésében, az összehangolatlan mindennapi munka, a politikai spektrumot átfogó konszenzus hiánya, a szervezeti konfliktusok intézményesítése, a terület alacsony prioritása, és a folyamatos forráshiányos működés.”¹⁵ Több kelet-közép-európai országban helyenként érzékelhető egy olyan összpolitikai összefogás, amely az információs társadalmat kitörési pontként érzékeli, és ezáltal jelentős versenyelőnyt kíváncsol. Az effajta hozzáállás nálunk is kívánatos lenne.¹⁶

4. Az internetkultúra fejlődése

A. Az internetkultúra fejlődésének korszakait is az ITTK jelentésében (2007) írtak alapján foglalom össze. Az *1995 előtti korszak* az első fejlődési lépcső („hőskorszak”): ekkor még az internethasználat szubkultúrának tekinthető, csak a mérnökök és az erre szakosodott specialisták tudták működtetni. A használat során nem a funkcionális volt előtérben, hanem még a csatlakozás maga is kihívást jelentett. 1991-ban jegyezték be az első magyar (.hu) domain-nevet. Érdekesség: az egyik első magyar oldal, a www.hix.hu még ma is elérhető. Nem húzható éles korszakhatár, a korábbtól eltérő, más minőséget az mutatja, hogy működtetésről a hangsúly fokozatosan átkerül az eszközként használatra. Ennek egyik oka a felhasználók számának növekedése.

B. A második szakasz *1995-től 2000-ig* tartott. Ebben az időben kezdte meg működését az első internetes portál, az *Internetto* (mely 1999-ben szűnt meg, a teljes szerkesztőgárda felmondott, s létrehozta az *Indexet*). Érdekességgként megemlítem, hogy 1998-ban naponta nyolcezeren keresték fel az *Internetto*t, amely ezzel az egyik leglátogatottabb portál volt akkoriban, míg az index.hu oldal egyedi látogatóinak száma 2007-ben átlagosan több mint félmillió volt. A korszak jellegzetessége, hogy az online tartalmak főként az offline elemek digitalizálásával jöttek létre. Ezt jeleníti meg a Magyar Elektronikus Könyvtár (MEK) nevű weboldal is, amely önkéntes kezdeményezésből a magyar nyelvű kultúra egyik legjelentősebb internetes lelőhelye lett. „1996 és 2002 között – nagyon sok ember önkéntes munkájának és néhány intézmény támogatásának

köszönhetően – több mint négyezer darabra nőtt a könyvtár állománya, havi 60–70 ezerre a látogatóinak száma”.¹⁷ Az internet további jellemzői a korszakban: egyre többen használják, az információkeresés mellett a szórakozási célú felhasználás is terjed, de még drága és lassú. Ennek eredménye az úgynevezett éjféli utáni internetkultúra: éjféli után olcsóbb volt a telefonvonalon keresztül internetezni.

1997-ben indult az első ingyenes magyar levelezőszolgáltatás, a *Freemail*. Néhány adat: 2002 júniusában egymillió, 2007 februárjában hárommillió regisztrált postafiókkal rendelkeztek; kezdetben kilenc gigabájtos winchesteren tárolták a leveleket, 2007-ben már 68 ezer gigabájtra volt szükség. Jellemző a korszakra az elektronikus hírlevelek elterjedése. Ebben az időszakban indult el (1999. május) a *Startlap* is, amely egy tematikus linkgyűjtemény, amelynek bárki a szerkesztőjévé válhat. 2001 végére létrejött az ötszázadik *lap.hu*, 2007 végén pedig több mint hatezer tematikus oldal létezett. 2007 februárjában fordult elő első alkalommal, hogy egy nap alatt több mint egymillió egyedi felhasználó töltötte le a *Startlap*-ot. Mára már több mint 7500 oldal létezik, 2100-nál is több szerkesztő munkájának eredményeként. További jelentős adat a korszakból: az internet-hozzáféréssel rendelkezők száma 1999-ben érte el az egymilliót.

C. A harmadik korszak 2000-től 2004-ig tartott. Jellemzője, hogy az internethasználat továbbra is dinamikusan terjedt, köszönhetően annak is, hogy ára fokozatosan csökkent, a szélessávú hozzáféréssel rendelkező háztartások száma pedig nőtt. Emellett az interneten kívül más infokommunikációs technológiák is tömegtermékké váltak, például a nyomtatók, szkennerek, digitális fényképezőgépek. A mobiltelefon elterjedtsége is nőtt; népszerűségét annak is köszönheti, hogy a telefonáláson kívül egyéb funkciókat is kínál (például játékok, fényképezőgép). Az internethasználók aránya jelentősen nőtt a népességen belül, s az arányok átrendeződése figyelhető meg: egy szubkultúra eszközéből tömegtermékké vált az internet. 2003-ban már nem a munkahelyről, hanem otthonról interneteztek többen.

D. A negyedik korszak 2004-ben kezdődött, és még ma is tart. Jellemzője a szélessávú felhasználók számának lendületes emelkedése. A Nemzeti Hírközlési Hatóság felmérése szerint 2009 márciusában majdnem négyszázezer volt a szélessávú előfizetők száma.¹⁸ A korszak jellegzetes oldala az iwiw, amely egy közösségi oldal. Működését 2002-ben kezdte meg, 2006 óta az egyik látogatottabb magyar weboldal (jelenleg – 2009 végén – a google az első, az iwiw a második).¹⁹ Megemlítendő még a *Wikipedia* online-enciklopédia magyar nyelvű változata, mely jelenleg 150.000-nél is több szócikket tartalmaz (2009. november 1-je óta több mint 5000 darab szócikk keletkezett), és nagyjából háromszáz aktív szerkesztője van.²⁰ (Összehasonlításképpen: az

angol nyelvű Wikipédia szócikkeinek száma jelenleg: 3.140.000-nél is több.) Az ITTK jelentése (2007) az internet növekvő jelentőségét így foglalja össze: „Az internet terjedése a sáv szélesség növekedésével és a felhasználók számának gyarapodásával egyre több hagyományos intézmény és terület számára jelent óriási kihívást, a sajtó, a posta, a könyvkiadás és kölcsönzés, a rádió, a televízió, a zene- és filmipar is egyre inkább az internet hatása alá kerül.” Az internetkultúra részeként említést teszünk a .hu domainek számának emelkedéséről, ami annak a jele, hogy egyre több magán- és jogi személy, illetve szolgáltatás jelenik meg az interneten. Az ITTK jelentésében (2007) szereplő adatok szerint a .hu domainnevek száma 2001 januárjában érte el az ötvenezret, a 2003. év közepén a százezret, 2007 januárjában pedig a háromszázezret.

III. Egyes szociológiai kérdések

Elsőként az internet elutasításának fő okait mutatjuk be. Ezzel összefüggésben ismertetjük a digitális írástudatlanság és a digitális megosztottság problémáját, végezetül pedig röviden felvázolunk néhány, az információs társadalom szociológiai hatásaival kapcsolatban felmerülő kérdést.

1. Az internet elutasításának okai, digitális analfabetizmus és digitális szakadék

Az Információs Társadalom- és Trendkutató Központnak az e-Befogadásról szóló 2008-as jelentése szerint a Magyarországon élő négymillió ötven év feletti lakos 84%-a egyáltalán nem használta az internetet. „A hazai munkavállalók több mint negyven százaléka, míg a lakosság többsége, közel hatvan százaléka egyáltalán nem rendelkezik számítógépes ismeretekkel (Eurostat 2006). Magyarországon az újonnan csatlakozott tagállamok közül e tekintetben az utolsó helyet foglalta el 2005-ben.”²¹ Az Eurostat 2008-as adatai szerint a magyar nyugdíjasok három százaléka vett részt számítógépes képzésen az elmúlt három évben. A nehézség tehát abban foglalható össze, hogy Magyarország idősödő társadalom, ráadásul az előregedési spirál mellett egy másik tényező is rontja hazánk statisztikáit az IKT-eszközök használatában: nagyon magas a munkavállalási korú inaktív aránya (rokkant- és korderedvezményes nyugdíjasok). Az ITTK jelentése (2008) kiemeli: „Magyarország információs társadalmából az idősebb generáció szinte teljes mértékben ki van zárva, aminek következtében sajátosan kettős társadalomkép rajzolódott ki az utóbbi években. Egyrészt megtalálható az a réteg, amelyik szinte minden mutatójában az európai átlagértékeknek megfelelően teljesít mind az infrastrukturális ellátottság, mind a használat, mind az attitűdök terén. [...] Másrészt azonban igen jellemző hazánkra

a másik végletbe tartozók, az információs társadalmat elutasító, a kihívásokra közömbösséggel reagálók magas aránya is.”²² Az Európai Unió is foglalkozik a problémával. A *Rigai Nyilatkozat* keretében a tagállamok állást foglaltak a digitális szakadék csökkentésének szükségessége mellett. A fő célkitűzés: meg kell felelni a leszakadással fenyegetett csoportok (idősek, munkanélküliek és fogyatékkal élők), illetve a többségi társadalom között kialakuló digitális szakadékot.²³

Az IKT-eszközök ellátottságára vonatkozó 2005-ös KSH-felmérés egyik kérdése a következő volt: „Melyek a fő okai annak, hogy az Ön háztartásának nincs internet-hozzáférése?” A kérdésre adott válaszok százalékos kimutatása szerint a legfőbb három ok a következő: „A szükséges berendezések drágák”, „Nincs szükségem internetre”, „A csatlakozási és használati költségek túl magasak”.²⁴

Az Eneten Közvélemény- és Piackutató Központ által készített 2005-ös felmérésben a következőképp tették fel a kérdést: „Miért nincs az otthonukban internetkapcsolat?”. Az öt fő indok a következő volt: „nincs rá szükségünk”, „drága az internet”, „drága a számítógép”, „anyagi problémáinkat kéne megszüntetni”, „fel sem merült ez a gondolat”.²⁵ Mindkét kutatásból látható, hogy az első helyeken a szükséglet hiánya, illetve anyagi természetű probléma áll. Az előbbi kognitív, az utóbbit materiális gátként lehet értékelni. Az internet elutasításának indokait szintén materiális és kognitív szempontból mutatja be a *Digitális jövő térképe: a magyar társadalom és az Internet* című elemzés, amely a *World Internet Project* (WIP) kutatássorozat (2006) része.²⁶

makör alapvető kérdése az, hogy az infokommunikációs technológiák (IKT) vajon elősegítik-e a társadalom integrációját, csökkentik-e a társadalomban meglévő különbségeket, vagy ennek a fordítottja igaz, és növelik a megosztottságot. A digitális szakadék megfigyelésére irányuló kutatások felméri, hogy kik azok, akik hozzáférnek az IKT-hoz, és kik azok, akik kiszorultnak (felhasználók – nem felhasználók), majd a két csoport közötti különbségek okait, és az ezekben végbemenő változásokat vizsgálják.

Molnár Szilárd a digitális szakadék megjelenésének okait a következő pontokban foglalta össze: „1. *Gazdasági* természetű okok: például magas PC-árak, nincs olyan hely, ahol ingyen vagy nagyon olcsón lehet Internetet használni; 2. *Társadalmi* természetű okok: például eltérő iskolai végzettség, jövedelmi szint, lakóhely; 3. *Kulturális* és tudatosságbeli okok: nincs rá szüksége, nem gondolja hasznosnak, nincs mintaadó réteg; 4. *Tartalmi* okok: nincs őt érdeklő tartalom és/vagy szolgáltatás, nem érhető el az anyanyelvén szolgáltató webhely, elégtelen helyi információk, tartalmak.”²⁷

A digitális szakadéknak létezik egy olyan csoportosítása, mely három osztályba sorolja a megosztottságot az IKT-eszközök terjedésének fázisai szerint:²⁸ 1. *Hozzáférési* szakadék – ez a korai digitális szakadék: a nem hozzáférő és a hozzáférő között feszül. 2. *Használati* szakadék – ez az elsődleges digitális szakadék, amely a használó és a nem használó között húzódik. A dinamikus terjedés szakaszában a hozzáférő, de ténylegesen nem használó a nem használók csoportjába kerül. Az nem tisztázott, hogy a használat pontosan mit takar,

Az internet elutasításának indokai materiális és kognitív bontásban

Materiális szempont	Kognitív szempont
Nem elég jó a számítógépe	Nincs rá szüksége
Nincsen számítógépe	Nem érdekli
Túl drága	Nem tudja, hogyan kell használni
Túl lassú a hozzáférés	Félelem a technikától
Nehéz kapcsolatot teremteni	Nem való gyerekeknek
	Pornográfia
	Személyes adatok védelme
	Vírusok miatt
	Túl sok a reklám

Az ITTK e-Befogadás-jelentéséből kiderül, hogy az ötven évesnél idősebbek körében az internet nemhasználatának fő okai a következők: „nincs rá szüksége” (36%), „nem érdekli” (23%), „nincsen számítógépe vagy terminálja” (14%), tehát az okok több mint fele (59%) kognitív gátként értékelhető.

A második problémakörbe (mely az előbbi kérdésnek, a digitális írástudatlanságnak is a következménye) a digitális megosztottság vagy szakadék, illetve annak kísérőjelenségei tartoznak. A problé-

némelyik vizsgálat havi, némelyik heti egyszeri használatnál húzza meg a határvonalat. 3. A *használat minőségéből* fakadó szakadék – ez a másodlagos digitális szakadék, amely használó és használó között van, a használat minőségétől függően. A telítődés szakaszában a dinamikus növekedés először lassulni kezd, aztán teljesen leáll. Magyarország jelenleg még nem érte el ezt a szintet. Ebben a szakaszban is vannak olyanok, akik a hozzáférés hiánya miatt nem jutnak hozzá az IKT-

eszközökhöz, de számuk elhanyagolható. Olyanok is vannak, akik bár hozzáférnének, tudatos döntés alapján nem használják. Magyarországon még nagyon sokan vannak azok, akik nem férnek hozzá, ám azok aránya is magas, akiknek a háztartásában van internet-hozzáférés, mégsem használják. Gondolunk itt az idősekre és a fogyatékosokra. Csepeli György fent idézett előadásában kiemelte, hogy napjainkban mely csoportokra kell összpontosítani az információs technológiák elterjesztését célzó politikáknak Magyarországon: „hátrányos helyzetű települések lakói, idősek, mozgáskorlátozottak, érzékszervi fogyatékosok, értelmi fogyatékosok, kisebbségek”.²⁹

A digitális megosztottság megszüntetésére sok megoldás kínálkozik, ezek példálózó listája a következő: az infrastruktúra fejlesztését célzó projektek; a fizikai hozzáférést biztosító szolgáltatások (számítógép, hardver); továbbképzési programok; telecentrumok (Magyarországon a TeleHázak); iskolai számítógépparkot fejlesztő és távoktatást támogató programok; információs adatbázisok, hasznos tartalmak létrehozása; e-kormányzat kiépítése, közérdekű információk elérhetővé tétele; az elektronikus kereskedelem támogatása; az e-egészségügy online kiépítése; mezőgazdasággal kapcsolatos információk elérhetővé tétele, falusi régiók fejlesztése; az IKT alkalmazása egyéb területeken.³⁰

2. További kérdések

Az információs társadalom szociológiai vonatkozásairól szóló rész lezárásaként öt, az internet hatásaival kapcsolatban felmerült kérdést ismergetünk.³¹

A. Világháló és egyenlőtlenség: lehetőség vagy újratermelés? Ez a kérdés arra irányul, hogy az internet és az IKT-eszközök elterjedése vajon csökkenti-e a társadalmi egyenlőtlenségeket, esetleg újratermeli azokat, vagy – a legborúlátóbb eset szerint – bővített újratermelésre kell számítani. Annyi már most látszik, hogy vannak olyan csoportok, amelyek egyelőre kiszorulnak az információs társadalomból, és a feltett kérdésre adott válasz nagyban függ az Európai Unió vonatkozó programjainak sikereitől (e-inclusion programok).

B. A világháló hatása az időöltésre és a közösségre: társadalmi elszigeteltség vagy bővülő társadalmi kapcsolatok? Milyen hatása lesz az internetnek az időöltési lehetőségekre és a közösségi létre? A derülátó nézetek szerint az internet használata sokkal hatékonyabbá és termékenyebbé teszi az embereket, csökkenti a közlekedésre korábban szükségszerűen elhasznált időt az internetes bankolással, vásárlással; a könyvtárba járást helyettesítheti az információkeresés a világhálón, és a társadalmi kapcsolatok egy szelete is lebonyolítható a social networking segítségével. Az így nyert plusz idő, kevesebb stressz és az online kapcsolatok lehetővé teszik a társadalmi kapcsolatok bővítését. Megjelenik ugyanakkor az a nézet is, hogy az internethasználók kevesebb időt

szánnak majd offline kapcsolataikra, elhanyagolják a nyomtatott sajtót, a televíziót és más egyéb médiumokat.

C. A világháló hatása a politikára: a közsféra újraértelmezése vagy elektronikus csatatér? Az e-kormányzat hatásaival kapcsolatban szintén megjelenik a derülátó és a borúlátó vélemények ellentéte. A derülátók szerint a korábbinál sokkal pártatlanabb, az eszmecseréknek tágabb teret engedő politikai közösség jön létre. A borúlátók szerint az online világban is ki fognak emelkedni az üzleti élet uralkodó elemei, ugyanúgy uralni fogják a közösséget, csak még nagyobb kapacitásokkal fognak rendelkezni a betöréshez az egyének magánszférájába. A kérdés tehát az, hogy a kormányzattal kapcsolatos elektronikus megoldások hozzásegítik-e a társadalmat egy deliberatív, szélesebb körű politikai részvételen alapuló kormányzáshoz.

D. A világháló hatása a szervezetekre: rugalmas hálózatok vagy megfigyelés? Néhányan – a derülátó nézet képviselői – az információs technológiák hatását a szervezetek megváltozásával illusztrálják: a hierarchikus bürokráciát felváltja a horizontális hálózatos társadalom, a formális szervezeteket a hálózatos szervezetek, az autoritativ parancsok helyett nagyobb szerep juthat az egyéni kezdeményezéseknek. Mások azt emelik ki, hogy az új IKT-eszközök a menedzsmentnek lehetővé teszik a dolgozók még hatékonyabb ellenőrzését.

E. A világháló hatása a kultúrára: nagymértékű változatosság, hiperszegmentáció vagy tömegesedés? Már a korai (1996) derülátó szakértők is azt a megállapítást tették, hogy az internet „költségnélkülisége” miatt megszűnnek a határok a kreatív energiák kiélése terén, bárki szerezhethet zenét, írhat könyvet vagy készíthet filmet. Ezzel demokratizálódhat az információk áramlása: a kulturális termékek népszerűsége többé nem a megszokott médiumoktól függ, az online résztvevők szabadon megoszthatják egymással alkotásaikat. Az internet emellett átalakítja a kultúrát mint iparágat is: az interneten megjelenő kulturális termékek később sokféle formában „újracsomagolva” megjelenhetnek (például újságokban vagy CD-n). Az optimisták szerint megszűnik az alkotók függése a hagyományos médiavállalatoktól. A borúlátók szerint azonban a piacot hagyományosan uraló szervezetek és nagyvállalatok a világhálón is befolyást szerezhetnek, ezáltal kialakítva a függést tőlük.

IV. A jogi vonatkozások áttekintése

1. Az információs társadalom hatásai a jogra

Sárközy Tamás szerint az információs forradalomnak három fő hatása van a jogra, melyek közül az első egy technikai kérdés. Eszerint megváltozik a jogszabály-alkalmazás technikai infrastruktúrája, a

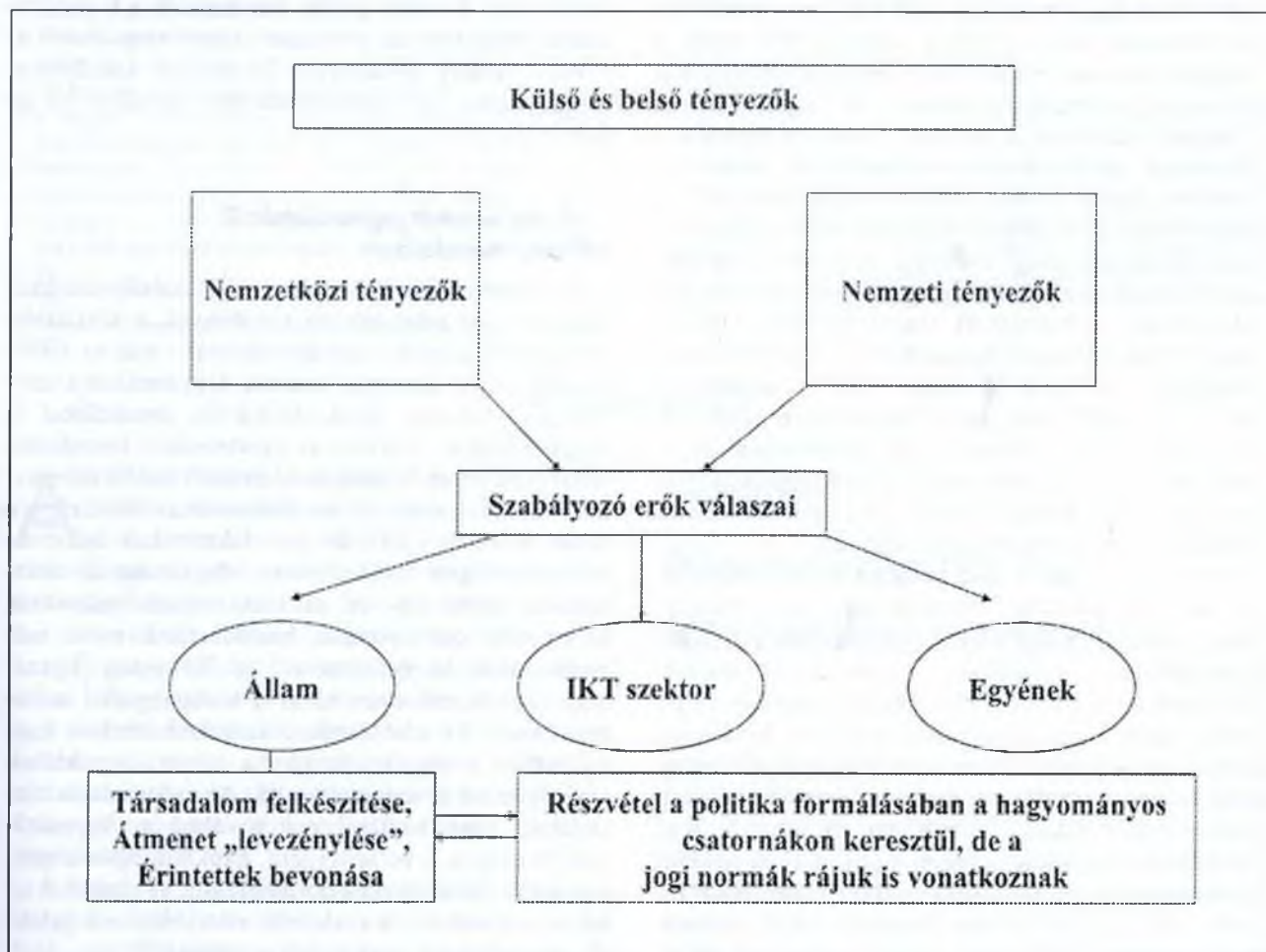
jogszabályok kikeresése számítógépes adatbázisokból másodpercek alatt megoldható.³² Erről a mozanatról Verebics János ezt írja: „megkezdődött (a „kimondott jog”, a „leírt jog”, a „leírt és kinyomtatott jog” fázisait követő) „negyedik generációs jog”, az elektronikus, digitális formában rögzített jog diadalútja”.³³ A „digitális jog” – hasonlóan a kimondott joghoz – az interaktivitás lehetőségét adja, szemben a kinyomtatott jog „ridegségével” és zárt szerkezetével. Ugyanígy hatással van a különböző hiteles nyilvántartásokra és az eljárásjogokra, ahol például az elektronikus levél a bíróság és a fél közötti kommunikáció eszközeként jelenik meg. A második hatáscsoport a sajátos, vegyesen közjogi és magánjogi tömegkommunikációs jogágak kialakulása (például sajtójog, médiajog, hírközlési jog és filmjog). A harmadik pedig az új igények megjelenése a jogi szemléletmóddal és a jogi dogmatikával szemben. Véleményem szerint így az igazán fontos kérdés az, hogyan válaszoljon a jogtudomány az újfajta életviszonyokra úgy, hogy a jogbiztonság és a jog koherenciája megmaradjon.

2. Az információs társadalom fő szabályozó erői

Verebics János az információs társadalomban három szabályozó erőt különít el:³⁴ 1. az állam, közhatalom és kormányzat; 2. az IKT-szektor szak-

mai szereplői; 3. az egyének. A három szabályozó erőt az alábbi ábra szemlélteti:³⁵

A nemzetközi tényezők a következők: a jelenség világméretűsége, a teljes összekapcsolódás, az ebből eredő társadalmi és gazdasági hatások, továbbá az egyes országok együttműködéséből következő jogi kötelezettségek. A nemzeti tényezők: az IKT-eszközök társadalmi kapcsolatok átformálásában játszott szerepe; hatásainak megjelenése valamennyi szférában, a technikák terjedése, versenyhelyzet kialakulása más országokkal. A változásokra a szabályozó erőknek választ kell adnia: 1. az állam, a közhatalom és a kormányzat feladata a kormányzati kompetenciák meghatározása, a társadalom felkészítése arra, hogy élni tudjon az információs társadalom lehetőségeivel, az átmenet levezénylése; 2. az IKT-szektor szakmai szereplői önszabályozáson és egyéb nem jogi normákon keresztül szabályoznak; 3. az egyének (például a felhasználók érdekérvényesítési szervezetei) a szakmai szereplőkkel együtt a hagyományos csatornákon keresztül részt vesznek a politika formálásában és a jogalkotásban, ugyanakkor a jogi szabályok rájuk nézve kötelezőek. Az állam a változások felismerésének függvényében az érintettek bevonásával nemzeti szintű stratégiát és cselekvési tervet alakít ki. Fontos, hogy ez az egész folyamat nem szakadhat el a nemzetközi környezettől, a jelenség világméretű voltának figyelembevételétől.

3. A világháló szabályozása és a jogon kívüli eszközök

A világháló szabályozásával kapcsolatban a kezdetekkor a „jogmentes tér” felfogása volt az egyik legnépszerűbb, amely szerint az internet egy önmagát szabályozó képződmény, amelybe nem szükséges az állam beavatkozása jogi szabályozással. Ez a nézet addig volt tartható, amíg az internetet csak a katonaság, majd később csak egyetemek használták. A tömeges elterjedés magával hozta az ellenőrizhetetlenséget, és voltak új elemek, akik nem tartották saját maguk számára betartandónak a *netikett* szabályait. A nehézséget máig nem sikerült megoldani, de nyilvánvalóan sokféleképp megkísérelték már. Ausztráliában például 2001 óta van hatályban az internetcenzúra-törvény, amelynek értelmében az olyan tartalmakhoz, amelyek megtekintését csak tizenhét év feletieknek engedélyezik, kizárólag nagykorúságot igazoló azonosítóval lehet hozzáférni.³⁶ A szolgáltató felelőssége, hogy az oldalak megfeleljenek ennek a követelménynek, az azonosítást nem kérő külföldi oldalakat pedig kötelező letiltaniuk. A közösség is szerepet kapott: bárki tehet bejelentést a felügyeletnél, ha jogsértő oldalt észlel (ilyen kezdeményezés Magyarországon is létezik: www.internethotline.hu).

Az már most valószínűsíthető, hogy a jogon kívüli eszközökre nagy hangsúlyt kell helyezni az internet szabályozása során: elsőként említést kell tenni a *magatartási kódexek*ről; ezeket a kódexeket maguk a résztvevők, az érdekeltek határozzák meg és ismerik el maguk számára kötelezőnek. Ezután a betartást a létrehozók önellenőrzési mechanizmusa biztosítja. További jogon kívüli eszköz a *bejelentőhelyek működtetése*. Ilyen helyek működhetnek tagállamonként, illetve közösségi szinten is: egy egész Európán átívelő bejelentő-hálózat a jogsértések hatékonyabb felderítését és büntetését teheti lehetővé. Ehhez kapcsolódik a *digitális igazolványok* alkalmazásának lehetősége, melynek lényege, hogy az adatátvitel akkor valósítható meg, ha a felhasználó rendelkezik a szükséges igazolvánnyal. Ezek tartalmazhatják az életkort, a személyazonosságot, ennek segítségével a kért oldal vagy tartalom csak akkor töltődik le, ha például a néző betöltötte a 18. életévét.

Léteznek olyan *szűrőrendszerek* is, amelyek bizonyos helyeket nem nyitnak meg, ha káros tartalom szerepel rajtuk; ilyeneket alkalmaznak több könyvtárban és iskolában. A kulcsszavak szerinti szűrésnek természetesen megvan az a veszélye, hogy esetleg nem káros tartalmakat is rögtön kiválogat, ezáltal ha például ilyen rendszereket államilag kötelezővé tesznek, az nagyban korlátozhatja a véleménynyilvánítás szabadságát. A szerzői jogi problémák megoldására jogon kívüli eszköz például a *tanúsító védjegy*. Példaként hozható fel a TRUSTe, mely a Web Adatvédelmi Pecsétről (Web Privacy Seal) ismert.³⁷ Több mint kétezer tanúsított oldal,

köztük a legnagyobb portálok és a vezető márkák, például az IBM és az eBay használja a pecsétjüket. A felhasználók *önmonitoring*jának részeként a nézők által írt vélemények, értékelések is útmutatásul szolgálhatnak a jövőbeni felhasználók számára a tartalom kockázatai és megbízhatósága tekintetében.

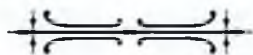
Az *önszabályozás* egy olyan szabályozási mechanizmus, amelynek során az IKT szektor szakmai szereplői, a szolgáltatók magatartási szabályokat alakítanak ki oly módon, hogy a szabályok kikényszerítésére, a normák elfogadtatására irányuló hatalom megoszlik az állam és a hálózati közösség között. Az állam feladata az, hogy megteremtse az önszabályozás kereteit, de csak a legsúlyosabb jogsértések esetén avatkozik közbe. A hálózathoz kapcsolódó kisebb mértékű, sajátos jogsértések kezelésére a szolgáltatók szakmai szövetsége alkalmaz speciális szankciókat (például egy fórum törlése). Magyar önszabályozásra példa a Magyar Tartalomszolgáltatók Egyesülete (MTE), melynek az *Index*, az *MTI* és az *Origo* is tagja. Az önszabályozás indoka az volt, hogy az alapítók rájöttek, hogy ők jogdíjakat fizetnek a tartalmakért (fényképek), miközben „mindenki más” lopta őket, ezért szabályozást erőltettek a saját piacaikra. Emellett tartottak attól, hogy az ORTT leszabályozza az internetet, ezért összefogtak, hogy elkerüljék az állami szabályozást. Eszközük a nyilvánosság és az üzleti súly. További példa: értelmezték a kampánycsend mibenlétét az interneten, ezzel megelőzték az OVB-t, amely jóváhagyta az általuk kidolgozott szabályozást, így végeredményben mindkét fél jól járt.

4. Az érintett jogterületekről néhány mondatban

Az információs társadalom jogi szabályozásának alapjait – az adatvédelmi törvénnyel, a távközlési törvénnyel, a média szabályozásával – már az 1990-es évek elején–közepén lerakták. Ugyanekkor a szerzői jogi törvény újrakodifikációs munkálatai is megkezdődtek. 2001-es az elektronikus kereskedelemről és az elektronikus aláírásról szóló törvény, 2003-ban fogadták el az elektronikus hírközlésről szóló törvényt. 2005-ös az elektronikus információszabadságról szóló törvény. Megtörtént az elektronikus archiválás és az elektronikus számlázás kereteinek szabályozása, beszélhetünk most már elektronikus közbeszerzésről is. Rengeteg jogszabály foglalkozik ezen kívül a közigazgatási informatikával. Az elektronikus kereskedelemhez kapcsolódóan a távollevők között kötött szerződések szabályozása is megemlítené. Az információs társadalom nagy hatással volt továbbá a fogyasztóvédelmi jogra, a versenyjogra, a reklámjogra, a védjegyjogra, életre hívta a domainjogot, ugyanakkor az infokommunikációs eszközök elterjedésének jelentős büntetőjogi vonatkozásai is vannak.³⁸

Jegyzetek

- ¹ Raffai Mária: *A hazai számítástechnika előtörténete* (1999). In: www.sze.hu/~raffai/org/raffai-infotort.pdf.
- ² Z. Karvalics László: *Információs, társadalom, történelem* (Budapest, 2003. 153. p.)
- ³ Raffai Mária, 1999: i. m.
- ⁴ Z. Karvalics László: i. m., 153. p.
- ⁵ A folyamatról részletesebben lásd itt: <http://www.ujhelyi.sulinet.hu/X7/iskolaszg/hitroliskolagep.html>.
- ⁶ Kőrösné Mikis Márta: *Az informatika helyzete és fejlesztési feladatai* (Új Pedagógiai Szemle, 2002. 6. In: <http://www.oki.hu/cikk.php?kod=2002-06-hk-Korosne-Informatika.html>)
- ⁷ Dessewffy Tibor: *Az információs társadalom lehetőségei Magyarországon* (Médiakutató, 2002. 1. In: http://www.mediakutato.hu/cikk/2002_01_tavasz/08_informacios_tarsadalom/02.html)
- ⁸ Baranyi Dávid: *Az információs-technológiai forradalom gazdasági aspektusai* (2003). In: http://elib.kkf.hu/edip/D_10086.pdf.
- ⁹ Dessewffy Tibor, 2002: i. m.
- ¹⁰ Dessewffy Tibor, 2002: i. m.
- ¹¹ Z. Karvalics László: i. m.
- ¹² Információs Társadalom- és Trendkutató Központ (ITTK). *Elektronikus közgazdaság – Éves jelentés* (2008). In: www.ittk.hu/web/ittk_egov_eves_jelentes_2008.pdf.
- ¹³ *Informatikai Átfogó Stratégia* (2008). In: www.ekk.gov.hu/hu/ekk/letoltheto/informatikai_atfogo_strategia.pdf.
- ¹⁴ In: www.ekk.gov.hu/hu/ekk/letoltheto/informatikai_atfogo_strategia.pdf.
- ¹⁵ Információs Társadalom- és Trendkutató Központ (ITTK) (2007). *Magyar Információs Társadalom Jelentés 1998–2008: Jelentés az elmúlt évtizedről*. In: http://www.ittk.hu/web/docs/ITTK_MITJ_1998-2008.pdf.
- ¹⁶ Uo.
- ¹⁷ In: <http://mek.oszk.hu/html/tortenet.html>.
- ¹⁸ Nemzeti Hírközlési Hatóság, *Lakossági távközlési szokások* (2006). In: www.nhh.hu/dokumentum.php?cid=13364.
- ¹⁹ In <http://www.alex.com/topsites/countries/HU>.
- ²⁰ A magyar nyelvű Wikipédia történetéről részletesebben lásd itt: http://hu.wikipedia.org/wiki/Magyar_Wikip%C3%A9dia.
- ²¹ Információs Társadalom- és Trendkutató Központ (ITTK) (2008): *e-Befogadás Magyarországon. Éves Jelentés 2008. Fókuszban: az idősebbek befogadásának problematikája*. In: www.ittk.hu/web/docs/ebefogadas_eves_jelentes_2008.pdf.
- ²² Uo.
- ²³ Uo.
- ²⁴ Csepeli György: *Az információs társadalom Magyarországon 2007–2010* (2006). In: www.csepeli.hu/prezentaciok/csepeli_infotars_mo_2007_2010.pdf.
- ²⁵ Eneten Közvélemény- és Piackutató Központ: *Lakossági internethasználat: Tanulmány a Nemzeti Hírközlési Hatóság részére* (2005). In: www.nhh.hu/dokumentum.php?cid=9615.
- ²⁶ ITHAKA et al.: *A digitális jövő térképe: a magyar társadalom és az Internet* (2006). In: www.ithaka.hu/index.php?name=OE-DocManager&file=download&id=2854&keret=N&showheader.
- ²⁷ Molnár Szilárd: *A digitális szakadék nemzetközi kutatásának eredményei* (2002). In: www.socio.mta.hu/msz/szeged/molnarsz.htm.
- ²⁸ Pintér Róbert: *Konferencia-beszámoló: Digitális szakadék* (2002). In: www.mtapti.hu/msz/utk/pinter.htm.
- ²⁹ Csepeli György: i. m.
- ³⁰ Gyenge Zsolt: *Digitális szakadék* (2009). In: http://ktnye.akti.hu/index.php/Digit%C3%A1lis_szakad%C3%A9k.
- ³¹ Dányi Endre–Dessewffy Tibor–Galács Anna–Ságvári Bence: *Információs társadalom, Internet, szociológia* (Infonia, 2004. 1., 7–25. p. In: www.infonia.hu/digitalis_folyoirat/2004_1/2004_1_danyi_endre_dessewffy_tibor_galacz_anna_sagvari_bence.pdf; DiMaggio, Paul–Hargittai, Eszter–Neumann, W. Russell–Robinson, John P.: *Social Implications of the Internet* (Annual Review of Sociology, 2001. 27., 307–336. p. In: www.wykladowcy.wspa.pl/wykladowca/pliki/pic/upload/12/social_implications_of_the_internet.pdf)
- ³² Sárközy Tamás: *Az információs társadalom és a jog. In: Információs társadalom és jogrendszer* (Budapest, 2002. 13. p.)
- ³³ Verebics János: *Elektronikus gazdasági kapcsolatok joga: az információs társadalom jogának alapkérdései az európai jogharmonizáció keretében* (Budapest, 2001. 57. p.)
- ³⁴ Verebics János: *Az információs társadalom jogi kérdései* (Budapest, 2006. 33. p.)
- ³⁵ Verebics János ábrájának egyszerűsített változata: Verebics János, 2006: i. m.
- ³⁶ In: <http://index.hu/tech/net/internet>.
- ³⁷ In: <http://www.truste.com>.
- ³⁸ További felhasznált oldalak: www.ekk.gov.hu/hu/ekk/strategia, www.mch.hu, <http://hu.wikipedia.org/wiki/Index.hu>, <http://hu.wikipedia.org/wiki/Freemail>, <http://hu.wikipedia.org/wiki/IWiW>, www.origo.hu/techbazis/internet/20071001-tizeves-a-freemail.html, http://startlapszerkeszto.blogter.hu/284645/startlap_es_a_laphu_mozgalom, www.ujhelyi.sulinet.hu/X7/iskolaszg/hitroliskolagep.html, <http://mek.oszk.hu/html/tortenet.html>, www.emagyarorszag.hu/object.4d49073c-9648-4128-a7af-6b4320efd444.ivy.

Fleck Zoltán

Normakövetés és társadalmi zavarok

A normakövető és normasértő magatartás értelmezése a társadalomtudományok nagy kihívásai közé tartozik. A szociológia mint a válság tudománya folyamatosan saját kiindulópontjait, emberképét fogalmazza újra, hiszen a *homo sociologicus* normakövető ember, hasonlóan a jog feltételezéséhez. Éppen a válságok teremtenek azonban sokszor olyan helyzeteket, amikor a társadalmi, az erkölcsi, a jogi normák, a szokások, illetve az illemtények elenyésznek, megváltoznak vagy éppen érvényüket veszítik. Ezt a normaromlást a kortársak szükségképpen válságként, kellemetlenségként, összeomlusként, vagy egyenesen tragédiaként élik meg.

A szabályok átalakulása permanens, köztudomásúlag léteznek „örök” törvények, olyan együttélési szabályok, amelyek különös stabilitással rendelkeznek. De

nincs olyan szabály, amelynek ne léteznék megsértése, figyelmen kívül hagyása vagy elutasítása. Sőt, az egyetértés a normával sem biztosíték a követésre vonatkozó készségre. Súlyos bűncselekményeket elkövetők is képesek mélyen egyetérteni azzal, hogy tettük a közösség büntetését vonja maga után. Az egyetértés a szabállyal, annak követése, a norma ismerete és mind-

azok a tényezők, amelyek a szabályok követését vagy megsértését magyarázhatják, összetett és nehezen kibogozható kapcsolatban vannak egymással, az okozati összefüggésekről általában csak feltételezéseink lehetnek. A normazavar és válság kauzális kapcsolatának kérdését ezért fel sem vetem, ellenben a használt fogalmak értelmét igyekszem tartalommal megtölteni: mit értünk normazavar és válság alatt? A komplex jelenségek okainak keresése sokszor túlzott leegyszerűsítésekhez vezet: a válság okaként a gyors változásokat, a kapitalizmust, a globalizációt, valamiféle nemzeti végzetet vagy az öröklött tényezők útfüggőségeket okozó hatását egyaránt lehet találni.

I. Válságértelmezések

A rendszerváltás óta eltelt két évtized a kortársak számára hosszú időnek tűnik, különösen a várakozások teljesülésének arányaihoz képest. Önmagában az is képes a válság érzetét erősíteni, hogy várakozásaink jelentősen meghaladták a tényleges lehetőségeket, vagy a javulás túl lassúnak tűnik. Kétségtelen azonban, hogy a rendszerváltás után húsz évvel felhalmozódó válságokat nem sorolhatjuk minden további nélkül a hamis tudat osztályába. Figyelemmel kell lennünk viszont arra, hogy a nagy társadalmi változásokat a társadalomtudomány hagyományosan válságteremtő hatásúnak írja le. A legismertebb értelmezések a magyar társadalom állapotának megértéséhez is hozzájárulhatnak. Persze nincs olyan fogalom, amely önmagában elégséges lenne társadalmi környezetünk jelenlegi állapotának megértéséhez.

A legismertebb klasszikus válságértelmezés az Émile Durkheimtől (1858–1917) származó *anómia*, amely a társadalmi változás sebességével, kiterjedtségével hozza összefüggésbe a normák elbizonytalanodását. A magyarországi rendszerváltás összetett és gyors változásai mindezek szerint a régi igazodási pontok, szabályok és viselkedési minták elvesztésével és újak megjelenésével jártak. De a bűnözési mutatók vagy az önpusztító devianciák adatai csak részben támasztják alá ezt a magyarázatot. Az öngyilkosság mutatószámai a rendszerváltást közvetlenül megelőző időkből javuló tendenciát vesznek fel, és ez sokáig nem is változik. Az *anómia* eredeti magyarázata szerint ez valószínűtlen. Konzervatív értelmezésre ad lehetőséget megszületése óta Ferdinand Tönnies (1855–1936) elmélete, amely a hagyományos közösségek felbomlásából eredezteti a modern társadalom válságát. Az ősi, természetes emberi kötelek elvesztése gyökértelenné, magányossá tette az embert: ez a válság elsősorban a társadalmi integráció válsága. A rendszerváltás piaccgazdaságot, demokráciát és jogállamot létrehozó nagy mozgásai valóban a kapitalista modernizáció felé sodorták az országot, annak minden sajátos válságjelenségével együtt.

Természetesen növekedett az egyenlőtlenség, megjelent a munkanélküliség és a kapitalizmus által kitermelt magasabb fokú kockázatok. Ez utóbbi tényező Ulrich

Beck (1944–) nagyhatású értelmezését juttatja eszünkbe a kockázat-társadalomról. Hirtelen, viszonylag kevés felkészülést engedve szembesültek a volt szocialista társadalmak a választás kényszereivel, a választásokkal együtt járó egyéni felelősséggel, az állami gondoskodás leépülésével. Az életstratégiák, egzisztenciális döntések hosszú távú hatásai, a kiszámíthatatlanság és kiszolgáltatottság, védtelenség érzetével jártak. A függés, az állami paternalizmus, a hirtelen kilépés a korlátozott szabadság állapotából tájékozódási zavarokat és félelmeket táplált, amelyek bűnbakkerelesséssel és erős piacellenességgel jártak.

A lengyel származású szociológus, Piotr Sztompka (1944–) civilizációs inkompetenciának nevezi a poszt-kommunista társadalmak felkészületlenségét a piac, demokrácia, alkotmányos jogállam befogadására. A formális, intézményi változások mögött sokszor a verseny és közösségvállalás arányainak, a demokratikus magatartásnak, a mások jogait elismerő viszonyulásoknak a hiánya húzódik meg. Ennek következtében a hagyományos, a nagy átalakulás során átvett, inkorporált intézmények üres vázoknak bizonyulnak, amelyekben tenyészik a korrupció, a tekintélyelvű értékrendszer, a merev hierarchikus gondolkodásmód, és ahol mindennapos tapasztalat a menekülés a szabadságtól.

II. Mi van válságban?

Az utóbbi időben politikusok, közírók, sőt közjogi méltóságok is előszeretettel értelmezték a válság természetét, ezzel legtöbbször maguk is hozzájárulva a politikai válsághoz. Ízléstől és politikai szándékoktól függően lehet hallani gazdasági, politikai, társadalmi, érték-, sőt erkölcsi válságról. A jogi intézményrendszer tudományos kutatójaként fontosabbnak gondolom az intézmények, az intézményi kultúra, illetve az intézmények működését vezérlő értékek válságát. Mindezek ugyanis a társadalmi normakövetés alacsony szintjének közegében fejtik ki egymást erősítő hatásukat. A mindennapi élet kereteit, az emberi kapcsolatokat, az egyéni életstratégiákat néhány nagy rendszer teljes átépülése valóban jelentősen átszabta: például az átmenet a diktatúrából demokráciába, vagy a szocialista tábor zártságából egy nyitott és globális világba.

Hasonlóképpen, a szocialista korlátozott fogyasztásból a kaptalista fogyasztói társadalomba, a munka biztonságának világából a munkanélküliség fenyegetésébe, a viszonylagos biztonságból a kockázatokkal teli életbe tartó átmenet az elfogadott és működőképes értékek változását is jelentette. A *Pew Global Attitudes Project* (PGAP)¹ kutatása szerint a demokrácia alapértékeinek támogatottsága a rendszerváltás elejéhez képest 2009-re a volt szocialista államokban csökkent. A többpártrendszer ma Magyarországon tizenhét százalékkal kevesebben értékeli pozitív változásként, mint 1991-ben: vagyis ötvenhat százalék, az 1991-es hetvennégy százalékkal szemben.

Még nagyobb a visszaesés a piacgazdaság értékelésében: a megkérdezettek mindössze negyvenhat százaléka gondolja ma azt, hogy ez pozitív változás, míg tizenhét évvel korábban a piacgazdaság támogatottsága nyolcvan százalékos volt. Ezzel Ukrajna után a magyar társadalom a legkevésbé piabarát. A magyar megkérdezettek közül hetvenkét százalék gondolja azt, hogy az emberek ma rosszabbul élnek, mint a kommunizmusban. Összevetésként, Lengyelországban például ez az arány mindössze csak harmincöt százalék. Sem a demokráciát, sem pedig az Európai Uniót (EU) nem igazán látjuk egy kedvező fejleménynek.

Arra a kérdésre, hogy mi a fontosabb, az erős demokrácia vagy a jól működő demokrácia, a posztkommunista társadalmak a régebbi demokráciákkal szemben inkább a materiális javak biztonságát választják. Csehországban és Szlovákiában negyven százalék fölötti azok aránya, akik a demokráciát tartják fontosabbnak, Magyarországon csak húsz százalék. Hetvenhárom százalék pedig egyértelműen a gazdaságra szavaz. Összehasonlításképpen: a spanyol társadalom huszonhat-huszonnyolc százalék arányban részesítette előnyben a demokráciát. A normakövetési hajlandóság szempontjából nagyon kedvezőtlen képet festett a TÁRKI által közzétett összehasonlító európai értékvizsgálat kutatási eredménye.² Ebből az értékvizsgálatból számos elgondolkodtató összefüggés látszik, a normák esélyeit tekintve azonban különös figyelmet érdemel, hogy a magyar társadalom igen nagy arányban fogadja el azt, hogy a személyes haszon és a tisztességes magatartás bizony gyakran szembekerülnek egymással. Azzal a kijelentéssel például, hogy „ha az ember pénzt akar keresni, nem mindig járhat a tisztességes úton”, a Magyarországon megkérdezett emberek jóval az európai átlag felett értenek egyet. A társadalom értékrendszerének ilyen állapota az a háttér, amely a jogrendszer számára egyrészt a kiinduló feltételeket biztosítja, másrészt maga is a jogrendszer működésének sajátos következménye.

III. A jog válságai

A jog és társadalom kölcsönhatása bonyolult összefüggérendszer, ezért most csak azokat a pontokat foglalom össze, amelyek arra az alapvető kérdésre igyekeznek válaszolni, hogy van-e köze a válsághoz a jognak? Három alapvető, a rendszerváltás idejére visszavezethető illúziót gondolok olyanoknak, amelyek rombolták a társadalom viszonyát a joghoz, és hosszú távon csökkentették az esélyét egy normakövető kultúra kialakulásának. Mindhárom illúzió mély történelmi gyökerekkel rendelkezik, különböző formákban korábban is kedvezőtlen hatással voltak a jogi kultúrára, a társadalom normakövetésére vagy a jog normatív erejére. Az egyik rendszerváltó illúziót minden bizonnyal a joggal kapcsolatban megnyilvánuló túlzott várakozások okozták: az a hit, hogy a jogi eszközzel minden tár-

sadalmi feszültséget gyorsan meg lehet oldani. Ez az intézményi derűlátás viszonylag gyorsan elenyészett, keserű csalódást hagyva maga után. A társadalom irányításában azonban a *command and control* (C2) szemlélet, a társadalmi valóság elhanyagolása marandó maradt. A korábban sem ismeretlen *instrumentalizmus* a jogi eszközt pusztán technikai elemnek tekintti, a norma érvényesülésének társadalmi és kulturális feltételei pedig rendszerint elhanyagoltaknak bizonyulnak. Ez jelenik meg többek között abban a sajátosságban, hogy a hatásvizsgálatok szinte ismeretlenek a jogalkotásban.

A második illúzió a társadalom és az állami jog viszonyában elsősorban az ellenségeséget látja, következőképpen minden állami beavatkozást a társadalom szövétébe elutasít. Ez az antipolitikai hagyomány a diktatúra demokratikus ellenzékéből hagyományozódott át a jogállami viszonyokra. A demokrata illúzió szerint a civil társadalom elégséges alapja a demokratikus jogállami működésnek, tehát minden alapjogi korlátozás tilalmas, mert nem veszélyezteteti semmi társadalmi a demokratikus berendezkedést. Ha ilyenek átmenetileg mégis lennének, akkor azokat a társadalom immunrendszere magától kivetíti magából, következésképpen nem kell intézményes védelem. Ez a logika az újnácizmus rohamos terjedésével látványos csődöt mondott.

A harmadik illúzió a jog professzionalizmusára vonatkozik. Az állam és a jog intézményi működésének megítéléséből a laikusokat, illetve az intézményen kívülieket kizáró szemléletmód a jogot a jogász szakértelem kizárólagos területének képzei. Ez a szemlélet a hatalomgyakorlás ellenőrzését vonja kétségbe. A hazai jogi és politikai hagyományok kevés olyan elemet tartalmaznak, amelyek a felelősség kultúrájának jelenlétére utalnának. Sokszor idegen tőlünk a számonkérhetőség vagy a nyilvánosság igénye. Ezért még ma is küzdelmeket kell folytatnunk azért, hogy a közhatalom működésének lényeges adatai nyilvánosságra kerüljenek, illetve hogy a hatalom gyakorlóinak tevékenysége felett ellenőrző lehetőségek álljanak. A titkosítási hajlam, a számonkérhetőség elutasítása két évtizeddel a rendszerváltás után is jellemző elemei a jog működésének. A professzionális szabályok bonyolultsága, a szakmai döntések demokratikus ellenőrzésének lehetetlensége vagy a nyilvánosság képviselőinek hozzá nem értése egy káros illúzió igazolását szolgálják.

Így állhatott elő az a helyzet, hogy a jogállami intézmények autonómiája mindent felülíró szervezési elvvé változott: az az intézmény, amely szervezetiileg független, nem szorult ellenőrzésre, és függetlenségének görcsös őrzése pusztán a hatalmi és szervezeti kényelmet és ellenőrizetlenséget szolgálja. Az ügyesség szervezeti, valójában csak látszólagos politikai függetlensége súlyos károkat okoz a jogállami működésre vonatkozó társadalmi képzetekben. Hasonlóképpen diszfunkcionális a bíróságok szervezeti függetlenségének félreértése. Az önállóság ugyanis nem azonosítható az átláthatósággal és számonkérhetőséggel hiányával. Ezek az illúziók rossz intézményes működésmódokat

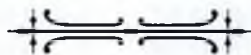
stabilizáltak, amelyek folyamatosan rombolják az alkotmányos berendezkedés iránti bizalmat.

A társadalom normakövetési hajlandósága és a demokratikus értékek támogatottsága addig nem változhat, ameddig a jogállam intézményes váza nem lesz

képes bizonyítani, hogy érdemes a bizalomra. Egyelőre ördögi körben vagyunk.

¹ <http://pewglobal.org>

² <http://www.tarki.hu/hu/research/gazdkult>

Mirwais Janan

A rendszerváltás vesztesei és társadalmi kirekesztődés Magyarországon

*Gönczöl Katalin, Darvas Ágnes és
Köles Sándor kerekasztal-beszélgetése*

Gönczöl Katalin (Kriminológiai Tanszék), Darvas Ágnes szociológus és gyermekszegénység-kutató (ELTE TáTK) és Köles Sándor szociológus (a Demokratikus Átalakulás Intézet igazgató-helyettese) kerekasztal-beszélgetésén a rendszerváltás veszteseiről volt szó, benne a gyermekszegénységről, a mélyszegénységről és az elszegényedésről. Bemutatták, hogy mi a különbség a szegénység és a kirekesztődés között, és hogy melyek a legveszélyeztetettebb társadalmi csoportok. A beszélgetés résztvevői külön foglalkoztak azzal, hogyan hat a „lecsúszástól félők” biztonságteremtésére irányuló igénye a társadalompolitika alakítására.

I. Szegénység és peremre szorulás

A programot Gönczöl Katalin bevezetője nyitotta, aki már az elején kiemelte, hogy a jóléti társadalmakban a szegénységet gettósodásnak hívják, míg a szocializmusban ez a meghatározás a hátrányos helyzetűeknek felelt meg. Gyakorlatilag ez utóbbi elnevezés egészen 1990–1991-ig megállta a helyét, ám az új gazdasági rend kialakulásával a hatalom és a társadalom ráeszmélt, hogy nem csupán társadalomkutatási, szociológiai kérdéssről beszélünk, de a kérdéskört nagyon súlyos gazdasági szemszögből is vizsgálnunk kell. Nyitóbeszédében Ferge Zsuzsa tanulmányára hivatkozva Gönczöl Katalin elmondta: maga a válság és a válságtünet, így együttesen fölgyorsítja a kirekesztést, amelynek súlyos kulturális és gazdasági következményei voltak, vannak és lesznek. Ezek a következmények a szociológia és a politológia alaptéziseiből

kiindulva politikai viszályokat, konfliktusokat is gerjeszthetnek, ami pedig újabb peremre szoruláshoz, marginalizálódáshoz vezet. Ez a fajta marginalizálódás a magyar társadalomban mindig is halmozottan volt jelen, de az igazi gond, hogy fokozatosan halmozódik.

Jogásként szólt egy 1998. évi európai uniós ajánlásról, amely szerint a kirekesztettség, az emberi méltóság és az alapvető jogok megsértése a demokratikus alapértékeket is veszélyezteti. Ha ettől el is tekintünk, mondta Gönczöl Katalin, egyfajta nemzedéki, nemzeti és szociális konfliktusról mindenképpen szót kell ejtenünk. Egy újabb szociológiai kutatásra utalva megemlítette Polányi Károly 1948-as tanulmányát, amely szerint a szegénység önmagában nem katasztrófa, és önmagában nem megoldatlan, a halálos sérülésnek az számít, ha a kötelek elszakadnak. Újabb tudományos dolgozatra hivatkozott, mikor Baumann 1997-es tételeit vázolta a hallgatóságnak, amelyeket úgy foglalt össze, hogy a szegénység és a peremre szorulás fő tünetjegyei a szükségletek azonnali kielégítésének igénye, a közösségvállalás és szolidaritás leértékelődése, a kötelességteljesítés csökkenése és a kötelességtudat enyhülése. Ami korábban érzelmi kielégítés volt, mára szükséglet-kielégítéssé vált. A legveszélyesebb a szabadság, a kockázat és a biztonság hiánya, hiszen a kirekesztettnek tulajdonképpen nincs mit veszítenie – tette hozzá megjegyzésként még Gönczöl Katalin.

II. A gyermekszegénység Magyarországon

Darvas Ágnesnek, a Magyar Tudományos Akadémia gyermekszegénység elleni kutatócsoportja vezetőjének kezdőmondatai szerint nem az a gond, hogy valaki időszakosan rossz helyzetbe kerül, az igazi nagy gond az, amikor ezek a helyzetek tartóssá válnak. Elmondása és kutatásai szerint a gyermekek ebből a szempontból is különleges helyzetben vannak, hiszen, ahogy fogalmazott, a „gyermekkor örökké tart”. Bár kis országról van szó, mégis nagyon nagyfokú területi és anyagi egyenlőtlenségekről beszélhetünk. A hátrányos kistérségek gyakorlatilag füzéreket alkotnak, ahol a legnagyobb gond – jogi, gazdasági és szociológiai szempontból egyaránt – a jövőtlenség.

A gyermekszegénység-kutatás adatai szerint a következőket láthatjuk Magyarországon: a tizenhét éves életkor alatt a szegény gyerekek negyvennyolc százaléka olyan családban él, ahol nincs foglalkoztatott felnőtt. Az ilyen háztartások harminc százaléka az alapegély

szintjén él; a mai Magyarországon az alapsegély 28.700 forint. Darvas Ágnes szavai szerint nem arról van szó, hogy nem akarnak dolgozni, hanem az, hogy nem tudnak, s ez a fő gond. A rendszerváltás után mindenhol tapasztalható volt a felpozíció (oktatás és ellátórendszerek), de ebből jelentős mértékben kimaradtak a hátrányos helyzetű gyermekek. Példákat is felsorolt: az ilyen kistérségekben a védőnői állások betöltetlenek, mert elláthatatlanok, az iskolákban hiányoznak a napközis szolgáltatások, a délutáni foglalkozások, sok esetben az iskolák nehéz anyagi helyzete döntő fontosságú. Az ilyen szolgáltatáshiányok pedig újratermelik az egyenlőtlenségeket.

III. A romák helyzetéről

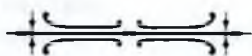
Köles Sándor először a Demokratikus Átalakulásért Intézetéről beszélt, amely öt éve alakult, és a demokratikus átmenet tapasztalatait hivatott megosztani az éppen átalakuló nemzetekkel. Az általános bevezető, a peremre szorulás, a gyermekszegénység elleni harc felvázolása után Köles Sándor a romák helyzetéről beszélt, ami megfogalmazása szerint leginkább a kirekesztettség állapotában van. Szociológusként tapasztalja és kutatja a romák magyarországi helyzetét is. A romák helyzeténél a gond fő gyökere a történelmi dimenzió, azaz az elmúlt politikai rendszerek tevékenysége vagy éppen télenkedése. Ugyancsak szólni kell a területi és a szociális dimenzióról, amelyek ütközésénél találkozhatunk az elkülönítés, a szegregáció kérdéskörével, annak megjelenésével, egyre fokozódó terjedésével.

A harmadik kiindulópont pedig a demokráciák törekvése; ahogy a beszélgetés alatt Köles Sándor

elmondta, e témakörbe sorolandók a demagógia, a frusztráltság, az elitek rendszerváltása hamis vagy éppen odavágó tévképzete. Az egyik legfőbb gond mégis a közösségvállalás hiánya és a civil társadalom gyöngesége. Példának hozta fel a rengeteg nem-kormányzati társadalmi szervezetet, de állítása szerint a civil társadalom rendkívül legyöngült a rendszerváltás óta, ennek megerősítése pedig kulcsfontosságú kérdés.

Ugyancsak javaslatként fogalmazódott meg egy társadalmi segíti (animációs) folyamat elindítása, melyet egy piramisrendszerben a következőképpen lehet fölvezetni: pénz, tájékoztatás (információ), tudás, együttműködés, bizalom és önbizalom. Köles Sándor szerint nem az elejéről kell kezdenünk az építkezést, hanem az önbizalom és a bizalom erősítésével. Ha az elsővel kezdünk, újból ráerősítünk az egyébként is szegényellenes hangulatra, ahol a társadalom bizonyos rétegei bűnbakot keresnek, és miután megtalálták, ellenségképet gyártanak. Természetesen az alulról építkezés hosszadalmasabb, ám véleménye szerint sokkal célravezetőbb; ezekhez azonban intézményrendszerek, illetve a közösségi élet és lét megszervezése szükséges.

Az előadások után a kerekasztal-beszélgetés résztvevői sort kerítettek egy-egy rövidebb megjegyzés hozzáfűzésére egymás gondolataihoz. Darvas Ágnes véleménye szerint például a muskátli nem sokat ér az iskolában, amíg például nincs ott pedagógus, illetve nincs az iskolába vezető út. Gönczöl Katalin hozzátette: a helyzet nem javul, ha száz százalékra emelik a családi pótlékot, mert mindig alkalmazkodni kell a helyi viszonyokhoz. Az előadók végül a remény jegyében búcsúztak a hallgatóságtól.

1989 a változás éve volt az ország, sőt, egész Európa számára. Valami új kezdődött, valami más, amit egy jobb életbe, egy igazságosabb, tisztább, okosabb világba vetett hit vezérelt. A mai egyetemisták – köztük én is – ekkor még a politikai változások helyett inkább az óvodában tapasztalt változásokkal voltak elfoglalva: a buta fakockák helyett igazi legómasolat, zsírkréta helyett színes ceruza és vízfesték, és az örökké gyűlölt kék köpenyt is átadtuk a múltnak. Mi így emlékszünk a rendszerváltásra. Hogy a Rózsaszín csoporton túli világban mi is történt, azt már nekünk is úgy mesélik a szüleink, a nagyszüleink, az idősebbek.

Húsz évvel rendszerváltás után – az emlékezésen túl – időszzerű feltenni a temérdek kérdést. Ám húsz évvel a rendszerváltás után a kérdések már nem úgy merülnek fel, mint öt vagy tíz évvel később, hiszen felnőtt egy nemzedék, amely újrazivizsgálja és újrakérdezi a múltat. A mi nemzedékünk már nem „*abban a rendszerben*” szocializálódott, hanem egy azt követő, „*más*” korszakban. Legalább is így mondják azok, akik mindkét rendszert ismerik: meg kell különböztetnünk, el kell

Párkányi Eszter

Valami ismeretlen

**Karádi Éva és Karácsony András
kerekasztal-beszélgetése 1989-ről**

határolnunk a múltat és a jelent. A határ pedig a rendszerváltás volt, azóta folyamatosan jelen van. Innen már csak a jövőbe vezet az út, de még nem tudjuk, merre induljunk el.

A múlt segítségére van szükségünk, itt az ideje hát, hogy feltegyük a kérdéseket. Meg kell tudnunk, hogy mit jelent a „rég rendszer” fogalma, sokkal inkább az emberi sorsok tapasztalata alapján, mint a tankönyvek szemszögéből vizsgálva, meg kell értenünk, hogy miért történt meg a rendszerváltás, és mely célok vezették.

meg kell kísérelnünk megérteni, mit éreztek a szüleink, amikor leomlott a berlini fal, és végül rá kell kérdeznünk, hogy mivé lettek az álmok és remények, amelyek táplálták mindezt. A válaszokat, vagy legalább is a válaszokhoz vezető iránymutatást a jövőnek címzett levelekben rejtette el számunkra számos lengyel, cseh, orosz, német és magyar szerző.

A *Magyar Lettre Internationale* (MLI) 74. számában arra vállalkozott, hogy a magyar nézőpontra túl a közép-európai rendszerváltó államok önmagukról és másokról alkotott képét, illetve a különböző nemzetiségű szerzőknek a szabadság nehezen megfogható fogalmáról alkotott elképzelését is az olvasók elé tárja. Erről szólt a Rendszerváltás-konferencia kerekasztal-beszélgetése is, amelyen Nagypál Szabolcs kérdései nyomán Karácsony András és Karádi Éva beszélgetett az *annus mirabilis*ről.

I. A szabadság

*Valami ismeretlen
felé, elébe
sodródunk vagy törekszünk?
új világ, új szerelem
kékvirága
kecseget, lidérckedik
csal a lápba?*

*Nem tudhatni.
A „Legyen minden másképp”
kényszere és óhaja indokolt:
olyan hajszoltak voltunk,
annyira elegünk van!¹*

Karádi Éva szerint a rendszerváltás a francia forradalom óta ismert jelszavak (szabadság, egyenlőség, testvériség) jegyében zajlott, ám mégis legfőképpen a szabadságról szólt. A közép-európai népek egyszerűen megelégtették a mosolygó testvériséget, amelynek kötősebe bújva évtizedeken keresztül a „giccs” uralkodott.

Ez a giccs Milan Kundera értelmezésében egy olyan gondolkodásmódot tükrözött, amelyben az egytársadalom mélyiséges igénye fejeződött ki az egyenségre, elutasítva ezzel az egyéniség imperialista csökevényét.² A különbözőségi, vagy csupán az erre vágyakozás is bűn volt az egész társadalommal szemben: az emberek másra vágytak. Magyarországon leginkább Nyugatra. A Balatonon még a viszonylagos szabadságban élő magyarok is irigykedve tekintettek a nyugatiak szabadságára, és főként – ezt be kell vallani – a pénzére.

Alain Badiou szerint „az igazi szabadság szubjektív neve: Erény”.³ A nyugati társadalom erénye a közép-európaiak szemében az volt, hogy úgy tűnt, munkával mindent el lehet érni, amit az ember akar, és ehhez nincsen szükség a rendszerrel szembeni megalkuvásra sem, az egyszerű jó szándék és akarat meghozza az eredményét. Ezen elképzelés egyfajta álomszerű tisztasággal és egyszerűséggel ruházta fel az alig ismert

Nyugatot, önkéntelenül szembeállítva az itthon tapasztaltakkal, az éppen elégséges fizetésekkel, az autó- és bútorthiánnyal. A társadalom, de főként a közélet megszerette, és elhitte ezt a mitikus szabadságot, és úgy döntött a történelmi lehetőség pillanatában, hogy Magyarország is megérett a változásra.

Martin Šimečka⁴ szerint azonban aki megélte a nagy fordulatot, az soha nem fogja tudni elviselni a szabadság terhét, ezért nem is válhatik igazán szabaddá. Mindig hordozni fogja azt a bélyeget, amelyet a szovjet uralom alatt töltött évtizedek ragasztottak a lelkébe, és soha nem fogja kívülről, elfogulatlanul, szabadként szemlélni a nem-szabadság időszakát. E vidéken ez a következő nemzedékek kiváltsága, akik már nem tudják, milyen nem-szabadság lenni, és ezért a túlélők kényszerű elfogultsága nélkül vizsgálhatják szüleik és nagyszüleik a korát. De vajon megengedhető-e az, hogy valaki egy ismeretlen rendszer felfoghatatlan érzéseitől elvonatkoztatva, szabad tárgyilagossággal értékelje azt, ami soha nem volt szabad? Megengedhető-e az elnyomottak világának minden bűnét a szabadok szemüvegén keresztül vizsgálni? Šimečka szerint csak ez a meg nem alkuvó nézőpont, amely minden egyéni kifogástól és tapasztalattól mentes, képes arra, hogy új, sajátosan közép-európai szemszögből világítsa meg a szabadság értelmezését. A különböző értelmezések és nézőpontok között közhelyszerű igazság, hogy a múlttal csupán egy valóban szabad társadalom bánhatik szabadon.⁵

Esterházy Péter, aki nem csupán íróként, hanem emberként (fiúként) is megjárta az árulás minden bugyrát, a *Harmonia Caelestis*hez írott *Javított kiadásban* mutatja meg, miként lehet újraértelmezni a szabadságtalanság korát, annak minden ellentmondásával együtt. Ő, minden bűn között azonban azt tartja egyedül megbocsáthatatlannak, hogy édesapja soha nem közölte, nem mondta a szemébe, nem suttozta el titokban, nem bánta meg nyilvánosan, előtte és családjá előtt, amit a társadalom ellen tett. Ez a legnagyobb árulás mind között, hiszen ez a tudat azzal a torkot szorongató gondolattal párosul, hogy talán még önmaga előtt sem bánta meg azt a merényletet, amelyet gondosan összeállított jelentéseivel más emberek szabadsága (élete?) ellen elkövetett. Mert az ember – írja Esterházy – szabad, ezt mi sem bizonyítja jobban, mint maga az árulás szükségessége.

A múltban a szabadság ellen elkövetett bűnök megítélésében az áldozatok szellemé és a megbocsátás erénye viaskodott egymással. Nem a vallásos követelményekről van szó, csupán alapvető erkölcsi vitáról, amelyben egyrészt egy kegyetlen rendszer áldozatait emeljük piedesztálra, másrészt áldozatként kezeljük azokat is, akik inkább „feláldozók” voltak a maguk korában. A közhelyes feloldás egyfajta arany középutra hivatkoznak, még mielőtt az erkölcsi válság érzése elhatalmasodik, ám a társadalom – vagy ahogyan azt Esterházy esetében is láthatjuk, a család – feloldozása mindenképpen szükséges a megbocsátáshoz.

Az írók feloldozását például – írja Šimečka – a műveikből tükröződő pálfordulás adja, annak a folya-

matnak a közvetítése, ahogyan a személyiség a rendszert támogató, besúgó értelmiségiből ellenzékivé érett, és ezzel (legalább szellemileg) megszenvedett a bűnökért. Részben ezek a beismerések alapozhatják meg a kommunista rendszer elutasításában megtestesülő emlékezést is, amikor már nem lesznek közvetlen emlékek. Ezért írja Karl Schlögel, hogy a jelen eddig elhanyagolt feladata az, hogy az emlékezésnek egy olyan kultúráját teremtsen meg, amelyet az élők, a szabadon születettek tisztelete vezérel.⁶

II. A szolidaritás

*Önsajnálát sem sérelmezhető.
Hát ki sajnált bennünket?
Meg különben is:
ha valaki, hát mi magunk
tudhatjuk a legjobban:
miért vagyunk
méltók a szájalomra.⁷*

A szolidaritás a közép-európai térségben sokkal mélyebb gyökerekkel bír, mint azt bármely más európai színtér összefüggésében el lehetne képzelni. Eredete az egykori Habsburg-birodalom területén élő népeket összekötő több száz éves közös múltban lelhető fel, ami nem csak a közös vezetésben, hanem egyfajta kulturális közösségben is megmutatkozott; így például a 20. század elejétől egészen a világháborúig a Prága–Bécs–Budapest tengely volt a közép-európaiság közös értékeinek alapja. Olyan értékrendet jelentett ez, amelyben azok a kelet-európaiak lelték meg önmagukat, akik a Nyugathoz kívántak tartozni. Kundera szerint Prága például ugyanolyan nyugati város, mint Párizs, ezt mi sem bizonyítja jobban, mint hogy ott alapították a Német-római Birodalom első egyetemét, nyilvánvaló tehát hogy a szovjet uralommal járó keleti kötődés csupán félresiklás és történelmi igazságtalanság.⁸

Karádi Éva ugyanakkor arra hívja fel a figyelmet, hogy a nagy birodalmak civilizáció-képző hatása a történelem távlatában vizsgálva csupán egy hamar elillanó közösségi érzést képes megteremteni. A közösségvállalás csupán addig tart, amíg az egyébként boldogtalan megélt sorsközösség, utána már csak a mindent megszépítő nosztalgia őrzi a régmúlt „nagy” idők emlékét. Húsz évvel a rendszerváltás után elmondható, hogy ez történt közös múltunk legutóbbi kapcsolódási pontja, a háborúkat követő szovjet uralom után is.

A politikai elnyomás idején a kulturális-ideológiai befolyás létrehozta ezekben az államokban azt a közös önazonosságot, amelyben szüleink korosztálya még ugyan megtalálja a nosztalgiát, de a mai egyetemisták számára már csak sokat emlegetett történelem. Mi már a népek közötti közösségvállalás egy új szintjén, össz-európai szinten gondolkodunk, és ennek alapján határozzuk meg önmagunkat is. A már említett választóvonal a rendszerváltás, amelyet Timothy Garton Ash az

„európai történelem legnagyobb pillanata”-ként jellemez. Csupán egy pillanat a történelem sodrában, amely egyrészt élesen elválaszt korokat és nemzedékeket, másrészt azonban egy szemhunyasnyi időre még szorosabban kapcsol össze népeket egy közös cél nevében.

A cél – a fent említett szabadság – megvalósulásával a népek szolidaritását az európaiságra ébredés nemzeti törekvései váltották fel. A rendszerváltás után a múlttal leszámoltak. Befejezték, felégették, sőt szórtak a helyére – babonából, de őszinte hittel. Kár volt – ez Martin Šimečka véleménye. Közép-Európa felelőssége az európai közösséggel szemben ugyanis abban áll, hogy a múlt rendszer emlékeit és tapasztalatait átadja a nyugati világnak és a jövőnek. Ehelyett az elmúlt húsz évben a nyugathoz felzárkózásra törekvésben elfelejtettük tisztelni saját hányattatásaink tapasztalatait, és elfelejtettünk erőt meríteni a múltból.

A Nyugat reményeivel ellentétben Közép-Európa nem állt elő egy harmadik utas rendszerrel, nem elmélkedett, nem gondolkodott, csak cselekedett. Minden állam buzgón építette saját kapitalizmusát – olyanak, amilyenek megálmodta már régen, az előző rendszer bezártságában, amikor a Balatonon egy nyugati autó elsuhan a Trabi mellett, vagy amikor a nyugatnémet turisták kezében felvillant a márka. Šimečka véleménye szerint a nehezen megszerzett szabadság mámorában úszó államok egyszerűen nem vették észre a kapitalizmusban rejlő veszélyeket, a tisztesség elvesztését, a felelősség iránti érzék hiányát. A posztkommunista nemzetek, és köztük Magyarország is, azóta is igyekeznek levetkőzni ezt a jelzőt, ahelyett, hogy ezt vállalva sajátos tapasztalataikból megeremtenének egy új, közép-európai bölcsességet.

„Magyarországnak a rendszerváltó államok között sajátos szerepe volt” – mondja Karácsony András. – „Évtizedek óta összekötő kapocs volt a Kelet és a Nyugat között, nem csak a balatoni nyaralásokban megvalósuló testi értelemben, hanem szellemi értelemben is.” Viszonylagos szabadságunk Közép-Európában irigylésre méltó volt. Míg Csehszlovákiában a nyugati könyvek hiányától szenvedett a tudományos élet, Lengyelországban pedig üresek voltak a boltok és a népeség egy része az éhséggel küzdött, Magyarországon a vezetők összekacsintottak a társadalommal, és a gulyáskommunizmus békés kölcsönössége működött.

1989-ben a magyar átalakulás szellemileg mégsem állt a közép-európai átalakulás élére, nem használtuk fel a már meglévő szabadság morzsáit arra, hogy a többi, hozzánk hasonló helyzetből induló nemzet segítségére legyünk, hanem sajátos módon, lassan, de biztosan, vér és különösebb áldozatok nélkül lecseréltük a régi rendszert az újra. Többek szerint a sokat emlegetett előnyünk így vált később hátránnyá. Ma már sokkal kevésbé hangsúlyos nemzetközi szinten, mint például a lengyel Szolidaritás jelentősége.

Ennek az okát Bozóki András a váltás politikai előkészítésében és megvalósításában látja. Véleménye szerint a magyar vezetőket lényegében a tízéves lengyel

folyamat végső szakasza ébresztette rá a lehetőségre, arra, hogy eljött az idő. Amikor a hazai közélet északapott, már szerteágazó politikai élet, és többpólusú ellenzék is volt, a kerekasztal-tárgyalások ezért nem történhettek a lengyelek magától értetődő mintája alapján. Itthon előbb meg kellett teremteni az ellenzék egyetértését, csak azután következhetett a demokrácia alapjainak lefektetése. Lengyelországban ez éppen eltelétesen zajlott le.

Ami azonban a társadalom részéről fontos az átalakulással kapcsolatban, az az, hogy bár az orra előtt zajlott, mégsem feltétlenül ismerte fel a jelentőségét, nem érezte át, nem emelte fel, mert az egész folyamat politikai megegyezések és tárgyalások során zajlott, majd a végén azt mondták, hogy máától már köztársaság van. Már nem lóg az elején a „nép”. De valódi hősök és igazi mítoszok nem születtek, pedig az emlékezés és a közösségvállalás megteremtésének fontos eleme a mitizált múlt, amelyben az emberélet érzelmileg megérintő, és felemelő csodák megszülettek.

Václav Havel szerint ami elmaradt és hiányzik Közép-Európában, az az egzisztenciális forradalom.⁹ Ezt azonban csak a szabadságba született nemzedékek tudják megvalósítani, akikben már kevesebb lesz a cinizmus, és több a tettvágy. Akik kellő naivitással és elszántsággal állnak majd ki a reményeik és az álmaik mellett. Ez az újabb változás különböző helyeken különbözőképpen nézhet ki, az elérézését azonban mindenütt világosan jelzi, hogy „kiállunk azért, amit igaznak tartunk”. Az igazság pedig felelősséget jelent másokkal és önmagunkkal szemben is, hiszen végül mindig mi állunk majd helyt az igazságunkért. Ez Václav Havel üzenete a jövő nemzedékeinek, a mai fiataloknak, nekünk.

*No de azért: Mi lesz?
Mégis mi lesz?
A kérdés
megkerülhetetlen
és megválaszolhatatlan.¹⁰*

Jegyzetek

- ¹ Petri György: *Valami ismeretlen. Összegyűjtött versek* (Magvető, Budapest, 1990)
- ² Kundera, Milan: *A lét elviselhetetlen könnyűsége*. Ford.: Kötvéyessy Klára (Európa Könyvkiadó, Budapest, 2008. 324. p.)
- ³ Badiou, Alain: *A század*. Ford.: Mihancsik Zsófia (Typotex, Budapest, 2010. 100. p.)
- ⁴ Šimečka, Martin: *Még mindig nem vagyunk szabadok* (Magyar Lettre Internationale [MLI], 74.)

- ⁵ Schlögel, Karl: *1989, avagy közéletések Európa keleti feléhez* (Magyar Lettre Internationale [MLI], 74.)
- ⁶ Schlögel Karl: i. m.
- ⁷ Petri György: i. m.
- ⁸ Kundera, Milan: *Lassúság*. Ford.: Vargyas Zoltán (Európa Könyvkiadó, Budapest, 2008. 58. p.)
- ⁹ Václav Havel és Adam Michnik beszélgetése: *Egzisztenciális forradalom kellene* (Magyar Lettre Internationale [MLI], 74.)
- ¹⁰ Petri György: i. m.

E SZÁMUNK SZERZŐI

Antal Attila, jogász, politikai szakértő, tanársegéd, ELTE ÁJK Politikatudományi Intézet; **Bárándy Péter**, volt igazságügyi miniszter, ügyvéd, tiszteletbeli tanár, ELTE ÁJK; **Darák Péter**, egyetemi adjunktus, ELTE ÁJK Pénzügyi Jogi Tanszék; **Darvas Ágnes**, a Gyermekjóléti Kutatóközpont vezetője, ELTE TáTK, Szociális Tanulmányok Intézete; **Fleck Zoltán**, tanszékvezető egyetemi docens, ELTE ÁJK Jogszociológiai Tanszék; **Földesi Tamás**, prof. emeritus, ELTE ÁJK, Filozófia Tanszék; **Gosztonyi Gergely**, egyetemi tanársegéd, ELTE ÁJK, Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszék, titkárságvezető, ELTE Rektori Titkárság; **Gönczöl Katalin**, egyetemi tanár, ELTE ÁJK Kriminológiai Tanszék; **Hack Péter**, egyetemi adjunktus, ELTE ÁJK Büntető Eljárásjogi és Büntetés-végrehajtási Jogi Tanszék; **Halmi Gábor**, egyetemi tanár, intézetigazgató, ELTE TáTK, Politikai és Nemzetközi Tanulmányok Intézete; **Karácsony András**, egyetemi tanár, ELTE ÁJK Filozófia Tanszék, stratégiai rektorhelyettes, ELTE; **Karádi Éva**, egyetemi docens, ELTE ÁJK Filozófia Tanszék; **Kerezsi Klára**, egyetemi docens, ELTE ÁJK Kriminológiai Tanszék; **Köles Sándor**, a Nemzetközi Demokratikus Átalakulásért Központ programigazgatója; **Lattmann Tamás**, egyetemi tanársegéd, ELTE ÁJK Nemzetközi Jogi Tanszék; **Lévay Miklós**, alkotmánybíró, tanszékvezető egyetemi tanár, ELTE ÁJK, Kriminológiai Tanszék; **Ligeti Miklós**, osztályvezető, Belügyminisztérium, Koordinációs és Statisztikai Osztály; **Lóránd Gergely**, ELTE ÁJK Kriminológiai Tanszék Pártfogó Csoport tagja; **Lőrincz József**, egyetemi docens, ELTE ÁJK Büntető Eljárásjogi és Büntetés-végrehajtási Jogi Tanszék; **Mátyás Ferenc**, PhD-hallgató, ELTE ÁJK; **Mezey Barna**, tanszékvezető egyetemi tanár, ELTE ÁJK Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszék, rektor, ELTE; **Mirwais Janan**, egyetemi hallgató, ELTE ÁJK; **Nagypál Szabolcs**, egyetemi tanársegéd, ELTE ÁJK, Filozófia Tanszék; **Navratil Szonja**, jogász, szociológus, Eötvös Károly Intézet; **Párkányi Eszter**, egyetemi hallgató, ELTE ÁJK; **Steiger Judit**, tanszékvezető egyetemi docens, ELTE ÁJK Közgazdaságtan és Statisztika Tanszék; **Szeróvay Krisztina**, PhD-hallgató, ELTE ÁJK; **Till Vera**, ELTE ÁJK Kriminológiai Tanszék Pártfogó Csoport tagja; **Veress Szilvia**, egyetemi hallgató, ELTE ÁJK; **Vig Dávid**, PhD-hallgató, ELTE ÁJK Kriminológiai Tanszék; **Völgyesi Levente**, egyetemi adjunktus, ELTE ÁJK Magyar Állam- és Jogtörténeti Tanszék; **Völler Viktória**, egyetemi hallgató, ELTE ÁJK; **Zinner Tibor**, főtanácsos, Legfelsőbb bíróság; **Zsidai Ágnes**, tanszékvezető egyetemi docens, ELTE ÁJK Állam- és Jogelmélet Tanszék

Bibliotheca Iuridica

Az ELTE Állam- és Jogtudományi Kar tudományos kiadványai

Miscellanea 32

HU ISSN 1587-5172

Kötetünk illusztrációi – Képek a rendszerváltás éveiből

2. oldal: A rendszerváltás húsz éve című konferencia plakátja
3. oldal: Az 1848–1849-es forradalom és szabadságharc évfordulójának ünneplése a budapesti Petőfi téren, 1989. március 15-én
4. oldal (felül): – A Magyar Televízió „elfoglalása” 1989. március 15-én – (alul): Bányászstrájk Pécsen, 1990 őszén
17. oldal – Báró Vay Miklós királyi biztos általános népfelkelésre vonatkozó hirdetménye 1848. október 23-án
35. oldal – Forint forgalmi pénzek 1989-ben (elő- és hátoldal)
36. oldal – (föül balra:) Plakát a Bős-Nagymarosi Vízlépcső építése ellen – (föül jobbra:) Hajléktalanok ebédje a rendszerváltás után – (alul:) Fábry Béla MSZP-politikus Trabantja 1989-ben októberében a budapesti „Fehér Ház” előtt
62. oldal – (föül balra:) Rózsadombi villa építése – (középen balra:) Autós bevásárló turizmus a rendszerváltás éveiben – (föül jobbra:) Tüntetés a pártállam ellen 1989-ben – (alul:) Tüntetés a budapesti Hősök terén a Bős-Nagymarosi Vízlépcső építése ellen, 1988 szeptemberében
63. oldal – (föül balra:) A műszaki zár (vasfüggöny) bontása 1989-ben – (középen balra:) Keletnémet állampolgárok mennek át a megnyitott határon 1989-ben – (föül jobbra:) Tüntető fiatalok 1989-ben – (alul:) Választási kampány 1990-ben
64. oldal – (föül balra és jobbra:) Nagy Imre és mártírtársainak újratemetése a budapesti Hősök terén, 1989. június 16-án – (alul:) Szabad György, az Országgyűlés elnöke, Antall József miniszterelnök és Göncz Árpád köztársasági elnök az Új Köztetető 301-es parcellájában, 1990. október 23-án
98. oldal – A szegedi Rákóczi úti megyei tanács épülete előtt a munkások eltávolítják a bronz Lenin-szobrot (1990. március 30.)

CONTENTS

FOREWORD

NAGYPÁL, Szabolcs – GOSZTONYI, Gergely: Twenty years of the change of regime: State, law, society1

I. STATE

DARÁK, Péter: State without conscience5

STEIGER, Judit: What has market economy brought?9

LATTMANN, Tamás: Twenty years after the change of regime: questions of interest for an international lawyer13

HACK, Péter: Jurisdiction of the transformation period20

ZSIDAI, Ágnes: Vergangenheitsbewältigung in Hungary: Thoughts about coming to terms with the past in Hungary ...27

VÖLLER, Viktória: Dealing with the past and cognition - roundtable discussion with Ágnes ZSIDAI, Péter HACK and Tibor ZINNER32

VERESS, Szilvia: Constitutional criminal law – round table discussion with Péter BÁRÁNDY, Gábor HALMAI.

Miklós LÉVAY and Miklós LIGETI34

II. LAW

MEZEY, Barna: Education of lawyers since the change of regime37

NAVRATIL, Szonja: Where did legal profession start from and where is it going?41

FÖLDESI, Tamás: ELTE Faculty of State and Law and the change of regime45

MÁTYÁS, Ferenc: Cognizability of law – the questions of effect46

VÖLGYESI, Levente: The final days of independent building administration53

KEREZSI, Klára: Endeavours and reforms in criminal policy57

VERESS, Szilvia: Prison policy after the change of regime and juveniles in the penal system – round table discussion with Gergő LÓRÁND, József LŐRINCZ, Vera TILL and Dávid VIG60

III. SOCIETY

ANTAL, Attila: Church and religion in the programmes of the change of regime65

NAGYPÁL, Szabolcs: Key questions of religion during the change of regime: freedom of religion, proselytism and common witness72

GOSZTONYI, Gergely: Thoughts regarding the practice of the alternative public sphere after the change of regime ...80

SZERÓVAY, Krisztina: Information society in Hungary: a review of certain legal and sociological aspects83

FLECK, Zoltán: Norm conformance and society disorder91

JANAN, Mirwais: Losers of the change of regime and social exclusion in Hungary – round table discussion with Katalin GÖNCZÖL, Ágnes DARVAS and Sándor KÖLES94

PÁRKÁNYI, Eszter: Something unknown – round table discussion with Éva KARÁDI and András KARÁCSONY about 198995

History of Law Research Group, Hungarian Academy of Sciences – Eötvös Loránd University

On the cover: Well – Illustration by Dániel Vedres

Legal History Review

International editorial committee:

Dr. Wilhelm Brauner (Vienna), Dr. Lajos Izsák (chair of the editorial committee), Dr. Peeter Järvelaid (Tallinn), Dr. Günter Jeroschek (Jena), Dr. Srđan Šarkiđ (Novi Sad), Dr. Kurt Seelmann (Basel), Dr. Erik Štenpien (Kasovice)

Board of editors: Dr. Gábor Máthé, Dr. Barna Mezey, Dr. Mihály T. Révész, Dr. István Sipta

Editor: László Élesztős (e-mail: elesztosl@ajk.elte.hu)

Address of the Board of editors: H-1053 Budapest, Egyetem tér 1–3., II. em. 211. Tel./Fax.: 411-6518

Editors of the present volume: Dr. Gergely Gosztonyi and Dr. Szabolcs Nagypál

ISSN 0237-7284

Published by the Department of the History of Hungarian Law at ELTE University Faculty of Law,
Institute for the History and Theory of Law, Károli Gáspár University, Department of the History of Law, Széchenyi István University,
Department of the History of Law, University of Miskolc
Publisher responsible: Dr. Barna Mezey

Press: GB Kft. 2000, Szentendre, Pátriárka u. 7.

INHALT

VORWORT

NAGYPÁL, Szabolcs – GOSZTONYI, Gergely: Zwanzig Jahre des Systemwechsels – Staat, Recht, Gesellschaft1

I. STAAT

DARÁK, Péter: Gewissenloser Staat5

STEIGER, Judit: Was hat uns die Marktwirtschaft gebracht?9

LATTMANN, Tamás: Zwanzig Jahre nach dem Systemwechsel: Interessante Fragen für den internationalen Juristen . . .13

HACK, Péter: Rechtsprechung des Übergangs20

ZSIDAI, Ágnes: Vergangenheitsbewältigung in Ungarn: Gedanken zur Verarbeitung der ungarischen Vergangenheit . . .27

VÖLLER, Viktória: Vergangenheitsbewältigung und Erkenntnis – Ein Rundtischgespräch mit Ágnes ZSIDAI, Péter HACK und Tibor ZINNER32

VERESS, Szilvia: Verfassungsmäßiges Strafrecht – Ein Rundtischgespräch mit Péter BÁRÁNDY, Gábor HALMAI, Miklós LÉVAY und Miklós LIGETI34

II. RECHT

MEZEY, Barna: Juristenausbildung seit dem Systemwechsel37

NAVRATIL, Szonja: Woher kommt und wohin geht der Beruf „Jurist“?41

FÖLDESI, Tamás: Die Fakultät für Staats- und Rechtswissenschaften der ELTE und der Systemwechsel45

MÁTYÁS, Ferenc: Können Rechtsnormen erfasst werden? Diesseits und jenseits der Rechtskraft46

VÖLGYESI, Levente: Die letzten Tage der selbstständigen Verwaltung des Bauwesens53

KEREZSI, Klára: Bestrebungen und Reformen in der Kriminalpolitik57

VERESS, Szilvia: Gefängnispolitik nach dem Systemwechsel und Minderjährige im Strafvollzug – Ein Rundtischgespräch mit Gergő LÓRÁND, József LŐRINCZ, Vera TILL und Dávid VIG60

III. GESELLSCHAFT

ANTAL, Attila: Kirche und Religion in den Programmen des Systemwechsels65

NAGYPÁL, Szabolcs: Einige Schlüsselfragen der Religion beim Systemwechsel: Religionsfreiheit, Proselytismus und gemeinsame Zeugenschaft72

GOSZTONYI, Gergely: Gedanken zur Praxis der alternativen Öffentlichkeit nach dem Systemwechsel80

SZERÓVAY, Krisztina: Die Informationsgesellschaft in Ungarn: Überblick über einige juristische und soziologische Bezüge83

FLECK, Zoltán: Normbefolgung und gesellschaftliche Störungen91

Mirwais JANAN: Verlierer des Systemwechsels und gesellschaftliche Ausgrenzung in Ungarn – Ein Rundtischgespräch mit Katalin GÖNCZÖL, Ágnes DARVAS und Sándor KÖLES94

PÁRKÁNYI, Eszter: Etwas Unbekanntes – Ein Rundtischgespräch über 1989 mit Éva KARÁDI und András KARÁCSONY95

Ungarische Akademie der Wissenschaften – Rechtsgeschichtliche Forschungsgruppe der Eötvös-Loránd-Universität

Auf der Titelseite:

Brunnen – Ein Illustration von Dániel Vedres

Rechts

geschichtliche Rundschau

Internationales Redaktionskollegium:

Prof. Dr. Wilhelm Brauner (Wien), Prof. Dr. Izsák Lajos (Vorsitzender des Redaktionskollegiums), Prof. Dr. Peeter Järvelaid (Tallinn),

Prof. Dr. Günther Jerouschek (Jena), Prof. Dr. Srdan Šarkiĉ (Novi Sad), Prof. Dr. Kurt Seelmann (Basel),

Prof. Dr. Erik Stenpien (Košice)

Redaktion: Prof. Dr. Máthé Gábor, Prof. Dr. Mezey Barna, Prof. Dr. Révész T. Mihály, Prof. Dr. Stipta István

Redakteur: Élesztős László

(E-Mail: elesztosl@ajk.elte.hu)

Anschrift der Redaktion: 1053 Budapest, Egyetem tér 1-3, 2. Stock, Zi. 211 Tel./Fax: +36-1-411 65 18

Herausgeber der vorliegenden Nummer: Dr. Gosztonyi Gergely und Dr. Nagypál Szabolcs

ISSN 0237-7284

Herausgeber: Lehrstuhl für Ungarische Staats- und Rechtsgeschichte der Eötvös-Loránd-Universität, Institut für Rechtsgeschichte und Rechtstheorie der Károli-Gáspár-Universität der Reformierten Kirche, Lehrstuhl für Rechtsgeschichte der Széchenyi-István-Universität, Lehrstuhl für Rechtsgeschichte der Universität zu Miskolc

Verantwortlicher Herausgeber: Prof. Dr. Mezey Barna

Druck: GB Kft. 2000 Szentendre, Pátriárka u. 7.

Fleck Zoltán:

VÁLTOZÁSOK ÉS VÁLTOZATLANSÁGOK – A MAGYAR JOGRENDSZER A RENDSZERVÁLTÁS UTÁN

Fleck Zoltán új könyve a 20 év után című, a rendszerváltozás óta eltelt időszak különböző aspektusait elemző sorozatban jelent meg. A rendszerváltás óta eltelt két évtized történetének megértése és az eredmények számbavétele elképzelhetetlen a jogrendszer változásainak elemzése nélkül, hiszen a magyarországi tárgyalások, békés rendszerváltás éppen arra irányult, hogy a diktatúra lebontása jogilag szabályozott keretek között menjen végbe. A kapitalista piacgazdaság és az alkotmányos demokrácia közjogi felépítménye szilárdnak tűnik, de a mélyben ellentmondások és veszélyes folyamatok zajlanak. Ma már világosan látható, hogy a politikai kultúra alacsony szintje, a jogállami értékek nyílt semibevétele, a régióra jellemző bizonytalan helyzetű alkotmányosság az intézményes hiányosságokkal karöltve a végletekig gyengítheti vagy akár fel is számolhatja a rendszerváltás eredményeinek néhány sarokpontját, mindenekelőtt a parlamentarizmust és az alkotmányosságot. Az intézmények kizárólag koherens, támogató társadalmi közegben képesek megfelelően működni. Ennek az összefüggésnek a felismerése egy lépés a jogállami kultúra felé.

ISBN 978 963 9697 6 21 - Napvilág Kiadó, Budapest, 2010, 162 p.

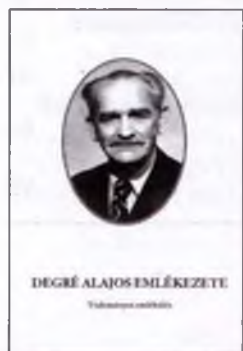

Angyal Pál:

EMLÉKEIMBŐL

Síkabonyi Angyal Pál (1873, Pécs - 1949, Budapest) büntetőjogász, 1898-tól a pécsi joglyceumban, 1900-tól a budapesti tudományegyetem jogi karán tanított, 1912-1944 között egyetemi tanár, 1933/34-ben az egyetem rektora volt. Az MTA levelező (1909), majd rendes tagjává választotta (1930). Önéletrajzi frásának ismételt közreadásával a kiadó egy ideálra, a 20. század első felének egyik legkiválóbb büntetőjogászára, maradandó alkotó jogtudósára kíván emlékezni. Az emlékirat Angyal Pálnak azokat a személyes érzelmeket, gondolatait tartalmazza, amelyek áthatották életének jelentős eseményeit, s amelyek a társadalmi környezetbe ágyazottan egyedülálló korrajzként egyúttal hiteles képet adnak a 20. század első felének értelmiségi, polgári világáról. A Dr. Balogh Ágnes szerkesztette kis könyv tartalmazza Angyal Pál műveinek a szerző által készített, időrendbe szedett jegyzékét is.

ISBN 978 963 9722 85 9 - Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 2009, 143 p.

DEGRÉ ALAJOS EMLÉKEZETE – Tudományos emlékülés: Zalaegerszeg, 2009. május 14.

Szerkesztette: Molnár András

Dr. Degré Alajos (1909–1984) a kiváló jogtörténész és levéltár-igazgató születésének 100. évfordulója tiszteletére 2009. május 14-én, szülővárosában, Zalaegerszegen rendezett tudományos emlékülést a Zala Megyei Bíróság, a Magyar Jogász Egylet Zala Megyei Szervezete, a Zala Megyei Területi Ügyvédi Kamara és a Zala Megyei Levéltár. A megyei bíróság dísztermében elhangzott előadások részben Degré Alajos családjával és szakmai tevékenységével, részben Degré jogtörténeti kutatásainak továbbgondolásával, Zala megye jogtörténetének egyes fejezeteivel foglalkoztak. Az előadók – jeles jogtörténészek, tanárok, történészek és levéltárosok: Béli Gábor, Hermann Róbert, Kapiller Imre, Kiss Gábor, Korsós Delacasse Krisztina, Máthé Gábor, Mezey Barna, Molnár András, Németh László Sándor, Záborszky Miklós – számos új kutatási eredménnyel gazdagították eddigi ismereteinket. A kötet az emlékülés köszöntőjének, megnyitójának és előadásainak többé-kevésbé kibővített és jegyzetekkel kiegészített szövegét tartalmazza.

ISBN 978 963 9722 88 0 - Magyar Közlöny Lap- és Könyvkiadó - Zala Megyei Levéltár, Budapest-Zalaegerszeg, 2010, 272 p.

Bató Szilvia:

A BÜNTETÉSI RENDSZER ÁTALAKÍTÁSÁNAK MEGJELENÉSE KOSSUTH LAJOS PESTI HÍRLAPJÁBAN (1841–1844)

A Pólay Elemér Alapítvány könyvtára 29.

Bató Szilvia könyve a Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Doktori Iskolájában, Dr. Nagy Ferenc és Dr. Balogh Elemér egyetemi tanárok témavezetői segítségével, 2007 májusában megvédett doktori disszertáció szerkesztett változata. A szerző a reformkor büntetőjogi környezetének, jogforrásainak, büntetőjogi kodifikációjának és szakirodalmának ismertetése (I. fejezet), valamint a reformkori magyar politikai sajtó bemutatása (II. fejezet) után a Kossuth Lajos szerkesztette Pesti Hírlap egyes rovataiban, cikktípusaiban megjelent cikkek büntetőjoggal, büntetésekkel foglalkozó adatait veszi sorra (III. fejezet), s rendszerezi kimerítő alapossggal (IV. fejezet). A kötetet forrás- és szakirodalom-jegyzék teszi teljessé.

ISBN 978 963 9650 61 9 - Szeged, Pólay Elemér Alapítvány, 2010, 230 p.

Koltay András:

A SZÓLÁSSZABADSÁG ALAPVONALAI

– MAGYAR, ANGOL, AMERIKAI ÉS EURÓPAI ÖSSZEHASONLÍTÁSBAN

A szólásszabadság korunk egyik divatos közéleti témája, mégsem mondhatjuk, hogy alapvető elvei, szabályai kellő erővel meggyökereszkedtek volna a magyar jogrendben. Ennek fő oka az, hogy a jogterület elméleti vitái és gyakorlati próbái igazából csak 1989 után kezdődhetek el. Koltay András kötete alapos és komoly elméleti megalapozottságú fejezetei a leggyakrabban előforduló problémákon túl az eddig egyáltalán nem vagy csupán érintőlegesen tárgyalt kérdések átfogó elemzését is tartalmazzák. A könyv nagy érdeme a benne uralkodó terminológiai tisztaság, másik erőnye az eltérő álláspontok ismertetése, ugyanakkor a szerző nem rejtja véka alá saját véleményét sem. Az angol, az amerikai és az európai, strasbourgi jogrendszerekben meglévő eltéréseket részletes, impozáns mennyiségű jogesetet feldolgozó fejezetekben világítja meg a szerző. A kötet kézikönyvként is alkalmazható, amit a számos mutató, a bibliográfia, a legfontosabb internetes honlapok számbavétele és az ajánlott további olvasmányok listája is szolgál.

ISBN 978 963 7340 37 6 - Századvég Kiadó, Budapest, 2009, 816 p.